

DEMOGRÁFIA

2003. XLVI. ÉVF. 2–3.

DEMOGRÁFIA

46. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
2003

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

OLVASÓSZERKESZTŐ:

TÁRKÁNYI ÁKOS

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Spéder Zsolt</i> : Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette	153
<i>Klinger András</i> : A budapesti kerületek halandósági különbségei	177
<i>Moksony Ferenc</i> : Születési régió és öngyilkosság: létezik-e az önpusztítás területi szubkultúrája?	203
<i>Hárs Ágnes</i> : A külföldi munkavállalók statisztikai számbavételének kérdéseiről	226

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hablicsek László</i> : A népesség életpotenciálja	245
<i>Czékus Géza</i> : A házasságkötések demográfiai vonatkozásai Kishegyesen (Mali Idoš, Szerbia)	260

FIGYELŐ

Negyven éves a Népeségtudományi Kutató Intézet	276
Szakmai rendezvények az NKI 40 éves fennállásának alkalmából	278
A Népesedési Kormánybizottságról	282
Válaszúton: a népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején	283
Könyvismertetés	286

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Caseli, G.</i> : Teaching demography: a number of priorities from the IUSSP Working Group. (A demográfia oktatása: néhány prioritás az IUSSP [Union for the Scientific Study of Population] munkacsoportja szerint.) <i>Genus</i> , 2002/3–4. 11–17. p. (Sz. K.)	289
<i>Teibenbacher, P. – Haas, J.</i> : Das Modell vom Demographischen Übergang – selbst im Übergang? Das Beispiel der Steiermark zwischen 1870 und 1914. (A demográfiai átmenet modellje – maga is átmeneti állapotban? Stájerország példája 1870 és 1914 között.) <i>European Journal of Population</i> , 2002/4. 325–351. p. (Sz. G. S.)	290
<i>Penev, G.</i> : Population by sex and age. (A népesség nem és kor szerint.) <i>Yugoslav Survey</i> , 2002/2–3. 3–16. p. (M. Á.)	291

- Goode, W. J.*: Family changes over the long term: A sociological commentary. (A család hosszú távú változásai: Szociológiai megjegyzések.) *Journal of Family History*, 2003/1. 15–30. p. (Sz. K.) 292
- Schulz, E.*: Auswirkungen des demographischen Wandels auf die Familienstandstruktur. Entwicklung 1991 bis 1999 und Vorausschätzungen bis 2005. (A demográfiai változások hatása a népesség családi állapot szerinti összetételére. Az 1991–1999 közötti fejlődés és becslések 2005-re.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/2. 213–245. p. (Sz. G. S.) 293
- Nazio, T. – Blossfeld, H-P.*: The diffusion of cohabitation among young women in West Germany, East Germany and Italy. (Az együttélés terjedése a fiatal nők körében Nyugat- és Kelet-Németországban, valamint Olaszországban.) *European Journal of Population*, 2003/1. 47–82. p. (M. Á.) 294
- Amato, P. R. – Johnson, D. R. – Booth, A. – Rogers, S. J.*: Continuity and Change in Marital Quality Between 1980 and 2000. (Folyamatosság és változás a házasságok minőségében 1980 és 2000 között.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/1. 1–22. p. (M. Á.) 296
- Burch, T. K.*: Teaching the fundamentals of demography: a model-based approach to family and fertility. (A demográfia alapjainak oktatása: a család és a termékenység modellszerű megközelítése.) *Genus*, 2002/3–4. 73–90. p. (Sz. K.) 297
- Murphy, M. – Knudsen, L. B.*: The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: the effects of number of siblings (full and half) birth order, and whether male or female. (A termékenység generációk közötti átadása a jelenkori Dániában: a testvérszám, a születési sorrend és a nemek hatásai.) *Population Studies*, 2002/3. 235–248. p. (M. Á.) 298
- Potter, J. E. – Schmertmann, C. P. – Cavenaghi, S. M.*: Fertility and development: Evidence from Brazil. (Termékenység és fejlődés: kutatási eredmények Brazíliából.) *Demography*, 2002/4. 739–761. p. (Sz. K.) 299
- Gärtner, K.*: Differentielle Sterblichkeit – Ergebnisse des Lebenserwartungssurveys. (Differenciális halandóság – várható élet-tartam-felmérés eredményei.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/2. 185–211. p. (Sz. G. S.) 300
- Van Poppel, F. – Schellekens, J. – Liefbroer, A. C.*: Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912. (Vallási különbségek a csecsemő- és gyermekhalandóság terén Hollandiában, 1855–1912.) *Population Trends*, 2002/3. 277–289. p. (M. Á.) 301
- Goldman, N.*: Incorporating health into demographic training. (Az egészség bevonása a demográfiai képzésbe.) *Genus*, 2002/3–4. 91–107. p. (Sz. K.) 302
- Golini, A.*: Teaching demography of aging. (Az öregedés demográfiájának oktatása.) *Genus*, 2002/3–4. 135–163. p. (Sz. K.) 303

<i>Simmons, A. – Piché, V.: Teaching migration and globalisation. (A migráció és a globalizáció oktatása.) Genus, 2002/3–4. 109–133. p. (Sz. K.)</i>	304
--	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	306
Demography	306
European Journal of Population	307
Journal of Marriage and the Family	307
Population	308
Population and Development Review	309
Population Research and Policy Review	309
Population Studies	309
Population Trends	310

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Zsolt Spéder</i> : Fertility behaviour in a period of economic pressures, growing opportunities and uncertainty	153
<i>András Klinger</i> : Mortality differences of the districts of Budapest	177
<i>Ferenc Moksony</i> : Place of birth and suicide in Hungary: is there a regional subculture of self-destruction?	203
<i>Ágnes Hárs</i> : Statistical review on problems of workers coming from abroad	226

ARTICLES

<i>László Hablicsek</i> : Life potential of the population	245
<i>Géza Czékus</i> : Demographic features of marriages in Kishegyes (Mali Idoš, Serbia)	260

CHRONICLE

Fourty years of the Demographic Research Institute	276
Professional program on the occasion of the 40 year Anniversary of the HCSO DRI	278
On the Government Commettee for Population Policy	282
On the crossroad: the situation of population policy at the begin of the 21 st century	283
Book review	286

REVIEW

ARTICLES

<i>Caseli, G.</i> : Teaching demography: a number of priorities from the IUSSP Working Group. <i>Genus</i> , 2002/3–4. 11–17. p. (<i>K. Sz.</i>)	289
<i>Teibenbacher, P. – Haas, J.</i> : Das Modell vom Demographischen Übergang – selbst im Übergang? Das Beispiel der Steiermark zwischen 1870 und 1914. (Model of the demographic transition – itself in	290

transition? Example of Steiermark between 1870–1914.) <i>European Journal of Population</i> , 2002/4. 325–351. p. (S. G. Sz.)	
<i>Penev, G.</i> : Population by sex and age. <i>Yugoslav Survey</i> , 2002/2–3. 3–16. p. (Á. M.)	291
<i>Goode, W. J.</i> : Family changes over the long term: A sociological commentary. <i>Journal of Family History</i> , 2003/1. 15–30. p. (K. Sz.)	292
<i>Schulz, E.</i> : Auswirkungen des demographischen Wandels auf die Familienstandstruktur. Entwicklung 1991 bis 1999 und Vorausschätzungen bis 2005. (Effect of demographic changes on the distribution of the population by family status. Estimations on the development for 2005.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2002/2. 213–245. p. (S. G. Sz.)	293
<i>Nazio, T. – Blossfeld, H-P.</i> : The diffusion of cohabitation among young women in West Germany, East Germany and Italy. <i>European Journal of Population</i> , 2003/1. 47–82. p. (Á. M.)	294
<i>Amato, P. R. – Johnson, D. R. – Booth, A. – Rogers, S. J.</i> : Continuity and Change in Marital Quality Between 1980 and 2000. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2003/1. 1–22. p. (Á. M.)	296
<i>Burch, T. K.</i> : Teaching the fundamentals of demography: a model-based approach to family and fertility. <i>Genus</i> , 2002/3–4. 73–90. p. (K. Sz.)	297
<i>Murphy, M. – Knudsen, L. B.</i> : The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: the effects of number of siblings (full and half) birth order, and whether male or female. <i>Population Studies</i> , 2002/3. 235–248. p. (Á. M.)	298
<i>Potter, J. E. – Schmertmann, C. P. – Cavenaghi, S. M.</i> : Fertility and development: Evidence from Brazil.) <i>Demography</i> , 2002/4. 739–761. p. (K. Sz.)	299
<i>Gärtner, K.</i> : Differentielle Sterblichkeit – Ergebnisse des Lebenserwartungssurveys. (Differential mortality – Results of the life expectation survey.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2002/2. 185–211. p. (S. G. Sz.)	300
<i>Van Poppel, F. – Schellekens, J. – Liefbroer, A. C.</i> : Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912. <i>Population Trends</i> , 2002/3. 277–289. p. (Á. M.)	301
<i>Goldman, N.</i> : Incorporating health into demographic training. <i>Genus</i> , 2002/3–4. 91–107. p. (K. Sz.)	302
<i>Golini, A.</i> : Teaching demography of aging. <i>Genus</i> , 2002/3–4. 135–163. p. (K. Sz.)	303
<i>Simmons, A. – Piché, V.</i> : Teaching migration and globalisation. <i>Genus</i> , 2002/3–4. 109–133. p. (K. Sz.)	304

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	306
Demography	306
European Journal of Population	307
Journal of Marriage and the Family	307
Population	308
Population and Development Review	309
Population Research and Policy Review	309
Population Studies	309
Population Trends	310

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

GYERMEKVÁLLALÁS SZORÍTÓ GAZDASÁGI KÖRÜLMÉNYEK, NYÍLÓ FOGYASZTÁSI LEHETŐSÉGEK ÉS BIZONYTALANSÁG KÖZEPETTE ¹

SPÉDER ZSOLT

Kiindulópontok

A házaspárok vagy élettársak mindig meghatározott társadalmi-gazdasági kontextusban döntenek arról, hogy vállaljanak-e gyermeket vagy sem, és ha igen, hányat és mikor. Az 1990-es években Magyarországon, de egész Kelet-Közép-Európában olyan mélyreható és gyors intézményes, szerkezeti, valamint értékbeli változások mentek végbe, amelyek új feltételrendszert teremtettek az egyéni és társadalmi cselekvésnek (Adamski et al., 2003). Ha a demográfiai magatartásnak van is némi időbeli tehetetlensége, a radikálisan új körülmények – ahogy a különböző cselekvésméletek vallják – szinte szükségszerűen, módosítják a gyermekvállalás korábbi gyakorlatát (vö. Leibeinstein 1976, idézi Andorka 1987:63). A termékenység radikális visszaesése minden kelet-közép-európai országban bekövetkezett (Rychtarikova, 2001; Kamarás, 2003) és noha e csökkenés irányát tekintve egybe is esik az európai trendekkel (Lesthaeghe, Moors, 2000), érdemes részletesen megvizsgálni a Kelet-Közép-Európát jellemző sajátos körülményeket.

Az átalakuló kelet-közép-európai országok a nyugat-európai ipari társadalmakat tekintik követendő példának, azokat kívánják utolérni, behozni („catch up”), azok intézményeit veszik át, azok gazdaságához integrálódnak (Zapf, 2002 [1996]). Az intézményes megoldásokat, a társadalmi integráció mikéntjét tekintve megalapozottan beszélhetünk mintakövetésről, de jó okunk van azt is feltételezni, hogy a körülmények hasonulása nyomán az egyéni praxis szintén rokon mintát követ majd. Noha e hipotézis kiterjeszhető a gyermekvállalási magatartásra is, érdemes részletesen megvizsgálni, hogy az átalakulásban kibontakozó folyamatok hogyan hathattak a családformálódás alakulására. A tárgyalandó jelenségek ahhoz az időszakhoz köthetők, amikor a fordulat még nem zárult le, amikor a demográfiai viselkedés maga is változóban van. Ezért bár jelezzük a transzformáció révén megszülető viszonyok bizonyos vonatkozásait, itt nem áll módunkban arra a kérdésre válaszolni, hogy Magyarország és a kelet-közép-európai országok végül milyen mintát fognak követni.

¹ A kutatást az 5/128/2001. számú „A demográfiai folyamatok társadalmi-gazdasági beágyazottsága” című NKFP támogatta.

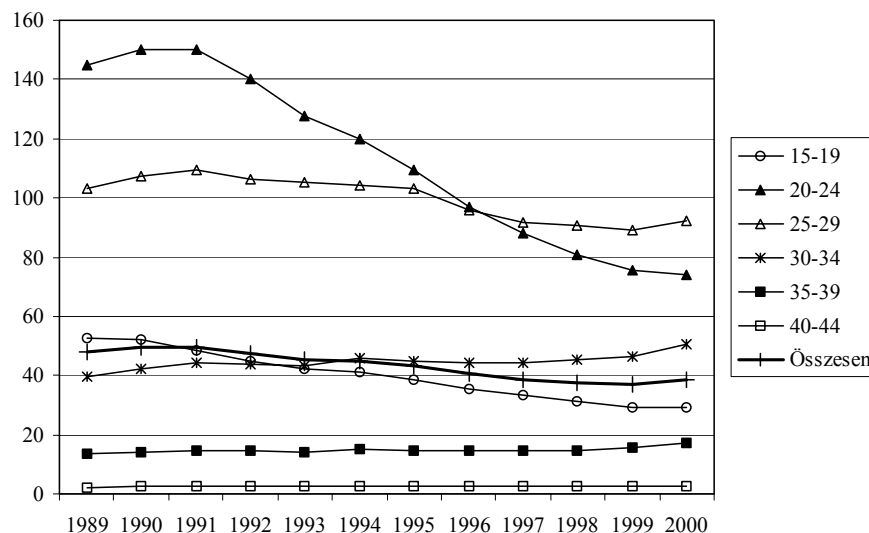
A teoretikusok szerint a szocializmusból a piacgazdaságba való kelet-közép-európai átmenet egyik leglényegesebb jellemzője az egyidejűség, azaz, hogy az átalakulási folyamatok a rendszer különböző szintjein és eltérő vonatkozásaiban párhuzamosan mentek végbe (*Offe*, 1991; *Zapf*, 1994). Ez a körülmény igen megnehezíti a hatásmechanizmusok feltárását. Kénytelenek vagyunk tehát részterületekre szorítkozni. Mi magunk a gazdasági rendszer átalakulására koncentrálnunk; néhány olyan összefüggést kívánunk kiemelni, amelynek köze lehetett a születések számának radikális csökkenéséhez. Természetesen nem gondoljuk, hogy általában a strukturális viszonyok és köztük a gazdasági feltételrendszer direkt módon határoznák meg a demográfiai magatartást. Ugyanakkor feltételezzük, hogy ezeknek van támogató vagy gátló hatása. Részletesen a gazdasági teljesítmény csökkenésével (*recesszió*), az egyenlőtlenségek növekedésével, a munkapiac szerkezeti átalakulásával és lehetséges következményeivel foglalkozunk majd.

Jóllehet fontos és adekvát problémának tartjuk a családtámogatások rendszerének vagy a lakásrendszernek az átalakulását, nem is beszélve olyan folyamatról, mint az oktatás expanziója, ezeket itt nem tudjuk részletesen tárgyalni. Viszont – noha dolgozatunkban a *strukturális körülmények* elemzése hangsúlyosabb lesz – utalni kívánunk a gazdasági változáshoz kötődő néhány *mentális* jelenségre is. Egyetértünk ugyanis azokkal, akik szerint a gyermekvállalási gyakorlat átformálódását a strukturális körülmények, illetve a norma és/vagy preferenciarendszer megváltozása egyaránt motiválta (*Lesthaeghe*, 1998, *Easterlin*, 1987; *Hobcraft – Kiernan*, 1995).²

A gyermekvállalás gyakorlatára ható gazdasági-szerkezeti átalakulás értelmezését a nem egyensúlyi piacok *Kornai*-féle elméletére alapozzuk (*Kornai*, 1980), és többször utalunk, természetesen az átalakulás körülményeire koncentrálnak, *Easterlin* gondolatmenetére is (*Easterlin*, 1987). E két gondolkodási keret segítségével nagyon szemléletesen mutatható meg, hogy a rendszerváltozás utáni időszak gyökeresen új feltételeket teremtett a gyermekvállalási döntésekhez.

Az összefüggések taglalását megelőzően térjünk ki röviden a magyarországi termékenység alakulásának néhány jellemzőjére. A termékenység csökkenése 1992-ben indult el és 1999-ig tartott. Ahogy az ábránkból is látszik, a különböző kohorszok magatartása eltérő mértékben felelős a változásokért: a 20–24 évesek gyermekvállalási hajlandósága a felére esett vissza, és egyértelműen csökkent a 25–29 éveseké is. Ugyanakkor a 30 év fölöttieknél, különösen az évtized második felében, a gyermekvállalási kedv javulása volt tapasztalható. A teljes termékenységi arányszám az 1989-es 1,86-ról 2000-re 1,33-ra csökkent.

² Számunkra ez az értelmezési mód a társadalmi cselekvés durkheimi–mertoni tradíciójához köthető.

I. Ezer 15–44 éves nőre jutó élveszületések száma, 1989–2000
 Live births per 1000 women aged 15–44, 1989–2000

Csökkenő erőforrások és növekvő aspirációk

A transzformáció³ egyik leglényegesebb és legáltalánosabban megtapasztalt jelensége az anyagi helyzet romlása. A „transzformációs recesszió” (az átalakulás következtében visszaeső gazdasági teljesítmény és a rendelkezésre álló jövedelem apadása) minden kelet-közép-európai országot egyaránt sújtott. Magyarországon a gazdaság teljesítménye csak 2000-ben érte el az 1989-es szintet, az 1990-es évek közepén még annak csak alig több mint négyötödére rúgott (vö. 1. táblázat). Mindezt tetézte, hogy egyidejűleg növekedtek az egyenlőtlenségek (lásd később) és igen magas volt az infláció. Valamennyi olyan koncepció szerint tehát, amelyben számottevő súlya van a tág értelemben vett anyagi körülményeknek (Easterlin, 1987; Hobcraft – Kiernan, 1985; Lesthaeghe 1998; Macura et al., 2000) a gyermekvállalás gyakoribb elhárítására kell számítanunk. Az átalakulás időszakában az érintetteknek e nélkül is igen nagy nehézséget jelentett anyagi-jóléti szintjük megőrzése, a születendő gyermek pedig

³ A szocialistából a kapitalista társadalomba való átalakulást tárgyaló irodalom használja a tranzíció kategóriáját, ami azonban a demográfiai elméletben is központi fogalom. Ebben a dolgozatban az 1990-es években végbemenő társadalmi változást „transzformációnak” nevezzük, míg az átmenetet (tranzíció) a demográfiai változások leírására tartjuk fenn.

jelentős részüknél a nehézségek fokozódásával járt (illetve járt volna). A „kriszishipotézist” megfogalmazó munkák e tényező mindent átható voltát hangsúlyozták (Macura et al., 2000).

1. A gazdasági teljesítmény és az egyenlőtlenségek alakulása Magyarországon, 1989–2000

Economic performance and the trend in inequalities in Hungary, 1989–2000

Év	GDP 1989=100	Egy főre jutó fogyasztás 1989=100	Decilis arány Felső/alsó
1987	–	–	4,6
1989	100	100	–
1990	96	96	–
1991	85	90	–
1992	82	90	6,0
1993	82	93	–
1994	84	93	–
1995	85	86	7,4
1996	86	83	7,5
1997	90	85	–
1998	95	89	–
1999	99	93	7,2
2000	104	98	7,6

A gyermekvállalás ellen ható erők számbavétele során – *Easterlin* gondolatmenetét követve – a romló életkörülmények mellett érdemes azt is figyelembe venni, hogy a szülőképes nemzedékeknek milyenek a jóléti aspirációi, milyenek az elképzeléseik a „jó életről”. Ebben az összefüggésben nem az a fontos, hogy az 1990-es években szülőképes korba kerülő nők már a „fogyasztói szocializmusban” szocializálódtak⁴, hanem az, hogy ekkora igen nagy tömegű kielégítetlen fogyasztói kereslet „halmozódott fel.” A hiánygazdaság árupiacát, ahogy azt *Kornai* pontosan leírja, a rossz minőségű termékek, a szűk kínálat és a kielégítetlen fogyasztói kereslet jellemezte (*Kornai*, 1980). Nem véletlen, hogy egy 1988-ban, azaz közvetlenül a fordulat előtt végzett felmérés szerint (*Andorka*, 1990: 1199) a magyarok döntő többsége elengedhetetlennek tartotta a gazdasági rendszer megreformálását (76%), míg a politikai rendszerrel kapcsolatban kevesebben (39%) gondolták ugyanezt. Egy másik vizsgálat szerint a rendszerváltással kapcsolatban a népesség 57%-ának várakozásaiban a gazdasági helyzet javulása 50%-ában fokozódó egyenlőség, 48%-ában pedig kisebb munkanélküliség szerepelt (*Róbert*, 1999). A transzformációt követően az

⁴ Azaz egyre magasabb fogyasztói aspirációkkal rendelkeztek.

addig felhalmozódott kielégítetlen kereslet túlkínálattal, árübösséggel találkozott. Noha a gazdasági recesszió logikája ennek általában ellentmond, a konstelláció ismeretében mégsem meglepő, hogy a szűkülő erőforrások dacára nőtt a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága (Bukodi, 2000).⁵ A fogyasztási szerkezet átalakulását vizsgálva a részletekre is fény derül. Eszerint az élelmiszerek rovására nőtt meg a tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások részaránya (Harcza – Vukovich, 1999). Kézenfekvő, hogy ezeket a jelenségeket tovább kell gondolni. Vajon nem tételezhetjük-e fel, hogy a közgazdasági megfontolásokat előnyben részesítő koncepcióknak megfelelően (lásd, pl. Crimins et al., 1986) ezek a fogyasztási-felhalmozási kiadások versenyeztek a gyermekvállalásból eredő költségekkel? Továbbá: nem lehetséges-e, hogy az érintettek először a fogyasztási, felhalmozási céljaikat kívánták realizálni, hogy lehetővé tegyék a *majdani*, jövőbeli gyermekvállalást? Ha elfogadjuk Easterlin hipotézisét, hogy a fiatalok megfelelő anyagi kilátások, aspirációiknak megfelelő anyagi feltételek mellett vállalnak gyereket, akkor nem tévedhetünk nagyot, amikor kedvezőtlen objektív (recesszió) és szubjektív (aspirációk) körülményekkel, mint okokkal számolunk. Azt feltételezzük, hogy a gazdasági fordulat nyomán létrejött differenciált árupiaci túlkínálat vélhetőleg megemelte az aspirációkat, mégpedig éppen a szűkülő lehetőségek idején. Ebből logikusan következhet a *fogyasztási feszültségek* növekedése. Erre utalnak az egyéni boldogság és az anyagi elégedettség meghatározóit összehasonlító, egy korábbi kutatásunk eredményei (Spéder – Kapitány, 2002). E szerint az általános és az anyagi elégedettséget igen jelentősen és szignifikánsan befolyásolja az ún. státuszfeszültség, ami a tényleges és a méltányosnak tartott helyzet különbségéből adódik.

Sajnos nem rendelkezünk megfelelő adatokkal a preferenciarendszer változását illetően, így le kell mondanunk az olyan típusú elemzésről, amelyet például Crimmins és társai végeztek el (Crimmins, et al., 1991). Az általános értékvizsgálatokban használt Rokeach-teszt eredményeiben azonban mutatkozik olyan változás, amely a társadalmi sikerkritériumok módosulására utal. E kutatási tradíció szerint a modern ipari társadalmakra jellemző értékrendszer kialakulása, ha felemás módon is, de a szocializmus időszakában elkezdődött (Hankiss, 1983). Az 1990-es évek elején kisebb, de említésre méltó elmozdulás ment végbe (Füstös et al., 1994). Témánk szempontjából annak van nagy jelentősége, hogy az „anyagi biztonság”, a „kényelmes élet” célja a preferenciarendszerben fontosabb lett. A Rokeach-teszt által mért eltolódások – az objektív kritériumokhoz hasonlóan – a fogyasztás, az anyagi gyarapodás jelentőségének növekedését jelzik.⁶

⁵ Míg például 1987-ben a háztartások 27%-a rendelkezett automata mosógéppel, addig 1999-ben 54%-a; a videomagnókat tekintve 1%-ról 43%-ra, a színes TV-t tekintve 25%-ról 89%-ra változtak meg az arányok (Bukodi, 2000).

⁶ Noha e dolgozatban nem tudunk választ adni, mindenképpen fel kell vetni a kérdést: vajon a jelzett folyamatok hogyan illeszthetők be a materialista és a poszt-materialista érték-

2. Az értékpreferenciák változása: a Rokeach-teszt néhány kiválasztott elemének átlagos rangpontjaiban mutatkozó változás 1978 és 1993 között
Change in value preferences: change in the average ranking of selected elements of the Rokeach test between 1978 and 1993

Értékkorientáció	1978	1982	1990	1993
Családi biztonság	5,2	5,3	3,9	4,6
Kellemes, élvezetes élet	8,2	8,7	6,8	6,5
Az elvégzett munka öröme	7,7	8,2	8,7	9,6
Társadalmi megbecsülés	8,8	9,2	11,1	10,5

Forrás: Füstös et al., 1994.

Mindent egybevetve arra következtetünk, hogy a gazdasági átalakulás a családok nagy többségében anyagi megrendüléssel járt, ugyanakkor az anyagi aspirációk megemelkedése fogyasztási feszültségeket gerjesztett, ami kedvezőtlen körülményeket teremtett a gyermekvállaláshoz. A gazdasági feltételek negatív hatására más kutatók is rámutatnak, így fontos szerepet játszik a „krízis-hipotézis” megfogalmazóinak gondolatmenetében (Macura et al., 2000).

A jóléti helyzetek differenciálódása

Az 1990-es évtized nemcsak a gazdasági recesszióknak és stagnálásnak, de az *anyagi és jóléti pozíciók differenciálódásának*, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének az időszaká is. Az utóbbi gyors kibontakozásának jele, hogy míg az 1980-as évek elején a társadalom legalsó és legfelső tizede közötti jövedelmi különbségek négyszeresek voltak, addig 10 évvel később közel nyolcszorosak⁷ (vö. *1. táblázat*). Hasonló ütemben terjedt a relatív szegénység, az abszolút szegénység pedig még ennél is sokkal gyorsabban. Volt-e, lehetett-e mindennek hatása a gyermekvállalási magatartásra? Sajnos e kérdés megválaszolásában is inkább a feltételezésekre kell hagyatkoznunk. Induljunk ki abból a korábbi tételünkből, hogy az egyenlőtlenség növekedése a családok finansziális pozíciójában bekövetkező változásokban is megmutatkozott: az átlagnál jobban szegényedők helyzete a makroadatokból következőnél is válságosabb

világ viszonyának alakulásba? A 1990-es évek magyarországi folyamatai igen vegyesek, de inkább a materialista értékvilág erősödésére, fennmaradására utalnak. Nem tudjuk, azért-e, mert a szocializmusban az értékváltozás egy későbbi stációt előlegezett meg, és a fogyasztói társadalom realizálódásával a kölcsönös megfelelés helyreállt, vagy éppen annak a kifejeződése, hogy más európai országokhoz hasonlóan nálunk is a „vegyes” értékvilággal rendelkezők nyertek teret (vö: *Hradil, 2002:36*).

⁷ A jövedelemegyenlőtlenségek alakulásáról lásd *Tóth (2002)* tanulmányát.

volt, míg a másik póluson (talán) nem jelentkeztek a taglalt zavarok. Vagyis ha reálisak a feltételezéseink, akkor az anyagi erőforrások szűkülése differenciálisan érintette a népességet, ami a gyermekvállalási magatartást is differenciálhatta. Ceteris paribus a jómódúak körében több, a hátrányos helyzetűek csoportjából pedig kevesebb gyermeknek kellett volna születnie. Hogy az anyagi differenciálódásnak volt-e ilyen hatása, arra nincsen bizonyítékunk. Sőt, néhány ismert adat mintha ellentmondana ennek.

Ha a 18–49 év közötti egyes kohorszokat anyagi helyzetük szerint tagoljuk, azt látjuk, hogy az alsó jövedelmi kvintilisbe tartozók gyermekszáma sokkal magasabb, mint a felső kvintilisbe kerülteké (3. táblázat).⁸ Az adatokból azonban az is látható, hogy az életkor előrehaladtával a jóléti helyzet szerinti különbségek kevésbé befolyásolják az átlagos gyermekszámot, ám a hatás nem tűnik el. Sajnos adataink ex post jellegűek, így nem tudhatjuk, hogy az érintett családoknak milyenek voltak a gyermekvállalás előtti (ex ante) anyagi körülményeik. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy bár a gyermek születése a fogyasztási szükségletek vele járó növekedése folytán csökkenti az anyagi jólétet, ugyanakkor adaptációra, például többletjövedelem megszerzésére sarakallhat.

Módosul a képünk, ha az átlagos gyermekszámot a jövedelemszerző képességgel szoros kapcsolatban álló iskolai végzettség függvényében vizsgáljuk. Ennek a tényezőnek megvan az az előnyös tulajdonsága, hogy a mai viszonyok mellett – jól azonosítható életszakaszt követően – Magyarországon lényegesen nem változik, és semmiképpen nem tételezhető fel, hogy az esetleges változás éppen a gyermekvállalás hatására következik be,⁹ ennél fogva inkább ex ante típusú változó. A nőket tekintve úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség növekedésével csökken a gyermekszám, ám a 40–49 éves korcsoportban a közép- és a felsőfokú végzettségűek között már nincsen különbség. Ami a férfiakat illeti, esetükben már a harmincévesek generációjában is a középfokú végzettséggel rendelkezők gyermekszáma a legalacsonyabb, a 40–49 évesek között viszont a legiskolázottabbaknak van a legtöbb gyermekük.

Ennél is világosabban látszik az iskolai végzettség befolyása, ha a vizsgálatba bevonjuk az 1990-es töréspontot (5. táblázat). Az 50 évesnél fiatalabbak korcsoportjából kiválasztottunk olyan interjúalanyokat, akiknek 1990 előtt nem volt gyermekük és olyanokat, akiknek egy gyermekük volt. Ezt követően meg-

⁸ Adatainkat az „Életünk fordulópontjai” című, 2001/2002-ben lefolytatott vizsgálatból vettük. 16 394 18–75 éves személyt kérdeztünk meg a demográfiai viselkedésük legfontosabb összetevőiről. (A kutatásról részletesebben lásd: Spéder, 2002). Itt azért foglalkozunk csak az ötven évesnél fiatalabbakkal, mert az átalakulás az ő gyermekvállalási gyakorlatukat érintette. A különböző ismérvek szerinti elemszám-különbségeket az okozza, hogy egyes kérdésekre (pl. jövedelem) nem mindenki válaszolt.

⁹ Bár arra is van példa, hogy a nők a gyermekgondozási szabadságot továbbképzésre használják.

vizsgáltuk, hogy miben különböznek a közülük gyermeket vállalók és a nem vállalók. A képzettséget tekintve az látszik, hogy a legmagasabb iskolai végzettség a nők esetében nem hátráltatja a gyermekvállalást, sőt azoknak, akiknek már 1990 előtt volt egy gyermekük, az átalakulás időszakában az átlagost meghaladó valószínűséggel újabb született. A férfiaknál szintén látható a magasabb iskolai végzettség pozitív hatása. A gyermeket nem vállalók között mind a férfiak, mind a nők közül az érettségivel rendelkezők szerepelnek átlag feletti részarányban.

3. *Átlagos gyermekszám korcsoportok, nemek és a háztartási jövedelem alapján számolt kvintilisek szerint*
Average number of children by income quintiles in different age groups and gender

Jövedelmi ötödök	18–29		30–39		40–49	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
Legalsó	0,94	0,70	2,21	1,80	2,41	1,84
2.	0,79	0,38	1,85	1,56	1,97	1,67
3.	0,44	0,23	1,80	1,44	1,84	1,80
4.	0,37	0,13	1,50	1,17	1,70	1,72
Legfelső	0,17	0,11	1,17	0,83	1,66	1,65
Átlag	0,54	0,29	1,77	1,36	1,94	1,74
N=	1681	1715	1274	1261	1542	1460

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

4. *Átlagos gyermekszám korcsoportok, nemek és a kért iskolai végzettsége szerint*
Average number of children by level of education in different age groups and gender

Iskolai végzettség	18–29		30–39		40–49	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
8 osztály	0,95	0,52	2,33	1,58	2,27	1,68
Szakmunkás	0,75	0,28	1,83	1,35	1,94	1,71
Érettségi	0,27	0,13	1,61	1,16	1,75	1,71
Felső	0,30	0,23	1,34	1,25	1,71	1,90
Átlag	0,39	0,26	1,74	1,32	1,92	1,73
N=	1987	2068	1412	1430	1709	1626

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

5. *Az 1990-es átalakulás előtti és utáni gyermekszám szerint kialakított családdinamikai tipológiába tartozó 50 év alatti népesség megoszlása iskolai végzettség szerint*

*Distribution of types of childbearing dynamics
by level of education and gender (>50)*

	8 osztály	Szaktanárs- képző	Érettségi	Főisko- la/egyetem	Esetszám
Férfiak					
<i>1990 előtt nem volt gyermeke és 1990 után</i>					
nem született gyermeke	16,9	34,6	39,2	9,2	2415
1 gyermeke született	16,3	41,2	32,5	11,1	505
2–3 gyermeke született	18,9	41,4	23,0	17,1	492
<i>1990 előtt egy gyermeke volt és 1990 után</i>					
nem született több gyermeke	18,7	50,5	23,1	7,8	386
született még gyermeke	11,3	48,1	23,9	16,7	318
Összesen	16,7	38,7	33,7	10,8	4116
Nők					
<i>1990 előtt nem volt gyermeke és 1990 után</i>					
nem született gyermeke	13,2	15,1	54,1	17,7	1704
1 gyermeke született	13,0	28,7	39,2	19,0	630
2–3 gyermeke született	21,7	27,5	32,5	18,3	578
<i>1990 előtt egy gyermeke volt és 1990 után</i>					
nem született több gyermeke	22,3	23,2	40,6	13,9	409
született még gyermeke	18,0	25,6	35,5	20,9	363
Összesen	15,9	21,3	44,8	17,9	3684

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 2002, saját számítás.

Mielőtt megfogalmaznánk záró hipotéziseinket a differenciálódásról, röviden érintsük ennek egy olyan mozzanatát, amely az 1990-es években kumulálódott, és egész Kelet-Közép-Európára jellemző (UNICEF, 2000.; *Spéder*, 2002.; *Stanovnik* et al., 2001).

A térség társadalmi-gazdasági rendszerváltozásának nagy vesztesei a gyermekek: relatív anyagi pozícióik az adott időszakban szinte folyamatosan romlottak, szegénységkockázatuk megduplázódott, és az átlagosnak is a kétszeresére emelkedett (6. táblázat). A trend mögött – nagyon leegyszerűsítve – a családi támogatások értékvesztése és a gyermeces családok munkajövedelmeinek csökkenése állt. Nemcsak a gyermekvállalási hajlandóság esett tehát vissza, hanem a megszülető gyermekek helyzete is romlott. Jóllehet a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportok szülési kedve átlag feletti, ám a szegény gyermekek számának növekedése ugyanúgy származhat az éppen a szegénység határ felett, illetve a középen elhelyezkedő felnőttek gyermekvállalásából is. Ha az alsó-közép társadalmi helyzetűek esetében a szülés elszegényedést hozhat magával, nem kell-e arra gondolnunk, hogy a tudatos gyermekvállalási döntések meghozatala során e kockázatok csökkentésének igénye is szerepet, mégpedig gátló szerepet játszik?

6. A szegény személyek aránya az egyes korcsoportokban
1992 és 2000 között (%)
(az átlagos ekvivalens jövedelem 50 százaléka alatt)
The proportion of poor persons in the different age groups
between 1992 and 2000 (%)
(poverty line: below 50% of the average equivalent income)

Korcsoportok	Szegények részaránya				
	1992	1994	1996	1997	2000
0–2	15,1	22,8	29,7	33,7	20,7
3–6	13,7	11,7	24,7	26,0	19,2
7–14	12,0	16,4	21,6	22,3	19,5
15–19	13,0	15,9	19,1	18,2	18,9
20–29	11,3	9,5	13,2	15,2	11,1
30–39	7,7	13,4	13,6	12,1	12,2
40–49	7,3	9,3	15,5	12,1	12,5
50–59	7,4	11,3	7,3	8,6	8,8
60–69	10,5	7,4	4,3	2,7	6,1
70–	11,1	9,1	8,9	4,3	5,3
Összesen	10,1	11,6	14,9	12,3	11,9

Forrás: saját számítás, MHP 1–6. hullám (1992–1997), Szívós–Tóth (2000) i. m. 54. p.

A fenti kérdéseink megválaszolására, az *ex ante* és az *ex post* helyzet összehasonlítására reményeink szerint több lehetőségünk lesz a 2001-ben indult „Életünk fordulópontjai” vizsgálat második hullámát követően¹⁰. Annak a jelenségnek a magyarázatára, hogy éppen a jómódúak és a közepes helyzetűek gyermekszáma alacsonyabb, három feltételezést tudunk megfogalmazni.

1. A relatíve előnyös helyzetűek azért nem vállaltak gyereket, illetve több gyermeket, mert fogyasztási aspirációik¹¹ az átlagnál is jobban erősödtek és/vagy a számukra megnyíló lehetőségek (karrier, vagyoni akkumuláció) az átlagnál is nagyobb erőbefektetést, időfelhasználást kívántak.¹² Nem zárható ki például, hogy az előnyös helyzetben lévők úgy érezték, hogy vagyonosodásra, karrierre „csak most”, mindent kihasználva nyílik lehetőség, ezért minden mást (így a gyermekvállalást is) el kell halasztani.
2. A hátrányos helyzetben élők gyermekvállalási magatartása esetleg kevésbé racionális¹³ és/vagy az ő számukra a mindegyiknek azonos ösz-

¹⁰ Az MHP mintája e célra kicsi, és elemzéseink nem hoztak eredményt.

¹¹ Itt a fogyasztási-felhalmozási kiadásokon túl a szabadidős fogyasztásra is gondolni kell.

¹² Erre utalnak Utasi kutatásai az ügyvédekről (Utasi, 2000).

¹³ Erre utal a házasságon kívül szülő nők 1996-os vizsgálata (S. Molnár et al., 1998; Pongrácz, 2002).

szegű juttatást nyújtó családpolitikai ellátások éppen ösztönzőleg hatottak, illetve egyenesen a megélhetés stabil forrásaként funkcionáltak.¹⁴

3. A közepes jövedelemmel rendelkezők viselkedését jellemezhették leginkább az e témakör indításaként leírt általános összefüggések. Vajon nem ők voltak-e azok, akik (új) gyermek nélkül tarthatták meg a kétkezes családmódot, és ennek révén alkalmazkodhattak a megváltozott feltételekhez? Ugyanakkor, ha mégis a gyermekvállalás mellett döntöttek, ők, illetve gyermekeik váltak nagy eséllyel szegényé. A férj keresőtevékenységét intenzifikáló aktív adaptáció azonban esetükben sem zárható ki. Ne felejtsük el, hogy a szegényeket és az alsó-középjövedelmi helyzetűeket elválasztó határ körül a népesség aránytalanul nagy hányada tömörül, és viszonylag kevés jövedelem kiesése is pozícióváltással járhat.

A differenciálódás lehetséges hatásait illetően tehát sokkal több a kérdés és feltételezés, mint a válasz, és a további kutatások elengedhetetlennek tűnnek. Az mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy az egyenlőtlenségeknek és a különbségeknek az átalakulás során végbement erőteljes növekedése érintetlenül hagyta volna a korábbi évtizedek viszonylag stabil tendenciáját, tudniillik a családmódot homogenizálódását.

¹⁴ Az utóbbi hipotézist Gyenei (2000) fogalmazta meg.

A munkapiac átalakulásának lehetséges hatásai

A demográfiai, közgazdasági és szociológiai szakirodalomban szinte közhely, hogy a gyermekvállalási kedv csökkenése oksági összefüggésben van a nők fokozódó munkavállalásával. Az oksági magyarázat általában a nők növekvő munkavállalási hajlandóságából következtet a korábbi gyermekvállalási gyakorlat feladására, a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésére. Ám olyan koncepciókat is ismerünk, amelyek szerint a két jelenség mögött közös okként az értékrendszer átalakulása, vagy az anyagi körülmények szorítása áll. E közelítések közvetlenül nem, csak némi módosítással alkalmazhatók a volt szocialista országokra. Ezekben a teljes foglalkoztatás a transzformációt megelőzően a nőkre is kiterjedt. A fordulat után azonban a női munkavállalás visszaszorult, ugyanakkor a szülések száma is esett. A két trendnek ez a viszonya nem felel meg az elképzeléseknek. Vajon a munkapiac összehúzódása és szerkezeti átalakulása milyen módon teremtett új feltételeket a gyermekvállalásról döntő érintettek számára, vagy a munkapiac milyen hatásokat közvetített aktív, illetve passzív szereplői felé? Noha a kérdés átfogó taglalására nincsen módunk, néhány összefüggésre szeretnénk ráirányítani a figyelmet.¹⁵

A munkapiac egyszerre gazdaság- és társadalomintegráló tényező, központi szerepet tölt be a foglalkozási státusok és anyagi javak egyének és társadalmi csoportok közötti elosztásában és az életút szerinti tagolásában. Működésének szociológiai és közgazdasági leírása sokat segíthet a termékenység alakulásának megértésében. Mi itt csak egy megközelítést, a *nem egyensúlyi piacok* koncepcióját idézzük fel, amelyet alkalmasnak tartunk annak megvilágítására, hogy miért csökkent a termékenység Kelet-Közép-Európa országaiban.

A munkapiac, bár korlátozott formában, állami tulajdonon alapuló redisztributív gazdaságban is funkcionált, mint allokációs mechanizmus, mégis alapvetően különbözött a magántulajdonon alapuló piacgazdaság ugyanezen intézményétől. *Kornai* értelmezése szerint (*Kornai*, 1972; 1980) a szocialista gazdaság munkapiaca „kínálathiányos”, „túlkeresleti”, „szívásos”, míg a piacgazdaságé „kereslethiányos”, „túlkínálati”, „nyomásos” jellegű. E felfogás szerint tehát a kereslet és kínálat soha sincs teljes egyensúlyban. Míg azonban munkapiaci túlkereslet esetén a kínálati oldal, azaz a munkavállaló van erőfölényben („a munkaadók keresik a munkavállalók kegyeit”), addig a túlkínálat mellett a munkaadók vannak erőfölényben, ők válogatnak a munkára jelentkező munkavállalók között. Éppen ezért az előbbi esetben a munkavállalónak könnyű engedményeket elérnie vagy kicsikarnia, míg az utóbbi esetben a munkaadó diktál, ő határozza meg a munkavállalás feltételeit, elképzelése, szükségletei szerint válogathat a potenciális munkavállalók között (*Kornai*, 1980: 7. fejezet). A transzformációt követően tehát nem egyszerűen arról volt szó, hogy az

¹⁵ A munkapiac egyes hatásainak az itteninél részletesebb kifejtését lásd *Spéder* (2002).

átalakulás időszakában elkerülhetetlenül adódó piaci zavarok miatt a munkavállalóknak átmenetileg szűkülő munkakínálat mellett kellett a pozícióikat megvédeniük és megtartaniuk, hanem *minőségileg új munkapiacon kellett helytállniuk*.

A munkapiac leírt állapotváltozásának, transzformációjának messzemenő következménye lehet a gyermekvállalási magatartásra is. A korábbi erőfölényes helyzetből kiszolgáltatott pozícióba került munkavállalónak csökken az a lehetősége, hogy a közvetlen jövedelemszerzésen túlmutató érdekeit, így a családi, szülői szerepeiből következő igényeit a munkaadóval szemben érvényesítse. Feltételezhető tehát, hogy az 1990-es évek munkapiacán sokkal nehezebb a család és a munka szempontjainak összeegyeztetése, mint az 1980-as évek második gazdaságával összefonódott redisztributív hiánygazdaságában, pontosabban sokkal kisebb az esélye annak, hogy a család szempontjai érvényesüljenek. Azaz: a hiánygazdaságban a munkavállalók meghatározott korlátok között érvényesíteni tudták egyéni érdekeiket, a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban azonban alkuhelyzetük sokkal gyengébb.¹⁶

A munkapiac hatásáról hiteles képet leginkább olyan vizsgálatokból nyerhetünk, amelyek a gyermeket vállaló, illetve nem vállaló nők munkapiaci helyzetét vetik össze (*Hoem–Hoem*, 1988, *Witte–Wagner*, 1994).¹⁷ Az előbbiekről a *népmozgalmi adatok* is adnak információt: tudjuk, hogy 1990 és 2000 között a gyermeket vállaló nők között 80-ról 60 százalékra csökkent a foglalkoztatottak, 10-ről 15 százalékra nőtt a háztartásbeli, és 7-ről 12%-ra az anyasági ellátáson lévő anyák hányada. 1993 óta pedig a munkanélküliek gyermekvállalása is releváns kérdéssé vált. Az összes gyermekszületést tekintve 1993-ban a munkanélküli anyák aránya 9,18 százalék, 2000-ben 6 százalék (*Spéder*, 2002:14.). A foglalkoztatási rendszer átalakulásának hatását azok a mutatók képezik le pontosabban, amelyek a népmozgalmi adatok és a munkaerő-felvétel egybevetése révén állíthatók elő. Így meghatározhatjuk, hogy egy kategóriába tartozó ezer propagatív korú nőre mennyi gyermekszületés jut. A különböző felvételek kategorizálási rendje sajnos nem azonos. Ezért a gyermeket vállaló anyákat három csoportba kellett összevonnunk, és ezekre nézve határozhattuk meg az ezer nőre jutó születési arányszámokat (7. táblázat).

Milyen alapvető tendenciákat olvashatunk ki a standardizált adatokból? Az első szembetűnő eredmény, hogy az ezer, azonos munkapiaci kategóriába sorolt szülőképes korban (15–39 év) lévő nőre jutó gyermekvállalás minden státust tekintve egyértelműen *visszaesett*. Másrészt a visszaesés *időzítése és mértéke* az aktivitási státusok szerint *eltérő volt*.

¹⁶ Még nyugati kollégáikénál is gyengébb a pozíciójuk, mert ott általában szélesebb körű a szakszervezeti mozgalom.

¹⁷ Az „Életünk fordulópontjai” című vizsgálat második/több hulláma után ezek elemzésére is több lehetőségünk lesz.

7. Ezer 15–39 éves, meghatározott gazdasági aktivitási státussal rendelkező nőre jutó élveszületés, 1993–2000

Live births per 1000 women in the 15–39 age group by economic status, 1993–2000

Év	Foglalkoztatott	Gyes/gyed	Inaktív	Összesen
1993	76,45	51,35	45,52	63,02
1994	78,37	50,82	43,93	62,21
1995	76,37	48,11	43,64	60,34
1996	73,08	38,74	44,74	56,88
1997	69,37	34,65	46,08	54,53
1998	68,57	36,90	44,26	53,77
1999	66,63	49,01	38,67	53,50
2000	69,34	47,54	40,10	55,39

A *foglalkoztatottak* gyermekvállalási hajlandósága lassan, ám folyamatosan csökkent. 1993-ban ezer ilyen státusú nőre 76,4, 2000-ben 69,3 gyermek jutott. A mélypont 1999-ben következett be 66,6 gyermekkel. Eszerint a gyermeket vállalók között nyilvánvalóan nem csak azért szorult vissza a foglalkoztatottak részaránya, mert csökkent az anyák munkapiaci jelenléte, de azért is, mert *a munkapiacra aktív nők gyermekvállalási hajlandósága szintén gyengült*. Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy 1993 és 1994 között ez a jelenség még nem mutatkozott, a csökkenés csak 1994-ben indult el, majd 1995 után felerősödött és 1999-ig tartott. 2000-ben viszont már közel hárommal emelkedett az ezer foglalkoztatott nőre jutó újszülöttek száma.

Adatrendszerünk korlátaiból adódóan a foglalkoztatotti pozíciók kívül két társadalmi státust tudunk megkülönböztetni: a kisgyerek(eik)et különböző anyasági ellátásban részesülve otthon nevelőként, illetve az egyéb státusban lévőként. Az *anyasági ellátásban* részesülők gyermekvállalási hajlandóságának tendenciája erőteljesen eltér a foglalkoztatottakat jellemző trendtől (7. táblázat). Szülési kedvük 1995-ig gyakorlatilag nem csökkent, ugyanakkor érdemben nem is nőtt: 50 gyermek/ezer fő körül mozgott. Vagyis azok a nők, akik a kilencvenes évek elejéig megkezdték anyai karrierjüket, második, esetleg harmadik gyermekre is vállalkoztak. 1995-öt követően ez a mutató 10-et esett, a minimumot 1997-ben érte el 34,6-os arányszámmal. Az 1995–1997 közötti időszak 35–38 ezrelék körüli értékei mind az azt megelőző, mind pedig az azt követő arányszámoktól különböznek. 1999-ben aztán egy igen erőteljes növekedés következett (49-es arány), ami a következő évben hasonló szinten stabilizálódott. 2000-ben ezer anyasági segítyen lévő 15–39 éves nőre 47 születés jutott. A trendváltások nagyon pontosan köthetők családpolitikai intézkedésekhez. Az 1995-ben bevezetett Bokros-csomagnak része volt a családtámogatási rendszer erőteljes átalakítása (a gyed megszüntetése) is, ami nyilvánvalóan megrendítőleg hatott a szülési kedvre, visszafogta a többedik gyermek vállalására irányuló terveket. Az 1998-as kormányváltást követően az anyasági ellátá-

sokban részesülő nők demográfiai magatartása az 1995 előtti gyakorlatra emlékeztetett. Mindezek alapján alapos okunk van feltételezni, hogy az *anyasági segélyen élők reagálnak legérzékenyebben a családpolitika változásaira*.

Az *egyéb státusban* gyermeket vállalók csoportja igen heterogén – sajnos össze kellett vonnunk a munkanélkülieket, az eltartottakat (pl. diákokat), a háztartásbelieket, az inaktív keresőket, ezért róluk szólva igen óvatosan kell fogalmaznunk. Az ezer inaktív nőre jutó elveszülések arányszámainak alakulása nem egyenletes, sőt igencsak hullámzónak látszik. Ám azt is rögtön megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb eltérés alatta marad annak, amit a másik két gazdasági státusban mértünk. Ha számításba vesszük az ugyanerre az időszakra tehető magyarországi felsőoktatási expanziókat az azt a következményét, hogy a húszas éveik elején járó nők nagyobb hányadát köti le az iskolarendszerű tanulás, akkor nem irreális azt feltételeznünk, hogy a háztartásbeliek és/vagy a munkanélküliek között – a munkavállalói szerep helyett „önként” vagy „kényszerből” ezt választva – emelkedett az anyaságot vállaló nők részaránya.

Vajon a fenti statisztikai tények leképeződnek-e az értékvilág változásában (is), legyen szó akár a munkahely biztonságáról, akár a munkapiac és családi szerep összeegyeztetéséről? Sajnos a rendelkezésre álló adatok másodelemzése csak sejtések, illetve további kérdések megfogalmazásához ad elégséges támpontot. Az ISSP három modulja a „Család” nevet viselte, és többek között foglalkozott a nők munkavállalói, anyai és házastársi szerepei összeegyeztetőségével¹⁸. A vizsgált időszak hosszára (1988–2002) és az átalakulásnak az élet szinte minden mozzanatát érintő hatására gondolva feltételeztük, hogy az érintettek gondolkodásában is (mélyreható) átalakulásnak kellett végbemennie. A 8. táblázatban bemutatott arányszámok azonban csak kisebb módosulásokat jeleznek. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgálatban alkalmazott állítások sok szempontból rendszereket átívelő, állandó érvényű társadalmi szerepeket fogalmaznak meg, továbbá hogy az ezekben rejlő értékek és attitűdök az életút folyamán „megcsontosodhatnak”, akkor a 10 százalékos eltéréseket számottevőnek tarthatjuk.

Az eredmények arra utalnak, hogy a vizsgált időszakban további teret nyert a modern szerepfelfogás. Ám ez a folyamat nem volt töretlen, a rendszerváltozás kezdeti éveiben inkább az ellentétes tendencia, a hagyományos szerepfelfogás erősödött meg. Bár az egyes állítások más hangsúlyt kaphattak 1988-ban, a teljes foglalkoztatás, illetve 2002-ben, a munkapiac összeszűkülését követően, úgy tűnik, hogy mindkét nem képviselői körében nőtt azok részaránya, akik a nők kettős szerepét elfogadják. Ugyanakkor változatlan és igen jelentős azok hányada (a nők és férfiak fele), akik a háztartásvezetést („*A háziasszonyi teendők ellátása...*”) kizárólagosan női funkciónak tekintik. Mindezenközben a nők keresőmunkájának elengedhetetlen volta is egyértelműen kitűnik. A szerepek

¹⁸ Köszönettel tartozom *Blaskó Zsuzsa* kollégámnak az ISSP adatok elemzésében nyújtott segítségéért.

hagyományos elkülönítésével a nők kisebbsége ért egyet. Ebben és a szerepkonfliktusokat illetően is az 1990-es évek elején mutatkozott bizonyos ellenirányzat: mind a nők, mind pedig a férfiak körében terjedni látszott a hagyományos felfogás. Rövid időre elfogadottabbá vált, hogy a család és a gyermek megsínyli a nő munkavállalását. Ám emlékezzünk, 1994-ben alig egy évvel vagyunk a tömeges munkanélküliség időszaka után. Vajon nem lehet-e, hogy ez a társadalmi tapasztalat adaptív célzattal átalakította az attitűdöket (*Lesthaege-Moors*, 2002)? Vagy talán annak tudható be a korábbi trend megtörése, hogy azok, akik esetében a női munkavállalás a szocializmus kényszere volt, a fordulatot követően az általuk preferált modell felé fordultak? A kérdésekre egy részletesebb elemzés talán majd választ ad, annyit azonban mindenképpen rögzíthetünk, hogy a rendszerváltozás az értékeket és az attitűdöket átalakító folyamatokat gerjesztett, amelyek azonban eddigi ismereteink szerint átmeneti hatásúak.

Egy 1998-ban Magyarországon végzett empirikus felvétel adatai szerint a munka és a család összeegyeztetése igen sok problémával jár együtt, az érintettekben feszültséget okozott, aggodalmakat váltott ki (*S. Molnár*, 1998; *Pongrácz*, 2002). A vizsgálatból kitűnt, hogy az érintett népesség, csaknem függetlenül attól, hogy nők, vagy férfiak voltak a válaszadók, kétharmada feszültséget érez a munkavállalásból adódó feladatok és a gyermekneveléssel járó kötelezettségek összeegyeztetése során (*9. táblázat*). Sajnos a 80-as évekből nincsen összehasonlító adatunk, de azt feltételezzük, hogy akkor sokkal kevesebben érezték feszültséget a két szerep összeegyeztetése során.

*8. Az adott állításokkal egyetértők aránya az összes válaszadó között,
nemek szerint, 1988, 1994, 2002
Percentage of respondents agreeing with the given statements,
by gender, 1988, 1994, 2002*

Állítások	Év	Nemek	
		nők	férfiak
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen (<i>női szerep</i>)	1988	74	78
	1994	71	68
	2002	63	57
A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka (<i>háziasszonyi szerep</i>)	1988	–	–
	1994	56	54
	2002	52	53
A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása ¹⁹ (<i>nemi szerepek</i>)	1988	39	50
	1994	53	59
	2002	37	42
Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a	1988	61	40
	1994	53	54

¹⁹ 1988-ban a későbbiektől kissé eltérő, az összehasonlítást megítélésünk szerint veszélyeztető fordítás szerepelt a kérdőívben: "A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család".

gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik (<i>női szerepvállalás: gyerek</i>)	2002	68	69
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik (<i>női szerepvállalás: család</i>)	1988	60	66
	1994	66	59
	2002	55	50

Forrás: ISSP 1988, 1994, 2002.

*9. Aggodalmak Magyarországon munka és a gyermekvállalás
összeegyeztetésében, 18–40 éves népesség
Concerns in Hungary about harmonising work and motherhood,
population aged 18–40*

Aggódik-e, azért hogy	Igen	Nem	Nem érinti	Összesen (N=)
a gyerekes nők nehezebben találnak munkát, mint a gyerektelenek, vagy a férfiak?	44,2	22,1	33,7	1468
a gyerekgondozással töltött idő után sikerül-e visszatenni a munkahelyére?	40,5	20,3	38,9	965
rontja az állásának biztonságát a gyerek betegsége miatti hiányzás?	41,4	20,6	37,9	1492
a munkahelyek könnyebben szabadulnak meg a gyereket szülő nőtől?	36,0	23,6	40,4	1368

Forrás: „Család és munka” NKI, 1998.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a munkapiac szükülése és szerkezeti átrendeződése új feltételeket teremtett a (női) foglalkoztatáshoz és a gyermekvállaláshoz. Ez megmutatkozott mind az objektív folyamatokban, mind pedig az attitűdökben. A foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandósága egyértelműen csökkent, az anyasági segélyen élőké – a családtámogatási rendszer változásait követve – éles töréseket mutatott, az egyéb státusúak pedig hullámzott. Ám az is vélhető, hogy az 1990-es évek közepéig a munkanélküliek és a háztartásbeliek szülési kedve emelkedett. A nemi szerepeket, a családra vonatkozó elképzeléseket illetően sokféle, néha egymásnak ellentmondó tendenciát érzékelünk.

Strukturális dinamika és az élethelyzetek instabilitása

A transzformáció nyomán kialakult gazdasági viszonyok nem hasonlíthatók az ipari társadalom 1960-as évekbeli aranykorához. Ami Kelet-Közép-Európában létrejött, az a globális piacoktól függő, alacsony növekedési képes-

ségű piacgazdaság. Ha azonosítani szeretnénk ezt a gazdasági-társadalmi szerkezetet, akkor a neutrális „dinamikus” fogalmat (*Leisering-Walker*, 1998) vagy *Ulrich Beck* sokat vitatott kategóriáját, a „kockázati társadalom” megnevezést alkalmazhatjuk (*Beck*, 1986). Az Európában az utóbbi évtizedben előtérbe került ún. követéses vizsgálatok²⁰ segítenek abban, hogy árnyaltabb képet nyerjünk a jövedelmi helyzetnek, illetve a munkapiacnak a demográfiai magatartásra gyakorolt hatásairól.

A követéses vizsgálatokat alkalmazó szerzők kivétel nélkül arra mutatnak rá, hogy a fejlett társadalmak a viszonylag lassú gazdaságszerkezeti változásai mögött igen *intenzív mikroszintű* (egyéni és háztartási) *dinamika* húzódik meg (vö: *Duncan*, 1984; *Hauser-Wagner* 1995; *Godin et al.*, 1999; *Bradbury et al.*, 2001). Miközben a keresztmetszeti elemzések tartós, stabil egyenlőtlenségekről adnak számot, alig változik a foglalkoztatottak részaránya, vagy a munkanélküliségi ráta, addig a paneleljárással jól kimutatható, hogy évről évre mások és mások foglalják el a megfigyelt pozíciókat.

Nincsen ez másképpen az átalakuló országokban sem! Egyértelműen érzékelhető a dolgozatunkban tárgyalt két strukturális státus – a jövedelmi helyzet és a gazdasági aktivitás – dinamikája is. A magyarországi viszonyokat jól szemlélteti a jövedelmi pozíciók 1992 és 1996 közötti cserélődése. A *10. táblázat* azt szemlélteti, hogy az 1992-ben meghatározott jövedelmi osztályba tartozók hol helyezkednek el négy év múlva, 1996-ban. Első ránézésre megállapíthatjuk, hogy az egyéneknek kevesebb mint a fele tartja meg eredeti kategóriáját (a helyzetüket nem változtatók a diagonálisban találhatók). Természetesen a cserélődés a szomszéd osztályok között a legintenzívebb, de nem ritka a jelentősebb elmozdulás sem.

Ha nem is ilyen erőteljes, de meglepően magas a *gazdasági státusok* közötti mozgás is (*11. táblázat*). A négy év alatt a foglalkoztatottakból sokan munkanélkülivé (4,1%) és inaktívvá (22,7%) váltak, a munkanélküliek jelentős része (47,9%) munkát talált, másik nagy hányaduk pedig (42,5%) inaktív státusba került, azaz „kiesett” a munkanélkülieket biztosító rendszerből. A legstabilabb népesség az inaktívaké. Nem csoda, hiszen döntő többségük nyugdíjas. Ám még közülük is sokan (15,7%) tértek vissza a munkaerőpiacra. A jelzettnél sokkal intenzívebb mozgás mutatkozik, ha az aktívak között megkülönböztetjük a foglalkoztatottakat és az önfoglalkoztatókat, ha elkülönítjük az inaktívak kategóriát, vagy ha a foglalkoztatottakat réteghelyzetük alapján *csoportosítjuk* (*Kolosi-Sági*, 1998). Itt nem térünk ki a részletekre, csak megemlítjük, hogy erőteljes átrendeződés más dimenzióban is történt. Ilyen a megtakarítói-, va-

²⁰ Ismereteink szerint Európában a német GSOEP az egyik legrégebb, máig is folyó követéses vizsgálat (1. hullám: 1984.) Az angol BHPS 1991-ben indult, az ECHP pedig 1992-ben. Közép-Kelet-Európában a magyar MHP (1992–1997) az egyetlen társadalmi-gazdasági panelvizsgálat (*Tóth*, 1995).

gyoni- vagy lakáshelyzet, vagy az agrárgazdaság és a háztartásgazdaság is (Kolosy-Sági, 1998, Spéder, 2002).

10. Az 1996-os jövedelmi pozíciók megoszlása az 1992-es státus szerint
(kilépési arányszámok)

Distribution of the 1996 income positions according to status in 1992
(exit ratios)

Jövedelmi helyzet 1992	Jövedelmi helyzet 1996						Total
	<50%	50–75%	75–100%	100–125%	125–150%	>150%	
<50%	45,5	28,8	14,8	5	2,1	3,7	9,4
50–75%	16,7	43,5	25,4	9,6	1,9	2,9	24,8
75–100%	9,8	27,7	39,3	12,7	3,2	7,2	25,6
100–125%	4,2	17,8	24,5	23,5	15,2	14,9	17,9
125–150%	6	11	18,2	19,8	20,7	24,4	8,6
>150%	6,6	6,1	11,4	15,6	16,7	43,5	14,1
N	565	1101	1088	609	357	593	4314
%	13,1	25,5	25,2	14,1	8,3	13,7	100

Forrás: HHP 1992–96. Szerzők számításai.

11. A gazdasági aktivitás 1996-os megoszlása az 1992-es pozíció szerint (%)
(kilépési arányszámok)

Distribution of economic activity in 1996 by position in 1992 (%)
(exit ratios)

Státus 1992-ben	Státus 1996-ben			Összesen N=
	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív	
Foglalkoztatott	73,1	4,1	22,7	1747
Munkanélküli	47,9	3,6	42,5	188
Inaktív	15,7	2,4	81,9	1904
Összesen:	43,4	3,5	53,0	3839

Forrás: HHP 1992–96. Szerzők számításai.

Ezeket a pozicionális változásokat gazdasági fejlemények (vállalatok születése, expanziója, hanyatlása és megszűnése), illetve demográfiai események generálták. Komparatív elemzések arra is fényt derítettek, hogy az átalakulás időszakában a dinamika, a pozíciók cserélődése intenzívebb volt az ipari társadalmakban szokásosnál (Machig-Habich, 1997; Müller-Frick, 1997; Habich-Spéder, 2000), ami érthető is, hiszen a privatizáció, a vállalatok átszervezése, az intézményátépítés stb. státusok sokaságát szüntette meg és hozta létre. Amint korábban rögzítettük, az átalakulás növelte az egyenlőtlenségeket, ugyanakkor a

mikroszinten végbemenő intenzív cserélődés arra utal, hogy az egyéni pozíciók képlékennyé váltak, hogy előnyös helyzeteket el lehet veszíteni, a hátrányos helyzetekből ki lehet törni. A jövedelmi osztályok, a gazdasági státusok szerinti határok tehát nem átjárhatatlanok, a kategóriák közötti váltás folyamatos és igen dinamikus, ami más oldalról az élethelyzetek instabilitásaként értelmezhető.

Hatással lehetnek-e ezek a körülmények a gyermekvállalási gyakorlatra, és ha igen, miben áll ez? Ha igaz az, hogy a gyermekvállalásról szóló döntések hosszú távra szólnak, és megfontoltabban lehet határozni, ha a körülmények kiszámíthatóak, akkor mindenképpen azt kell feltételeznünk, hogy az instabil időszakok ebből a szempontból kedvezőtlenebbek.²¹ A mérlegelés során ugyanis nemcsak a körülmények romlása játszik szerepet, hanem maga a gyors változás lehetősége is. Itteni okfejtésünk egybe cseng *Ranjan* modellezésével, aki szerint a növekvő jövedelmi instabilitás a gyermekvállalás elhalasztására ösztönöz (*Ranjan*, 1999). Annyit teszünk még hozzá, hogy az instabilitás a gazdaság és a társadalom egészét jellemzi: a munkapiaci, vagyoni, megtakarítói, jóléti helyzeteket, és áthatja a gazdasági és társadalmi státuszok összességét. A gazdasági növekedés időszakában a bizonytalanság általános optimizmust is gerjeszthet, hiszen ekkor a fellendülés a legvalószínűbb fejlemény (*Róbert*, 1999). Ha viszont az instabilitás recesszióval párosult – és az átalakulás idején ez történt – az indokoltnál többen válhatnak pesszimistává. Eszerint a recessziós körülmények között mutatózó átlag feletti mikroszintű dinamika, mint külső feltétel előnytelen a tartós kötelezettséggel járó döntésekhez, így a gyermekvállaláshoz is (vö.: *Ranjan*, 1999).

Összegzés

Tanulmányunkban a gazdasági átalakulásnak a termékenységre gyakorolt egyes lehetséges hatásaira kívántuk felhívni a figyelmet. Az elemzés középpontjába a transzformáció meghatározó kísérőjelenségeit, a gazdasági recessziót, az egyenlőtlenségek növekedését, a munkapiac átstrukturálódását és a szokásost meghaladó intenzitású dinamikát állítottunk. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az átalakulás időszaka igen nehéz körülményeket teremtett a gyermekvállalási döntésekhez. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ezeket számtalan egyéb tényező alakítja, s azt sem igazolhattuk, hogy az 1990-es években a gazdaságból származó ösztönzések, „szívó” és „toló hatások” voltak a legerőteljesebbek. Noha érvelésünkben súlyponti szerepet kapott a gazdasági logika, nem gondoljuk, hogy ez mindenek felett való, és azt sem,

²¹ Nincsen persze ismeretünk arról, hogy a szocializmusban milyen volt a jövedelmek vagy a munkapiac dinamikája, ám sok okunk van annak feltételezésére, hogy lényegesen alacsonyabb.

hogyan mondandónk kizárólag a „gazdasági narratívába” (*van de Kaa*, 1995) illik bele. Egyet kell értenünk *van de Kaa*-val abban, hogy átfogó magyarázatra csak a sokféle szempontot magában foglaló elmélet lehet képes.

IRODALOM

- Adamski, W. – Machonin, P. – Zapf, W. – Delhey, J.* (Eds.), (2003): *Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies*, Hamburg: Krämer-Verlag.
- Andorka, R.* (1978): *Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London: Meuthen.
- Andorka, R.* (1990): „1988 utószövege – mit kell meghallani 1990-ben”. *Közgazdasági Szemle*, 10.
- Beck, U.* (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bradbury, B. – Jenkins, S. P. – Micklewright, J.* (2001): The dynamics of child poverty in seven industrialised nations. In ders. ed. *The Dynamics of Child Poverty in Industrialised Countries*. Cambridge University Press. p. 92–134.
- Bukodi, E.* (2000a): A háztartások tartós javai. *KSH.*, p. 50.
- Bukodi, E.* (2000b): Ki, kivel, miért (nem) házasodik? PhD dolgozat, kézirat.
- Crimmins, E. M. – Easterlin, E. A. – Saito, Y.* (1991): Preference Changes Among American Youth: Family, Work and Goods Aspiration 1976–86. *Population and Development Review* 17. No 115–133.
- Goodin, R. E. – Headey, B. – Muffels, R. – Dirven, H.-J.* (1999): *Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge University Press.
- Easterlin, E. A.* (1987): *Birth and Fortune. The impact of numbers on personal welfare*. Second Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Duncan, G. J.* (1984): ‘Years of poverty, years of plenty’, Ann Arbor: Institute for Social Research, University of Michigan.
- Füstös, L. – Szokolczai, L.* (1994): Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép európai átmenetben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 57–90.
- Gyenei, M.* (1998): A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság*, 1998. november 14.
- Habich, R. – Spéder, Zs.* (2000): Continuous changes – differing variations. Income distribution and income dynamics in three societies. *Review of Sociology, Special Issue*. p.14–39.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szokolczai, Á.* (1983): Interactions between Socio-Economic Factors, Ways of Life, and Value Orientations. Working Papers Center for Value Sociology. Institute of Sociology, Budapest. p. 158.
- Harcza, I. – Vukovich, Gy.* (2000): A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: *Kolosi, Tóth, Vukovich*, eds. *Social Report 2000*.
- Hobcraft, J. – Kiernan, K.* (1995): Becoming a parent in Europe. In: *Eaps-Iussp: Evolution or revolution in European population*. P.27–64.
- Hoem, B. – Hoem, J. M.* (1988): The Swedish Family. Aspects of Contemporary Developments. *Journal of Family Issues*. Vol. 9. No. 4. pp. 397–424.
- Hradil, S.* (2002): Vom Wandel des Wertwandels – Die Individualisierung und eine ihrer Gegenbewegungen. In: *Glatzer, et al.* (ed): *Sozialer Wandel und gesellschaftliche Danerbeobachtung*. Opladen: Leske + Budrich p. 31–48.

- Kamarás, F.* (2003): A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In: *Spéder* (ed) *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: Századvég, p. 19–64.
- Kolosi, T. – Sági, M.* (1998): Hullámzó háztartások. In: *Kolosi–Tóth–Vukovich* (eds). *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Társki
- Kornai, J.* (1971): *Anti-equilibrium*. Amsterdam: North-Holland.
- Kornai, J.* (1980): *A hiány*. Budapest, KJK.
- Kornai, J.* (1993). Transzformációs visszaesés: Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 40: 7–8, 569–599.
- Leibenstein, H.* (1976): *Beyond the economic man. A new foundation of microeconomics*. Cambridge: Harvard U.P.
- Leisering, L. – Walker, R.* (1998): *The Dynamics of Modern Societies. Poverty, policy and welfare*. Bristol: Polity Press.
- Lesthaeghe, R.* (1995): *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. Mason–Jensen (eds): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford, Clarendon Press, pp. 17–62.
- Lesthaeghe, R.* (1998): *On Theory Development and Applications to the Study of Family Formation. Population and Development Review*. Vol. 24. No 1. p. 1–14.
- Lesthaeghe, R. – Moors, G.* (2000): *Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. Review of Population and Social Policy*. No. 9. p. 121–170.
- Macthwig, G. – Habich, R.* (1996): *Berufs- und Einkommensverläufe in Deutschland nach der Vereinigung*. In: *R. Hauser et al. (eds), Soziale Sicherheit für Alle? Opladen: Leske+Budrich, 12–101.*
- Macura, M. – Mochizuki, S. Y. – Garcia, J. L.* (2000): *Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years*. Paper presented at the FFS Flagship Conference.
- Merton, R. K.* (1949) (1968) (1980): *Social Theory and Social Structure*. 3rd ed. Glencoe: Free Press. [Hungarian publication].
- S. Molnár, E., Pongrácz, T., Kamarás, F., Hablicsek, L.,* (1998): *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések, No. 61.
- S. Molnár, E.* (1998): *A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves nők körében*. *Demográfia*, no. 2–3., pp. 206–232.
- Müller, K. – Frick, J.* (1996): *Die Äquivalenzeinkommensmobilität in den neuen und alten Bundesländern 1990–1994*. In: *R. Hauser et al. (eds.) Soziale Sicherheit für Alle? Opladen: Leske + Budrich, 103–154.*
- Offe, C.* (1991): *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*. *Merkur*, 4. 279–292. o.
- Offe, C.* (1994): *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten*. Frankfurt am Main: Campus.
- Philipov D.* (2001): *Low Fertility in Central and Eastern Europe – Culture or Economy?* Paper presented at the IUSSP Seminar on International Perspectives on Low Fertility. NIPSSR Tokyo March 21–23.
- Pongrácz, M.* (2002a): *Birth out of Wedlock*. DRI Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 2. Budapest.
- Pongrácz, M.* (2002b): *A család és a munka szerepe a nők életében*. In: *Pongráczné, Spéder, ed., Népesség, értékek, vélemények*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 73. p. 123–138.

- Ranjan, P.* (1999): Fertility Behaviour under Income Uncertainty. *European Journal of Population*. Vol. 15. p. 25–43.
- Róbert, P.* (1999): Gritting the Teeth – Embittered with the Change of System. In: *Spéder, Zs.* (ed): *Hungary in Flux*. Hamburg: Krämer, pp. 87–116.
- Rychtarikova, J.* (2001): The second demographic transition and the transformation of fertility and partnership in Czech Republic and other eastern European countries. Paper presented in Bad Herrenalb, June.
- Spéder, Zs.* (1996): Wenn man mit dem Einkommen nicht auskommt – Unfreiwillige Änderungen des Konsumverhaltens ungarischer Haushalte während der Transformation. In: [Wolfgang Glatzer (Hg.)] *Lebensverhältnisse in Osteuropa* Frankfurt: Campus. p. 159–176.
- Spéder, Zs.* (1998): Poverty Dynamics in Hungary during the Transformation. *Journal of Economics of Transition*, 6: 1, 1–21.
- Spéder, Zs.* (1999): The Twin Faces of Poverty in Present-day Hungary. In: *Zs. Spéder* (Ed.) *Hungary in Flux*. Society, Politics and Transformation. pp. 57–84.
- Spéder, Zs.* (2002a): A szegénység változó arcai. Budapest: ARTT-Századvég, p. 263.
- Spéder, Zs.* (2002b): Fertility and structural change in Hungary. *DRI Working Papers on Population, Family and Welfare*. No. 4. Budapest, p. 27.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B.* (2002): A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: *Kolosi, Tóth, Vukovich*, ed. *Társadalmi Riport 2002*. pp. 162–172.
- Tóth, I. Gy.* (1995): The Hungarian Household Panel: „Aims and Methods” *Innovation*, 8 (1). March. pp. 106–122.
- Tóth, I. Gy.* (2002): Jövedelemeloszlás a kilencvenes évek Magyarországon. PhD dolgozat, kézirat.
- UNICEF* (2001): A decade of transition. Regional monitoring report. No. 8.
- Utasi, Á.* (1999): *Ügyvédek*. Budapest: Új Mandátum.
- Zapf, W.* (1994): Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung. *Berliner Journal für Soziologie*, Band 4. p. 295–305.
- Zapf, W.* (2002) [1996]: Modernizációelmélet és a társadalmi fejlődés eltérő útjai. In: *Zapf: Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest: ARTT-Századvég, pp. 104–124.
- van de Kaa, D. J.* (1996): Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*. Vol. 50. No. 3. p. 389–432.
- Witte, J. C. – Wagner, G. G.* (1994): East German Fertility: Demographic Transition and Democratic Change.
- Witte, J. C. – Wagner, G. G.* (1995): Employment and Fertility in East Germany after Unification. *DIW Discussion Paper*, 125.

Tárgyszavak:

Termékenység
Társadalmi biztonság

**FERTILITY BEHAVIOUR IN A PERIOD OF ECONOMIC
PRESSURES, GROWING OPPORTUNITIES AND UNCERTAINTY**

Summary

The study aims to draw attention to certain possible influences of the economic transformation on fertility. The analysis focuses on key phenomena accompanying the first period of the transformation, like economic recession, the growth of inequalities, restructuring of the labour market and the greater than usual intensity of dynamics. The conclusion reached is that the period of transformation created very difficult circumstances for decisions on having children. Naturally, we are aware that countless other factors shape such decisions and it was not possible to confirm whether the “suction” or “pull” effects from the economy in the 1990s were the strongest. Although the major emphasis was placed on economic logic in our argument, we do not think that it comes before all else, nor that what we have to say belongs solely in the “economic narrative”. We have to agree with those who think that only a theory comprising many different considerations can give a comprehensive explanation.

A BUDAPESTI KERÜLETEK HALANDÓSÁGI KÜLÖNBSÉGEI

KLINGER ANDRÁS

A halandóság területi különbségeit már hosszú ideje kutatják Magyarországon. Az elemzések eddig vagy nagyobb területi egységek (megyék, újabban régiók) alapján történtek, vagy pedig településenként (egyedi községek és városok szerint). Felmerült annak az igénye, hogy a tágabb és szűkebb területi egységek mellett egy „közepes” területi egységre vonatkoztatott vizsgálat is készüljön. Erre legalkalmasabbnak a statisztikai kistérségek látszanak, amelyekre vonatkozó adatokat az előző tanulmányban ismertettük.¹ Most ugyanolyan módszerekkel a 23 budapesti kerület halandósági különbségeit elemezzük.

Módszer

A kerületekre vonatkozó halálozási adatok a Központi Statisztikai Hivatal Népesedésszisztematikai Adatbázisából származnak. Mivel egy év adatai – a kis számok miatt – statisztikailag nehezen elemezhetők, öt év: 1996–2000. adatait vettük a számítások alapjául. A kiválasztott öt év átlagában kiszámításra kerültek az ötéves korcsoportra vonatkozó nemenkénti halálozási arányszámok. Ezek segítségével – a kormegoszlási különbségek kiküszöbölése céljából – mindkét nemre külön és a népességre együttesen *standardizált halálozási arányszámok* kiszámítására került sor valamennyi kerületre² vonatkozóan. A standardizálás alapjául az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világnépességre vonatkozó kormegoszlását tekintettük. Ez a népesség összetételét az alábbi módon határozza meg:

¹ A tanulmány – a vidéki kistérségek halandósági különbségeit bemutató – első része a *Demográfia* c. folyóirat 2003. XLVI. évf. 1. számában jelent meg, a 9–44. oldalon.

² A budapesti kerületek esetében az 1996–2000. átlagára vonatkozó halandósági arányokat a meghaltak, ill. a népesség lakóhelye (régébbi megnevezés szerint a bejelentett állandó lakása) alapján számítottuk ki.

*1. Standard népesség kormegoszlása (WHO szerint)
Age distribution of WHO World Standard Population*

Korcsoport	Standard népesség %- ban
0	1,8
1–4	7,0
5–9	8,7
10–14	8,6
15–19	8,5
20–24	8,2
25–29	7,9
30–34	7,6
35–39	7,2
40–44	6,6
45–49	6,0
50–54	5,4
55–59	4,6
60–64	3,7
65–69	3,0
70–74	2,2
75–79	1,5
80–84	0,9
85–x	0,6
Összesen	100,0

A standardizált halálozási arányszámokat a könnyebb összehasonlítás céljaira átalakítottuk *standardizált halandósági hányadossá*. Ez azt fejezi ki, hogy az adott kerület – férfi, női vagy együttes – standard halálozási arányszáma hány százaléka a budapesti átlagos standard halálozási arányszámnak. Budapest esetében a kerületi arányszámokat a fővárosi átlaghoz viszonyítottuk.

Budapesti kerületek halandósága

Budapest halandósága csak 86%-a a vidéki átlagnak. De a fővároson belül – kerületenként – nagyobbak a különbségek, mint a vidéki kistérségekben. Ha a 23 kerületet a fővárosi átlaghoz viszonyítjuk és a szint szerint öt kategóriát állapítunk meg, akkor négy olyan kerület van, amely a legmagasabb kategóriába tartozik (2), vagyis ide tartozik a fővárosi kerületek 22%-a. De csak 3 olyan kerület van, ahol igen kedvezőnek mutatkozik a halandóság. A legmagasabb kategóriájú kerületek 19%-kal haladják meg a fővárosi átlagot, a legkedvezőbb kategóriájúaké pedig 18%-kal marad alatta annak. Így a legmagasabb halandósági szinte 45%-kal magasabb a legalacsonyabbakénál.

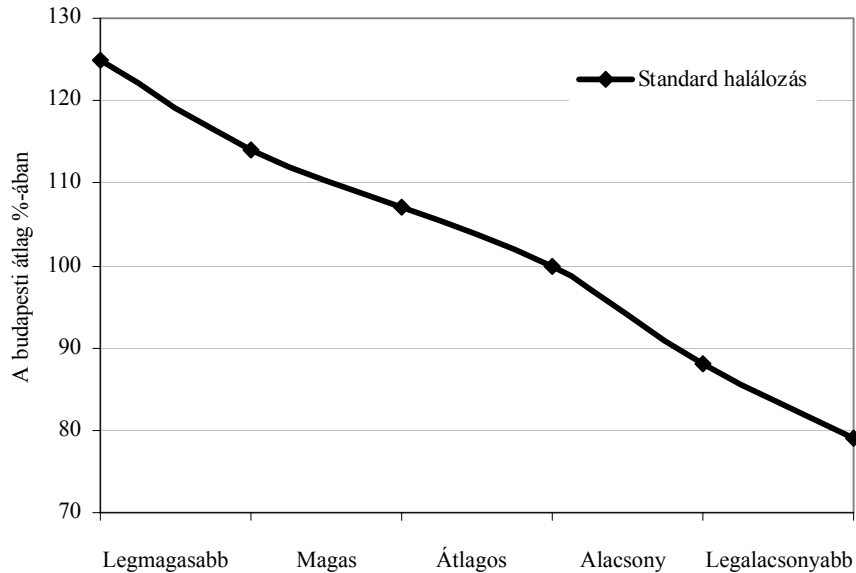
A fővárosi átlaghoz viszonyítva a 23 kerületet az 1996–2000 közötti standardizált halandósági hányados alapján az alábbi öt kategóriába soroltuk:

*2. Budapesti kerületek száma halandósági szint szerint
Number of districts of Budapest by mortality level*

Halandósági szint	Halandósági hányados	Kerületek száma			Kerületek %-ban		
		Férfi	Női	Összes	Férfi	Női	Összes
1. Legmagasabb	114–125	6	4	5	26	17	22
2. Magas	107–113	3	4	4	13	17	17
3. Átlagos	100–105	5	4	4	22	17	17
4. Alacsony	88–98	5	10	7	22	45	30
5. Legalacsonyabb	79–87	4	1	3	17	4	14
Összesen		23	23	23	100	100	100

Budapest kerületei közül a legmagasabb halandóságot a VIII. kerületben találjuk, ahol a standardizált halandóság 25%-kal haladja meg a budapesti átlagot. Magas még a halandósági hányados a XX. (122%), illetve a VII. és a IX. kerületben is (118%). A legkedvezőbb a II. kerületi halandóság, ami 21%-kal a budapesti átlag alatt marad és csak 63%-át teszi ki a legmagasabb VIII. kerületinek. Kedvező még a halandósági hányados a XII., az V. és az I. kerületben is (86–87%).

A budapesti kerületekben is a férfiak mutatnak nagyobb szóródást a halandósági hányados nagysága tekintetében, mint a nők. A legmagasabb halandóságú kerületek (1. kategória) aránya a férfiaknál 26%, a nőknél csak 17%. De ugyanígy a legalacsonyabb csoportba (5. kategória) a férfiak mutatója alapján a kerületek 17, a nőké alapján pedig csak 4%-a kerül. Ezzel szemben a női mutató az alacsony (4. kategória) csoportban 45%, a férfiak 22%-os előfordulásával szemben.

I. Halandósági szintek kerületenként
Level of mortality in Budapest districts

Az eltérő megoszlások ellenére a legmagasabb értéket mutató kerületek mindkét nemnél azonosak. A fővárosi kerületek közül kiemelkedően magas a VIII. kerület halandósági hányadosa: a férfiaknál 130, a nőknél 121%-os. Ugyancsak mindkét nemnél az ezután legkedvezőtlenebb helyzet a XX. és a VII. kerületben van (a férfiaknál 124, ill. 122-es, a nőknél pedig 119-es hányadossal. De hasonlóan mindkét nemnél a legmagasabbak közé tartozik egy külső – az I. – és egy belső – a IX. – kerület, ahol a férfiak halandósági hányadosa 114, a nőké pedig ennél magasabb, 116%.

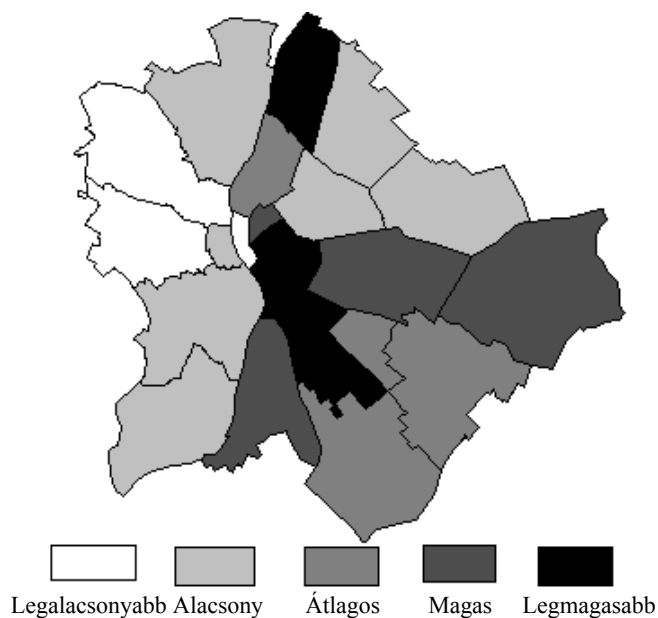
A legalacsonyabb halandóságú kerületeknél a férfiaknál a II. kerületben találjuk a legkedvezőbb mutatót (71%-ot), bár itt a nőké is a legjobb, de relatíve magasabb (84%). Hasonló irányú az eltérés a két másik igen alacsony férfi halandósági mutató esetében: a XII. és az V. kerület 79–83%-os férfi arányával szemben a nőknél 93%-os hányadost találunk. Még nagyobb a nemi differencia az I. kerületben: itt a férfiak 84%-os mutatójával szemben a nőknél csak 92%-os a standard halandósági hányados. Fordított a helyzet a XVI. és a XI. kerületben. Ezekben ui. a nők relatív halandósági helyzete jóval kedvezőbb, mint a férfiaké. A XI. kerületben a férfiak halandósági hányadosa 101, a nőké csak 92. Ugyanilyen irányú a különbség a XVI. kerületben: 93 a 89-cel szemben. Ez utóbbi mutatóval a XVI. kerület a II. kerület után a legkedvezőbb női halandósági helyzetű része a fővárosnak (megelőzve az V., a XII. és az I. kerületet).

A két szélső érték közötti különbségek is nagyobbak a budapesti kerületek között, mint a vidéki kistérségekben. Érdekes, hogy a maximum és a minimum közötti különbség a férfiaknál magasabb, mint a nőknél. Az előbbieknél a legmagasabb értéket mutató VIII. kerület hányadosa 183%-a a minimumot jelentő II. kerületinek, de a nőknél ugyanezen két kerület összehasonlításában is 144%-os a különbség.

Az egyes budapesti kerületek nemenkénti halandósági hányadosai 1996–2000. átlagában a következőképpen alakultak:

3. *Budapesti kerületek standard halandósági hányadosa (1996–2000)*
Standard mortality in Budapest districts (1996–2000)

Kerület	Standard halandósági hányados		
	Összesen	Férfi	Nő
<i>1. Legmagasabb</i>			
VIII.	125	130	121
XX.	122	124	119
VII.	118	122	119
IX.	118	125	113
IV.	114	114	116
<i>Együtt</i>	<i>119</i>	<i>122</i>	<i>118</i>
<i>2. Magas</i>			
X.	113	116	111
VI.	111	112	112
XVII.	108	107	107
XXI.	107	111	104
<i>Együtt</i>	<i>110</i>	<i>111</i>	<i>106</i>
<i>3. Átlagos</i>			
XIX.	105	106	103
XXIII.	101	104	97
XVIII.	101	99	101
XIII.	100	103	99
<i>Együtt</i>	<i>102</i>	<i>102</i>	<i>100</i>
<i>4. Alacsony</i>			
XV.	98	97	98
XXII.	96	94	96
XVI.	93	93	89
XI.	92	101	92
III.	91	91	92
XIV.	91	92	91
I.	88	84	92
<i>Együtt</i>			
<i>5. Nagyon alacsony</i>			
V.	87	83	93
XII.	86	79	93
II.	79	71	84
<i>Együtt</i>	<i>82</i>	<i>76</i>	<i>88</i>
Budapest	100	100	100

II. Standardizált halandósági hányados, 1996–2000 átlaga
Standardized mortality ratios, 1996–2000 average

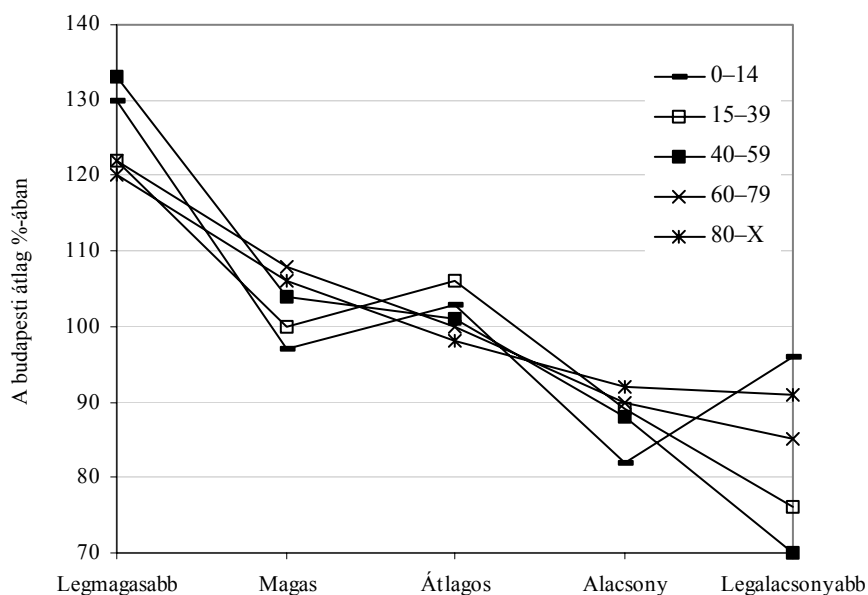
Jóval többen élnek a legmagasabb halandóságú kerületekben (a főváros népességének több mint egyötöde), mint a legalacsonyabbakéban (itt ui. csak a népesség egytizede él). A kerületek népességének megoszlása a fővárosi halandósági hányados szintje szerint a következő:

4. Budapesti kerületek népessége halandósági szint szerint
Population by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Lakónépesség 2001. I. 1	
	ezer fő	népesség %-ában
1. Legmagasabb	377	21,2
2. Magas	286	16,1
3. Átlagos	295	16,6
4. Alacsony	637	35,8
5. Legalacsonyabb	184	10,3
Összesen	1778	100,0

Halandóság korcsoportok szerint

Budapest halandósága csaknem minden esetben alatta van a legalacsonyabb vidéki kistérségekben tapasztaltnál. Kivétel csupán a 15 éven aluliak korcsoportja, ahol a fővárosban 6%-kal magasabb a halandóság, mint a legalacsonyabb vidéki kistérségekben. A két mutató azonos a 60–79, és csaknem azonos a 40–59 évesek esetében. A főváros előnye a legszámtöbb a 15–39 évesek körében (14%-kal alacsonyabb, mint a legkedvezőbb halandóságú kistérségekben). De a legidősebbeknél is budapesti előny mutatkozik (9%-os).

III. Halandóság korcsoportok és kerületek szerint
Mortality by age in Budapest districts

Budapesten a kerületi különbségek még jelentősebbek a kor szerinti halandóságban. De ezek nem annyira egyértelműek, mint a vidéki kistérségekben. A legnagyobb különbség a középkorban (a 40–59 évesek körében) mutatkozik: itt a legmagasabb halandósági szintű kerületek halandósága egyharmadával haladja meg a budapesti átlagot és háromnegyedével magasabb a legalacsonyabb halandósági szintű kerületekénél.

Ezek a különbségek a csecsemő- és gyermekkorban is hasonlóak: 30, ill. 35%-osak. A többi korcsoportban (15–39, 60–79, 80 éves és idősebb) a legmagasabb szintű kerületekben az átlaghoz képest egyaránt egyötödnyi a különbség. De a legalacsonyabb szintű kerületekhez viszonyítva a fiatal

felnttörúaknál 60% feletti többlet mutatkozik, az idtörúaknál pedig 44, ill. 32%-os. A budapesti kerületek 1996–2000 közötti kor szerinti halandósága a következó:

5. Halandóság korcsoportok szerint a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Mortality by age groups by the mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Százézer megfelelő korú lakosra jutó halálozás					
	0–14	15–39	40–59	60–79	80–x	Összesen*
	a budapesti átlag százalékában					
1. Legmagasabb	130	122	133	122	120	119
2. Magas	97	100	104	108	106	110
3. Átlagos	103	106	101	100	98	102
4. Alacsony	82	89	88	90	92	91
5. Legalacsonyabb	96	76	70	85	91	82
Budapest	100	100	100	100	100	100

*Standard halandósági hányados.

Halandóság halálóki csoportok szerint

Budapest és a legalacsonyabb halandóságú vidéki kistérségek az egyes halálóki csoportok tekintetében elég nagy differenciálódást jelentenek. Vannak olyan halálókók, ahol Budapest helyzete rosszabb: ez leginkább az egyéb szívbetegegek miatti halandóságnál mutatkozik (14%-os többlettel), de 6%-kal magasabb a fővárosiak halandósága az emésztészeri betegségek miatt, mint a legkedvezőbb helyzetű vidéki kistérségekben és 2–3%-os budapesti többlet mutatkozik a daganatok és az ischaemiás szívbetegegek esetében is. Ezzel szemben 29%-kal kevesebb öngyilkosság, 16%-kal kevesebb agyérbetege miatti és 8–12%-kal kevesebb baleset miatti és légzészeri betege miatti halálozás jut százézer lakosra a fővárosban, mint a vidéki legkedvezőbb halandóságú kistérségekben.

Budapesten belül a kerületek halandósági különbségei sokkal nagyobbak, mint a vidéki kistérségekben. A fővárosi átlaghoz viszonyítva a legmagasabb halandóságú kerületekben 43%-kal több baleset, 41%-kal több emésztészeri betege miatti, ill. 36%-kal több egyéb szívbetege miatti és légzészeri betege miatti halálozás történik. Az átlaghoz mért különbség az ischaemiás szívbetegegek (17%) és az agyérbetegegek, ill. a daganatok halandósága esetében a legkisebb (22%). Az öngyilkosságok többlethalandósága 29%-os.

Még számottevőbbek a különbségek, ha a legmagasabb és a legalacsonyabb halandósági szintű kerületek adatait hasonlítjuk össze. Az előzőekben 2,2-szer

akkora az emésztőrendszeri betegségek miatti halandóság, mint az utóbbiakban, de 1,8–1,9-szeres az egyéb szívbetegségek, a légzőszervi betegségek, valamint a balesetek halandósága is. Az öngyilkosságoknál 70%-os, a daganatoknál és az ischaemiás szívbetegségeknél 42–44%-os a halandósági többlet.

A budapesti kerületek halandóságát halálokok szerint az alábbi adatok jellemzik:

6. Halandóság haláloki csoportonként a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Mortality by causes of death by the mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Százeezer lakosra jutó halálozás (standard népesség alapján)									
	Daganat	Ischaemiás	Egyéb	Agyér-betegség	Légző-	Emésztő-	Egyéb term. bet.	Bal-eset	Öngyilkosság	Összes
		szívbetegség	rendszeri bet.							
a budapesti átlag százalékában										
1. Legmagasabb	122	117	138	122	136	141	139	143	129	119
2. Magas	105	125	103	109	81	113	92	95	124	110
3. Átlagos	97	97	116	97	100	104	98	96	115	102
4. Alacsony	93	90	83	90	96	86	90	86	82	91
5. Legalacsonyabb	86	81	73	91	74	63	77	81	75	82
Budapest	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Érdeemes annak áttekintése is, hogy milyen halálokok okozzák a halandósági többletet. Ha a legmagasabb halandóságú budapesti kerületek haláloki halandósági adatait hasonlítjuk a legkedvezőbbekével, akkor meg tudjuk állapítani, hogy melyek azok, amelyek az adott kategória többlet halandóságát okozzák.

A budapesti kerületek két szélső kategóriája között még magasabb a különbség: 57%-os. Ha ezeket a halandósági többleteket halálokok szerint kívánjuk megállapítani a következő képet, kapjuk:

*7. Legmagasabb halandóságú kerületek halandósági többlete
haláloki csoportonként
Mortality surplus in Budapest districts by groups of causes of death*

Halálok	Legmagasabb halandóságú kerületek többlethalandósága	
	A legalacsonyabb halandóságúakéhoz viszonyítva	
	százezer lakosra	százalékban
Daganat	113	21,0
Ischaemiás szívbetegség	100	18,7
Egyéb szívbetegség	107	20,0
Agyér betegség	45	8,4
Légzőszervi betegség	25	4,6
Emésztőszervi betegség	67	12,4
Egyéb természetes betegség	41	7,7
Baleset	34	6,4
Öngyilkosság	11	2,0
Összesen	537	100,0

Lényeges különbségek vannak a vidéki és budapesti többlethalalozások haláloki struktúrájában. A budapesti magas halandóságban több mint egynegyednyi a daganatok halálozásának súlya, a vidékiben csak 8%-os. Ezzel szemben az agyérbetegségek előfordulása vidéken a többlet halandóság 23%-át jelenti, Budapesten pedig csak 8%-át. Hasonló az ischaemiás szívbetegség többlet halandóságban játszott szerepe (20, ill. 19%), de már az egyéb szívbetegségé Budapesten sokkal jelentősebb (20%), mint vidéken (13%). Ugyancsak hasonlóan növeli az emésztőszervi betegségek hatása is a halandósági többletet (14, ill. 12%-át teszi ki).

Halandóság és lelki egészség

Felmerül az a kérdés, hogy a lelki egészség miképpen befolyásolja általánosságban az egészségi állapotot és ezen keresztül milyen mértékben hat a halandósági különbségekre. A Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézete „Hungarostudy/2002” vizsgálata 12 600 (ebből Budapesten 1869) főre kiterjedő, országosan és kerületekre is reprezentatív vizsgálata alapján lehetőség kínálkozik e kérdés megválaszolására. A vizsgálatban szereplő kérdések segítségével kerületenként – és így kerületi halandósági szintű csoportonként – egy 4-skálás csoportosításban megállapítható a Beck-féle depressziós index. Ennek alapján mind a megoszlásokat, mind pedig a depressziós átlagokat összehasonlíthatjuk a budapesti kerületi halandóság szintekkel. Budapest átlagos depressziós indexe jóval alacsonyabb a vidéki átlagnál (17%-kal). Ezt az

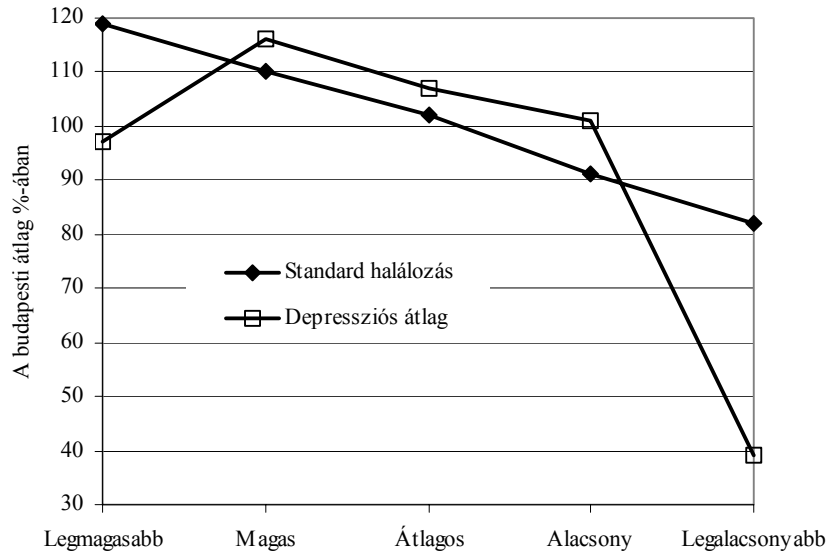
okozza, hogy magasabb (13%-kal) az egészségesek, és jóval alacsonyabb a depressziósok és a súlyos depressziósok előfordulása (egyötödével).

A budapesti kerületekben sem lineáris a halandósági szint csökkenésével a depressziós mutatók alakulása. Itt is az látszik, hogy a magas és az átlagos halandósági szintű kerületekben együttesen alacsonyabb az egészségesek és magasabb a súlyos depressziósok aránya, és emiatt megemelkedett a depressziós átlag (különösen a 2., magas kategóriánál, ahol az egészségesek aránya 93%-os és a 3., átlagos kategóriában, ahol a súlyos depressziósoké 115%-os). Ezzel szemben a legalacsonyabb halandóságú kerületekben (5. kategória) egyértelmű a depressziós mutatók alacsony szintje. Itt az egészségesek aránya a fővárosi átlagnál egyharmadával magasabb, és a depressziósok, ill. a súlyos depressziósok aránya annak csak 40–50%-a. Emiatt ebben a kategóriában a depresszió indexe csak 83%-a az átlagos budapestinek és háromnegyede a legrosszabb kategóriáénak.

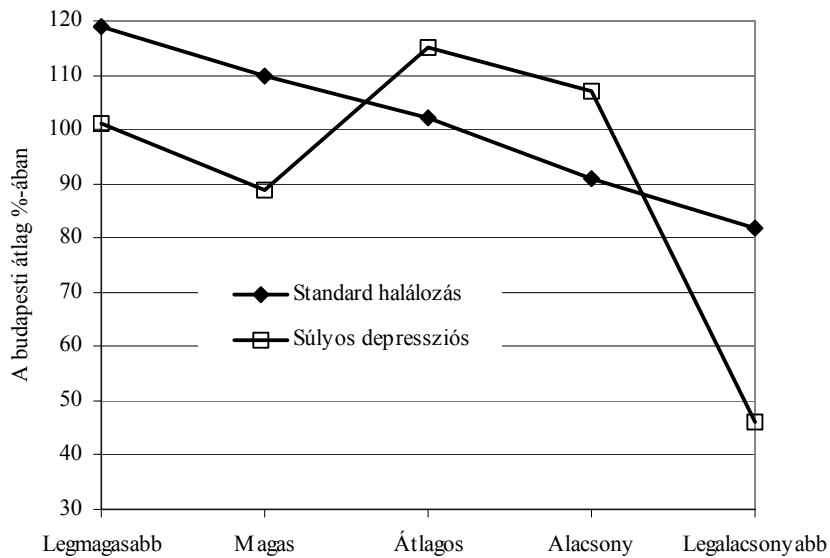
8. *A depresszió előfordulása a budapesti kerületek halandósági szintje szerint (a Hungarostudy-2002 reprezentatív adatai alapján)*

Presence of depression according to mortality in Budapest districts

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Egészséges	Enyhe depressziós	Depressziós	Súlyos depressziós	Depressziós átlag
	a budapesti átlag százalékában					
1. Legmagasabb	119	98	106	97	101	104
2. Magas	110	93	113	116	89	110
3. Átlagos	102	95	106	107	115	106
4. Alacsony	91	102	94	101	107	98
5. Legalacsonyabb	82	132	68	39	46	83
Budapest	100	100	100	100	100	100

IV. Halandóság és depressziós átlag kerületek szerint
Mortality and average depression index in Budapest districts

V. Halandóság és depressziós szint kerületek szerint
Mortality and very high depression in Budapest districts

Halandóság és jövedelem

Érdeemes a komplex fejlettségi mutató egyes elemeit külön-külön is elemezni. Ezek közül elsőként a *jövedelem* hatását tekintjük át. Itt a személyi jövedelem alapot képező jövedelem egy állandó lakosra jutó nagyságát vesszük alapul, 2000. évi bevallások alapján. A halandóság és a jövedelem közötti összefüggés a budapesti kerületek között is megmutatkozik. Itt még erőteljesebben látszik, hogy a legalacsonyabb halandóságú kerületekben jóval magasabb az egy főre jutó jövedelem. Ezekben a kerületekben ez a színvonal (145%) háromnegyedével magasabb, mint a legmagasabb halandóságú kerületekben (ahol csak 83%-a a fővárosi átlagnak). A vidéki kistérségekben ez a különbség a legmagasabb halandóságúak átlagos jövedelmének felénél is kevesebb.

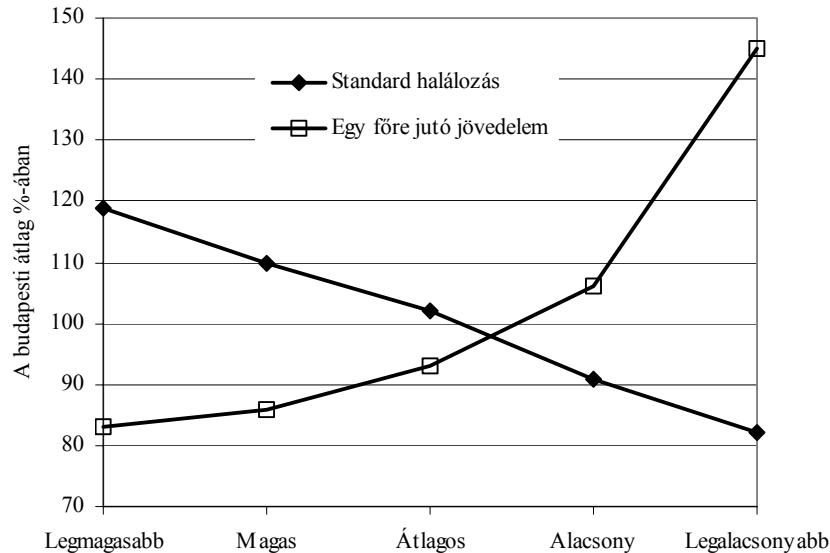
A budapesti kerületekben a halandóság és a jövedelem a következőképpen alakul:

*9. Jövedelem a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Income in Budapest districts by mortality level*

Halandósági szint	Halandósági hányados	Egy főre jutó jövedelem
	a budapesti átlag %-ában	
1. Legmagasabb	119	83
2. Magas	110	86
3. Átlagos	102	93
4. Alacsony	91	106
5. Legalacsonyabb	82	145
Budapest	100	100

A budapesti kerületek között kevesebb ellentmondás látszik a halandóság szintje és a jövedelem nagysága között. A legmagasabb haladáságú kerületek csaknem mindegyikében a legalacsonyabb a jövedelem színvonala (a VIII. kerületben csak 73, a VII. és a XX. kerületben pedig 77%-a a fővárosi átlagnak). Kis ellentmondás abban mutatkozik, hogy a IV. kerület magas (132%-os) halandósági mutatója egy átlagos jövedelemszinttel párosul.

A kedvező halandóságú kerületek közül kissé kérdéses a XI. kerület helyzete, ahol a jövedelem a fővárosi átlag 130%-át teszi ki, de a halandósági hányados csak 92%-os. Fordított a helyzet az V. kerület esetében, ahol a 84%-os standard halálozási mutató csak 113%-os egy főre jutó jövedelmi szinttel párosul.

*VI. Halandóság és jövedelem kerületek szerint
Mortality and income in Budapest districts*

Negatív módon jelzik a jövedelemnek a halandóságra gyakorolt hatását az adott kistérségek *szegénységi* helyzetét közvetve meghatározó mutatók. Ezek közül kettőt tudunk bemutatni:

- A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők arányát,
és
- A közgyógy-ellátásban részesülők arányát.

Mindkettőnél igen egyértelmű, hogy a magas halandóság nagyobb szegénységgel párosul, az alacsonyabb halandóságú területeken pedig sokkal ritkább a szegénység. Budapesten belül még nagyobbak ezek a különbségek, különösen a munkanélküliek jövedelempótló támogatása területén. Ez a legkedvezőtlenebb halandóságú kerületekben másfélszerese a fővárosi átlagnak és közel hatszorososa a legkedvezőbb halandóságú kerületekének, ahol ez csak az átlagos egynegyede. A közgyógy-szer-ellátásban részesülők kerületi arányai kevésbé szóródnak: de ez az érték is több mint egyharmadával magasabb a fővárosi átlagnál a legmagasabb halandóságú kerületekben, ami azt jelenti, hogy relatíve háromnegyedével többen részesülnek ilyen támogatásban, mint a legalacsonyabb halandóságú kerületekben.

10. Halandóság és szociális támogatás a budapesti kerületekben
Mortality and social assistance in Budapest districts

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Munkanélküli jövedelemptülő támogatásban	Közgyógyellátásban
		részestül százalékban	
a budapesti átlag százalékában			
1. Legmagasabb	119	147	137
2. Magas	110	132	119
3. Átlagos	102	100	91
4. Alacsony	91	84	79
5. Legalacsonyabb	82	26	77
Budapest	100	100	100

A jövedelem mellett – ami a pillanatnyi életszínvonalat jól jellemzi – az adott terület lakosságának életviszonyait jól jellemzik még a *vagyoni* viszonyokat meghatározó mutatók, illetve ezek hiányában a lakáshelyzet jellemzői, amelyek közül az alábbiak említhetők meg a halandósággal összefüggésben:

- épített lakások száma ezer lakosra,
- egy szobás lakások a lakott lakások %-ában,
- négy és több szobás lakások a lakott lakások %-ában,
- összkomfortos lakások a lakott lakások %-ában,
- komfort nélküli lakások a lakott lakások %-ában.

Mind az öt mutató egyértelművé teszi, hogy amennyire az alacsony jövedelem és a magas szegénység növeli a halandósági valószínűséget, úgy a jobb lakásvizonyok csökkentik azt. E mutatók mindegyike kedvezőtlenebb ugyanis a magas halandóságú kistérségekben, és a halandóság csökkenésével párhuzamosan javulnak. Így az újonnan épített lakásoknak a népességhez viszonyított aránya alapján kétszeres különbség áll fenn a legalacsonyabb és a legmagasabb halandóságú budapesti kerületek között. Hasonló differenciák mutatkoznak a legkisebb (egy szobás) és a legnagyobb (négy és több szobás) lakások aránya tekintetében. Az előbbieket kétszeres, az utóbbiaké egyharmadnyi a legkedvezőtlenebb halandóságú kerületekben a legkedvezőbbekhez viszonyítva. Relatív háromnegyednyi csak utóbbiakban az összkomfortos lakások aránya, de a komfort nélkülieké kétszerannyi.

11. Lakáshelyzet a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Housing situation by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Standard halandósági hányados	Lakásépítés ezer lakosra	Egy szobás	Négy és több szobás	Összkomfortos	Komfort nélküli						
							lakás %-ban					
							a budapesti átlag százalékában					
1. Legmagasabb	119	82	150	56	72	149						
2. Magas	110	39	90	106	100	96						
3. Átlagos	102	94	105	97	105	120						
4. Alacsony	91	111	77	106	114	73						
5. Legalacsonyabb	82	172	81	163	108	73						
Budapest	100	100	100	100	100	100						

Halandóság és munkanélküliség

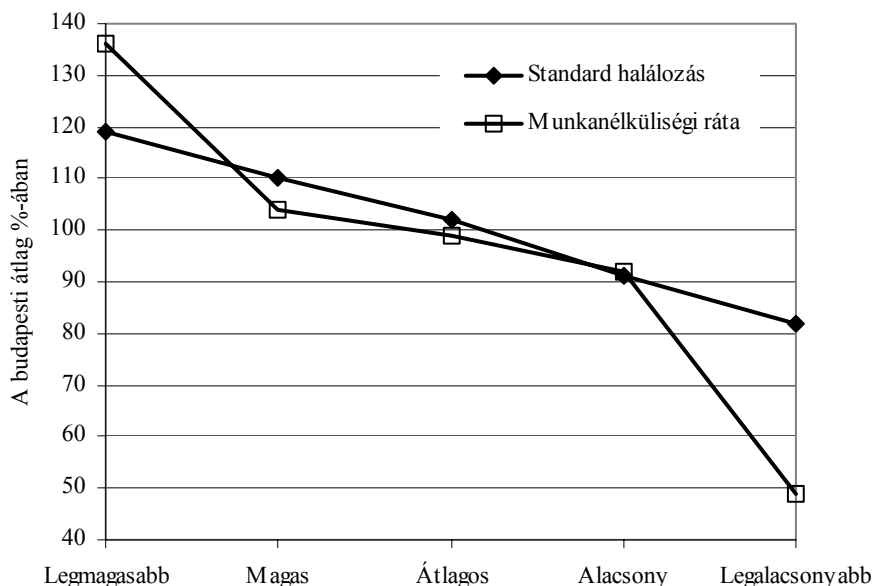
Ha nem is lehet közvetlen összefüggést találni a munkanélküliségnek a halandóságra gyakorolt hatására, de közvetett módon a munkanélküliségi arány egy általános gazdasági fejlettségi mutatóként is használható és így ennek szintje meghatározó lehet a halandóság kialakulásánál. Ezért érdemes a legutóbbi évek (2000–2001) nyilvántartott munkanélküliségi arányát összehasonlítani a halandósági hányadosával, és abból következtetéseket levonni.

Budapesten még egyértelműbb a kerületek helyzete. Szinte teljesen párhuzamos a munkanélküliségi arány visszaesése a halandósági szint javulásával. A legmagasabb halandóságú kerületekben 36%-kal magasabb a munkanélküliség a fővárosi átlagénál és közel háromszoros a legalacsonyabb halandóságot mutatóknál.

Az adatok a következőképpen alakulnak a kerületekben:

12. Munkanélküliség a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Unemployment by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	Munkanélküli arány
	a budapesti átlag %-ában	
1. Legmagasabb	119	136
2. Nagyon magas	110	104
3. Átlagos	102	99
4. Alacsony	91	92
5. Legalacsonyabb	82	49
Budapest	100	100

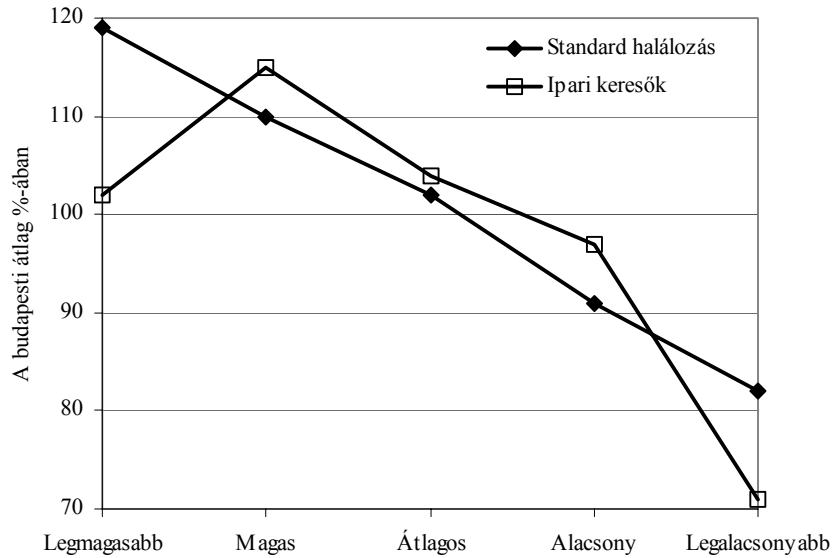
*VII. Halandóság és munkanélküliség kerületek szerint
Mortality and unemployment in Budapest districts*

Az egyes kerületek adataiban alig mutatkozik ellentmondás. A legmagasabb munkanélküli arányt mutató kerület (a VIII.), ahol ez a budapesti átlagos szint két és félszerese, 120%-os halandósági hányadost mutat. Igaz, hogy a 141%-os halandóságú VII. kerületben csak 117%-os a munkanélküli arány. Ugyanakkora, mint a kedvező halandóságú (87%-os) XV. kerületben.

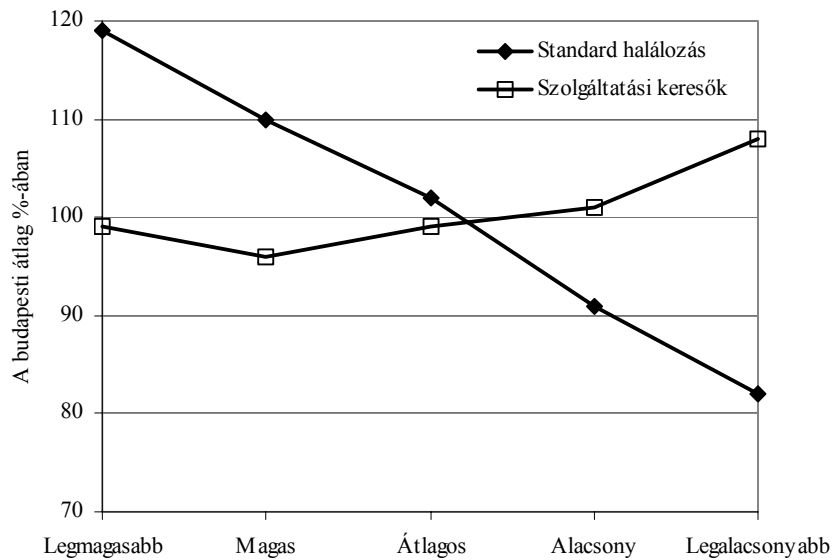
Halandóság és foglalkozási összetétel

A társadalmi különbségek okozta halandósági differenciák a foglalkoztatottak ágazati összetétele alapján is megmutatkoznak. A kistérségeket a foglalkoztatottak ágazati összetétele szembonjából három csoportba oszthatjuk:

- Mezőgazdasági ágazatba tartozók (akik alacsony fővárosi aránya miatt nehéz összefüggéseket találni)
- Ipari és építőipari ágazatba tartozók
- Szolgáltatási ágazatokba (kereskedelem, vendéglátás, szállítás, hírközlés, pénzügy, közigazgatás, oktatás, egészségügy, személyi szolgáltatás) tartozók.

VIII. Halandóság és az ipari keresők ágazati aránya kerületek szerint
Mortality and industrial activity in Budapest districts

IX. Halandóság és a szolgáltatási keresők ágazati aránya kerületek szerint
Mortality and services activity in Budapest districts

A budapesti kerületek vonatkozásában a foglalkoztatottak ágazati összetétele és a halandóság szintje között felismerhető az összefüggés. Az iparban dolgozók relatív aránya a legalacsonyabb kategóriában a fővárosi átlagnak alig valamivel több, mint 70%-a. Így a legmagasabb halandóságú kerületekben az ipari keresők aránya csak nem egészen másfélszerese a legalacsonyabb halandóságú kerületekének. Fordított a helyzet a szolgáltatási ágazatok súlya tekintetében, de itt a különbségek sokkal kisebbek.

Budapesten egyértelmű az összefüggés a foglalkozás minősége és a halandósági szint között. A magas halandóságú kerületekben a fizikai dolgozók aránya 14–18%-kal meghaladja a budapesti átlagot, de a legkedvezőbbekben csak fele annak. Így a különbség a maximális és a minimális előfordulás között több mint kétszeres. Ezzel szemben a szellemi dolgozók aránya a legalacsonyabb halandóságú kerületekben egyharmadával meghaladja a budapesti átlagot és felével a legkedvezőtlenebb halandósági helyzetben levő kerületekét.

Az összefüggések a budapesti kerületek esetében az ágazati és a foglalkozás minősége szerinti hovatartozás és a halandósági szint között az alábbiak:

13. A foglalkoztatottak ágazat és a foglalkozás minősége szerinti megoszlása a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Employed by branch of economy and by quality of employment
by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	Ipari-, építőipari	Szolgálta- tási	Szellemi	Fizikai
		ágazatban	foglalkozású		
foglalkoztatottak a budapesti átlag %-ában					
1. Legmagasabb	119	102	99	91	114
2. Nagyon magas	110	115	96	88	118
3. Átlagos	102	104	99	98	111
4. Alacsony	91	97	101	105	93
5. Legalacsonyabb	82	71	108	133	51
Budapest	100	100	100	100	100

Halandóság és iskolai végzettség

A budapesti kerületek iskolai végzettségi különbségeit az alábbi arányokkal mérjük:

- Legalább az általános iskola 8. osztályát végezte a 15 éves és idősebb népesség %-ában
- Legalább befejezett középiskolai végzettségű a 18 évesek és idősebbek %-ában
- Befejezett felsőfokú végzettségű a 25 évesek és idősebbek %-ában
- Átlagosan elvégzett osztályok száma.

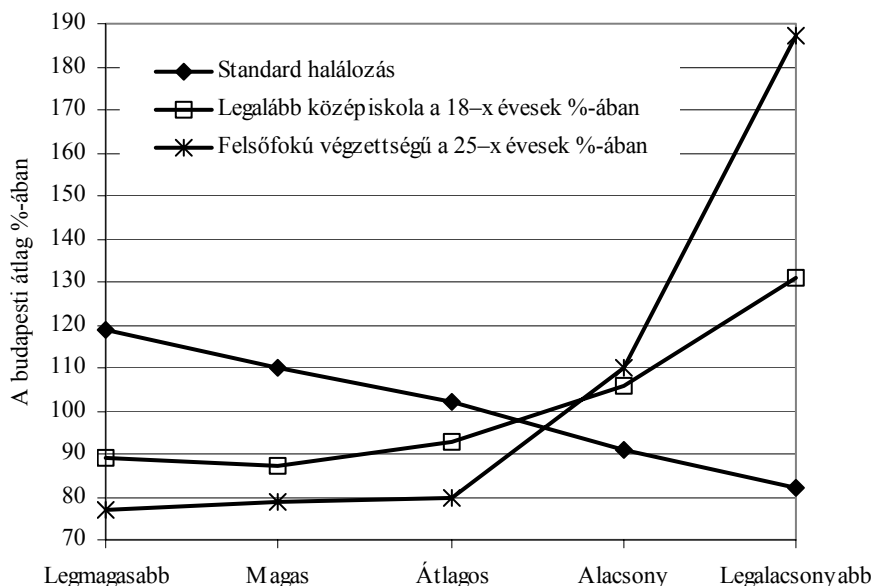
A budapesti kerületek esetében az általános iskolai végzettség olyan nagy arányú mindenütt, hogy a halandósági szint tekintetében a különbségek alig mutatkoznak (a magasabb halandóságú kerületeknél ez a mutató a budapesti átlag körül, a legalacsonyabb halandóságúak esetében annál 2%-kal magasabb értékben helyezkedik el). Jóval erősebb az összefüggés a közép- és még inkább a felsőfokú végzettségük esetében. A 18 évesek és idősebbek körében a legalább középfokú végzettség aránya csak a budapesti átlag 88–89%-át teszi ki a két legalacsonyabb halandósági szint esetében, ugyanakkor a legkedvezőbb halandósági szintű kerületekben annál 31%-kal magasabb. Így a legalacsonyabb és a legmagasabb halandósági szintek között közel 50%-os különbség mutatkozik a középfokú végzettség tekintetében. Még jelentősebb az összefüggés a felsőfokú végzettségük esetében (a 25 éves és idősebb népességben). Ez a legmagasabb halandóságú kerületekben csak a budapesti átlag 70–77%-át teszi ki, ugyanakkor, amikor a legalacsonyabb halandóságú kerületekben annál 88%-kal magasabb.

Így a maximum, több mint két és félszerese a minimumnak. A 25 éves és idősebb népesség átlagosan elvégzett osztályszáma tekintetében hasonló irányúak, de kisebbek a különbségek. A három legmagasabb halandósági szintű kerületben ez 3–5%-kal alacsonyabb a fővárosi átlagnál, a legalacsonyabb halandóságúban pedig 15%-kal magasabb annál. A két szélső érték között egyötödnyi különbség mutatkozik.

A legmagasabb iskolai végzettség és a halandósági szint közötti összefüggések a budapesti kerületekben az alábbiak:

*14. Legmagasabb iskolai végzettség a budapesti kerületek
halandósági szintje szerint
Highest educational level by the mortality level in Budapest districts*

Halandósági szint	Halandósági hányados	Legalább 8 osztályt végzett a 15–x	Legalább középfokú végzettség a 18–x	Felsőfokú tanintézetet végzett a 25–x	Átlagos osztályszám (25–x)
		évesek %-ában a budapesti átlag %-ában			
1. Legmagasabb	119	99	89	77	96
2. Nagyon magas	110	100	87	79	95
3. Átlagos	102	100	93	80	97
4. Alacsony	91	101	106	110	102
5. Legalacsonyabb	82	102	131	187	115
Budapest	100	100	100	100	100

*X. Halandóság és iskolai végzettség kerületek szerint
Mortality and level of education in Budapest districts*

Halandóság és etnikum

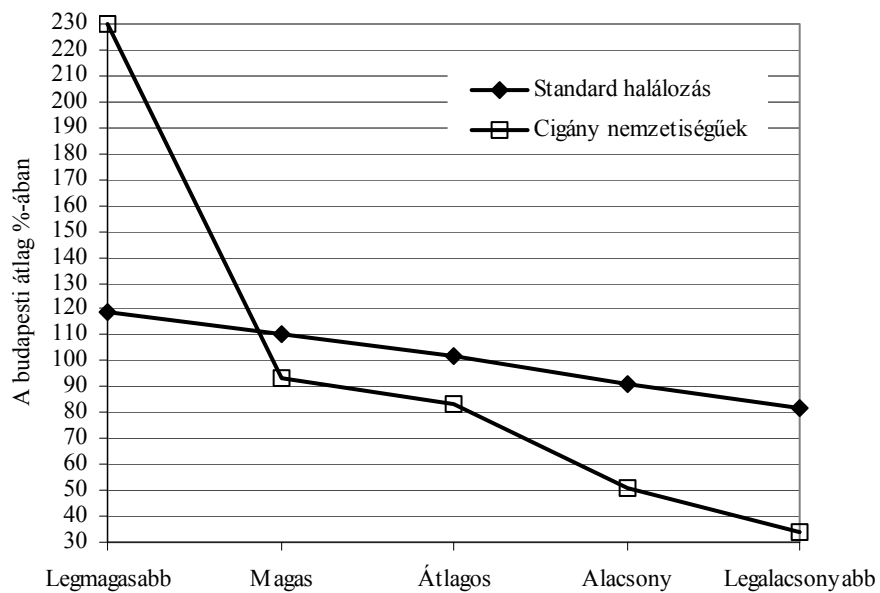
Az etnikai hovatartozás és a halandóság összefüggése szintén társadalmi differenciákat takar. Magyarországi vonatkozásban a cigány (roma) nemzetséghez tartozók területi aránya az, amely hozzájárulhat a halandósági különbségek megmagyarázásához. Bár a legutóbbi – 2001-es – népszámlálás során is a cigány nemzetiséget vallók aránya alatta maradt a cigányság valószínű számának, mégis a jelentős területi különbségek, illetve ezeknek a halandósági szinttel való nagymértékű összefüggése érdemessé teszik a vizsgálatot.

Budapesten még egyértelműbb a halandóság és a cigány népesség aránya közötti összefüggés. A fővárosban lényegében csak a legmagasabb halandóságú kerületekben találunk számottevőbb cigány (roma) nemzetiségű népességét, ahol ezek aránya 2,3-szerese a fővárosi átlagnak. Ugyanakkor a legalacsonyabb halandóságú kerületekben csak annak egyharmadát éri el.

A fővárosi kerületekben a cigány nemzetiségűek aránya és a halandósági szint között az alábbi összefüggések mutatkoznak:

*15. Cigány nemzetiségűek aránya a budapesti kerületek
halandósági szintje szerint*
Share of gipsies by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	Cigány (roma) nemzetiségűek aránya a budapesti átlag %-ában
1. Legmagasabb	119	230
2. Nagyon magas	110	93
3. Átlagos	102	83
4. Alacsony	91	51
5. Legalacsonyabb	82	34
Budapest	100	100

XI. Halandóság és a cigány nemzetiségűek aránya kerületek szerint
Mortality and gipsy nationals in Budapest districts

Halandóság és kormegoszlás

A területi kormegoszlási különbségeket már eleve kiküszöböltük, amikor alapul a standard halandósági hányadost fogadtuk el. De a területi kormegosz-

lás különbségeit a halandósági szint meghatározásánál független változóként is felhasználhatjuk.

Az egyes kerületek kor szerinti összetételét három nagy korosztályban vizsgáljuk:

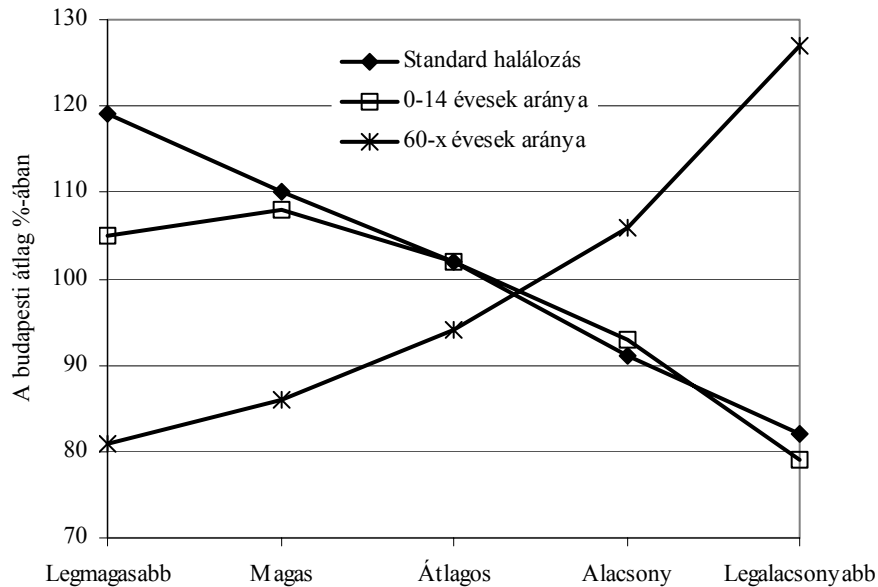
- *Gyermekkorúak*: 0–14 évesek,
- *Munkaképes korúak*: 15–59 évesek,
- *Öregkorúak*: 60 évesek és idősebbek.

Budapesten jóval alacsonyabb (egynegyedével kevesebb) a gyermekkorúak aránya, mint vidéken, az öregkorúaké pedig magasabb (7%-kal). A budapesti kerületek között sokkal jelentősebb a halandósági szint szerint a kormegoszlási különbség, mint a vidéki régiókban. A gyermekkorúak aránya a magas halandóságú kerületekben egyértelműen magasabb, mint az alacsony halandóságúakéban. A különbség a maximum és a minimum között több mint egyharmados. Ezzel természetesen fordított a helyzet az időskorúak esetében. Itt a legkedvezőbb halandóságú kerületekben a 60–x évesek aránya majdnem másfélszer annyi, mint a legmagasabb és a magas halandóságú kerületekben. Mindez azzal az eredménnyel is jár, hogy a magas és az átlagos halandóságú kerületekben a munkaképes korúak aránya valamivel magasabb, a kedvező halandóságú kerületekben viszont alacsonyabb. A különbség azonban nem jelentős: a maximum 8%-kal haladja meg a minimumot.

A budapesti kerületekben a halandósági szint és a kormegoszlás közötti összefüggések az alábbiak szerint alakulnak:

16. A népesség kormegoszlása a budapesti kerületek halandósági szintje szerint
Age distribution of the population by mortality level in Budapest districts

Halandósági szint	Halandósági hányados	0–14	15–59	60–x	0–14	15–59	60–x
		évesek aránya a budapesti átlag %-ában			évesek aránya az össznépesség %-ában		
1. Legmagasabb	119	105	102	81	14	65	21
2. Nagyon magas	110	108	103	86	14	66	20
3. Átlagos	102	102	102	94	13	65	22
4. Alacsony	91	93	99	106	12	63	25
5. Legalacsonyabb	82	79	95	127	10	60	30
Budapest	100	100	100	100	13	64	23

*XII. Halandóság és kormegoszlás kerületek szerint
Mortality and age structure in Budapest districts*

A kormegoszlásban mutatkozó különbségeket – a halandósági szint különbsége mellett – erősen befolyásolják a születési arányok különbségei is. De e termékenységi színvonal eltérései független változóként is felfoghatóak. Szoros ui. az összefüggés a születési arányszám és a standard halandósági szint között. Általánosságban a kedvezőtlen halandóság az átlagosnál valamivel magasabb élveszületési aránnyal párosul. Hasonló a helyzet – nagyobb differenciákkal – a fővárosban is: Itt a legmagasabb halandóságú kerületek élveszületési arányszámai közel egynegyedével magasabbak az átlagosnál és több, mint kétötödével több, mint – a 86%-os értéket jelentő – legalacsonyabb halandóságú kerületekben.

A magasabb halandóságú területek „fiatalabb” kormegoszlását befolyásolják az eltérő termékenységi viszonyok is. A 2001-es népszámlálás alkalmával mért befejezett termékenységi szint (a száz 45–49 éves nőre jutó született gyermekek száma) magasabb a kedvezőtlen halandóságú területeken. Hasonló a helyzet a budapesti kerületekben is. Itt a termékenységi szint a magas halandóságú kerületekben 7%-kal van a fővárosi átlag felett (de a legmagasabbakban csak 1%-kal). A legkedvezőbb halandósági helyzetű kerületekben élő nők gyermekszáma 6%-kal marad el a fővárosi átlagtól és 12%-kal a maximális szint alatt.

Összefoglalás

Ha a kerületek halandóságára gyakorolt különböző társadalmi-gazdasági jelenségek egyenkénti hatását kívánjuk egy mutató segítségével jellemezni, akkor erre a legalkalmasabb, ha a standard halandósági hányados nagysága és az adott jelenséget jellemző mutató kistérségi alakulása közötti korrelációs együtthatót számítjuk ki (*Pearson* módszerével). E szerint a kerületek halandósági mutatóit – csökkenő sorrendben – az alábbi mutatók határozzák meg (a negatív korrelációs együttható azt jelzi, hogy az adott mutató alacsonysága magas halandóságot eredményez, a pozitív érték pedig azt, hogy a mutató magas értéke magas standard halandóságot eredményez). A felsorolásban csak a 100%-os szignifikanciával rendelkező összefüggések szerepelnek.

17. Korrelációs együtthatók a halandósági szint és egyes társadalmi-gazdasági mutatók között

Correlation indices by mortality and other socio-economic indices

Mutató	Pearson korrelációs együttható a standard halandósági hányadossal	
	+	-
1. Elvégzett átlagos osztályszám		-,900
2. Emésztőrendszeri betegségben meghaltak	,888	
3. Fizikai foglalkozásúak aránya	,878	
4. Szellemi foglalkozásúak aránya		-,878
5. Munkanélküli arány	,839	
6. Daganatos betegségben meghaltak	,813	
7. Cigány nemzetiségűek aránya	,772	
8. Öngyilkosságban meghaltak aránya	,722	
9. Balesetben meghaltak aránya	,642	
10. Ischaemiás szívbetegségben meghaltak	,633	
11. Depressziós átlag	,538	
12. Szolgáltatásban dolgozók aránya		-,527
13. Ipar-építőiparban dolgozók aránya	,515	
14. Összkomfortos lakások aránya		-,426
15. Tartós munkanélküliek aránya	,371	
16. Átlagos gyermekszám	,362	
17. Jövedelem egy főre		-,320
18. Légzőrendszeri betegségben meghaltak	,306	

Megállapítható, hogy a legmagasabb 18 – szignifikáns – korrelációs értéket jelentő társadalmi-gazdasági mutató közül 13 olyat találtunk, ahol az összefüggés negatív, vagyis ennek növekedése ellentétes módon (vagyis a halandóságot

rontó tényezőként) alakul a standard halandósági hányadosával, és csak 5 olyat, amelynek növekedése csökkentően hat a halandóság szintjére.

Tárgyszavak:

Halandóság
Társadalmi differenciálódás
Területi elemzés

MORTALITY DIFFERENCES OF THE DISTRICTS OF BUDAPEST

SZÜLETÉSI RÉGIÓ ÉS ÖNGYILKOSSÁG: LÉTEZIK-E AZ ÖNPUSZTÍTÁS TERÜLETI SZUBKULTÚRÁJA?¹

MOKSONY FERENC

Az öngyilkosság magyarországi alakulásának egyik legszembetűnőbb, s lényegében mind a mai napig megmagyarázatlan sajátossága a területi különbségek állandósága. Az országban az elmúlt mintegy ötven esztendőben lezajlott mélyreható társadalmi-gazdasági változások ellenére a halálozási statisztikák hosszú évtizedek óta lényegében ugyanazt a képet mutatják: az önpusztítás mértéke az ország délkeleti részében – mindenekelőtt Bács-Kiskun és Csongrád megyében – a legnagyobb, a nyugatiban pedig – elsősorban Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyében – a legalacsonyabb (lásd 1. táblázat).

1. A 100 000 lakosra jutó öngyilkosságok száma Magyarország egyes megyéiben, 1960–1995

Suicide rates in Hungary by county and region, 1960–1995

Megye	1960	1970	1980	1990	1995
Bács-Kiskun	47,1	58,0	67,1	52,6	48,3
Békés	30,1	43,3	54,9	52,4	43,3
Csongrád	37,9	54,2	64,1	55,2	51,4
Hajdú-Bihar	30,2	41,5	63,8	49,4	42,0
Győr-Moson-Sopron	15,8	22,9	20,4	25,7	19,0
Vas	13,1	22,7	21,1	24,3	19,1
Zala	14,0	20,0	26,7	28,8	20,9

Az 1960-as évektől kezdve számos empirikus vizsgálat, illetve elméleti-történeti elemzés igyekezett feltárni e jelenség okait.² A kutatók eleinte a né-

¹ A tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta. A Semmelweis Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében végzett adatgyűjtésre nem kerülhetett volna sor az intézmény igazgatójának, *Sótonyi Péternek* a támogatása, valamint *Antal Albert* közreműködése nélkül. Az adatfelvétel lebonyolításában *Urbán Ildikó*, *Kevevári Katalin* és *Tarjányi Gabriella* hozzáértő, lelkiismeretes munkájára támaszkodhattam. Valamennyiüknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Köszönettel tartozom továbbá azoknak a kollégáknak – *Hegedűs Ritának*, *Róna-Tas Ákosnak*, *Maria Charlesnak* és *Liza Catanzaritának* –, akik értékes megjegyzéseket fűztek a cikk egy korábbi változatához.

² Ezekről a munkákról egy korábbi tanulmányban adtam részletes áttekintést (*Moksony*, 1986: 33–36).

esség *társadalmi-demográfiai sajátosságaival* – egyebek között életkor, családi állapot és foglalkozás szerinti megoszlásával – próbálták magyarázni a déli-délkeleti megyék kiemelkedő veszélyeztetettségét (*Andorka et al.*, 1968; *Jobb*, 1973). A részint ökológiai korrelációkon, részint a standardizálás módszerén alapuló elemzések azonban azt mutatták, hogy az önpusztítás mértékében tapasztalható területi eltérések távolról sem írhatók egyszerűen a lakosság társadalmi-demográfiai összetételében meglévő különbségek számlájára. Ennek alapján vált mind szélesebb körben elfogadottá az az elképzelés, miszerint a valódi okok jóval mélyebben, *a helyi társadalom sajátos kultúrájában* rejlenek; abban az érték- és normarendszerben, amely kimondva-kimondatlanul elfogadja az öngyilkosságot mint az életben fölmerülő nehézségek és konfliktusok „megoldásának” egyik lehetséges eszközét.

Elméleti háttér

A deviáns magatartás kulturális magyarázatának régi hagyományai vannak a szociológiai szakirodalomban. Valóban, e szakirodalom egyik meghatározó vonulatát – a strukturális elméletek mellett – épp a kulturális elméletek képviselik (e két irányzat jó összehasonlítását nyújtja *Hawkins* és *Fraser*, 1985). A strukturális magyarázatok szerint – ide sorolható például *Emile Durkheim* integráltságelmélete vagy *Travis Hirschi* kontrollelmélete – a deviáns jelenségek alapvető oka, hogy az egyén *elszakad* az őt körülvevő társadalomtól, elszigetelődik attól a közösségtől, amely célt és értelmet adhatna életének, s szilárd érték- és normarendszerével irányíthatná cselekedeteit. A kulturális magyarázatok – így például *Sutherland* ún. differenciális asszociációelmélete – ezzel szemben nem a társas kapcsolatok és a viselkedést szabályozó normák hiányát hangsúlyozzák, hanem épp ellenkezőleg: azt, hogy az egyén nagyon is szorosan kötődik egy szűkebb, ám deviáns közösséghez, s cselekedeteivel e közösség sajátos értékeihez igazodik, a környezetében tapasztalt *magatartásmintákat követi*.

A kulturális magyarázat alkalmazásával a deviáns magatartás területi különbségeivel foglalkozó vizsgálatokban is sűrűn találkozhatunk. Az Egyesült Államokban például az ország déli részén hagyományosan jóval gyakoribb az emberölés, mint más régiókban. Ezt a jelenséget számos kutató annak tulajdonítja, hogy a déli államokban létezik az „erőszak területi szubkultúrája” (*Gastil*, 1971), azaz egy olyan sajátos értékrend, amely elfogadja, vagy egyenesen támogatja az erőszak alkalmazását.³ Mások vitatják ezt a nézetet, s úgy vélik, az

³ Az „erőszak szubkultúra” elméletét *Wolfgang* és *Ferracuti* fogalmazta meg első ízben (*Wolfgang & Ferracuti*, 1967). Ők ezt az elméletet általánosabb érvényűnek tekintették, s nem csupán a területi sajátosságok, hanem minden fajta társadalmi – például etnikai – különbség magyarázatára alkalmazták.

erőszakos bűncselekményeknek a déli területeken tapasztalt sűrűbb előfordulása kulturális helyett inkább strukturális tényezők, mindenekelőtt a nagyobb szegénység számlájára írható. Az eddig elvégzett empirikus vizsgálatok vegyes képet nyújtanak: egy részük talált bizonyítékot az „erőszak szubkultúrájára” (például *Messner*, 1983), más részük azonban nem (például *Loftin & Hill*, 1974). Az általam ismert legrészletesebb és alighanem legalaposabb elemzés (*McCall et al.*, 1991) mindazonáltal arra a következtetésre jutott, hogy ha nem is minden fajta erőszakos bűncselekmény esetében, de ezek egy meghatározott részénél – éspedig a védekező jellegűeknél – a szubkulturális tényezők hatása valóban kimutatható. Úgy tűnik tehát, hogy az Egyesült Államok déli régiójában ténylegesen létezik egy olyan érték- és normarendszer, amely megengedi, sőt olykor meg is kívánja az erőszakos fellépést akkor, ha valakinek a személyét, családját vagy tulajdonát támadás fenyegeti.

Bár az „erőszak szubkultúra” gondolatát eredetileg a bűnözés területi sajátosságainak az értelmezésére dolgozták ki, alkalmazása idővel kiterjedt az öngyilkosságra is. A kutatók elsősorban az öngyilkosság elkövetési módjában tapasztalható regionális különbségek vizsgálata során használták fel ezt az elképzelést. *Marks* és *Abernathy* (1974), valamint *Lester* (1986–1987) például kimutatták, hogy az Egyesült Államok déli vidékein az ország más részeihez képest lényegesen nagyobb a fegyverrel elkövetett öngyilkosságok aránya, s ezt a jelenséget az erőszakos problémamegoldásnak a gyermekkori szocializáció folyamán elsajátított magatartásmintájával magyarázták.

Ugyancsak a kulturális tényezők álltak annak a vizsgálatnak a középpontjában, amelyet *Stephen Platt* végzett Angliában (*Platt*, 1985). *Platt* a város olyan körzeteit hasonlította össze egymással, ahol gyakori, illetve ahol ritka az öngyilkossági kísérlet előfordulása. Arra volt kíváncsi, vajon ezek a körzetek különböznek-e egymástól az ott lakók általános értékorientációját, valamint az öngyilkossággal és a deviáns magatartás más formáival szembeni toleranciáját illetően. Az eredmények meglehetősen vegyes képet mutattak, s több ponton kifejezetten rációfoltok az előzetes várakozásokra. Így például annak a területnek a lakói, ahol magas volt az öngyilkossági kísérletek aránya, nemhogy elnézőbben, de éppenséggel *ellenségesebben* viszonyultak az önpusztító magatartáshoz. *Platt* többféle értelmezést is kínál erre a meglepő eredményre: ismerve például az öngyilkossági kísérletben rejlő kapcsolatkeresési, figyelemkeltési szándékot, elképzelhető, hogy épp az öngyilkosság erős megbélyegzése, a közösség fokozott, heves reagálása nyújt kedvező talajt a tett kommunikatív céljainak az eléréséhez; így lehet hatékony a másoknak szóló, őket befolyásolni akaró cselekedet. Az is lehetséges, hogy az adott városnegyedben élők olyan nehézségekkel találják szemben magukat, amelyek – más megoldási módok híján – a hozzá tapadó negatív érzelmek és értékek dacára is önpusztításra kényszerítik őket. Akárhogy legyen is, *Platt* vizsgálata mindenképpen kihívást

jelent az öngyilkosság szubkulturális magyarázata számára, amelyben központi szerep jut az önpusztítást elfogadó érték- és normarendszernek.⁴

Születési régió és öngyilkosság

Abban a kutatásban, amelynek eredményeiről az alábbiakban beszámolok, a születési régió hatásának vizsgálatán keresztül igyekeztem megragadni a magyarországi öngyilkosságok területi eloszlásának hátterében a kutatók jelentős része szerint meghúzódó kulturális tényezők szerepét. Ez a megközelítés azon a feltételezésen alapult, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos nézetek – más beállítódásokhoz hasonlóan – viszonylag fiatal korban, a családi szocializáció keretei között alakulnak ki, befolyásuk ugyanakkor vélhetőleg hosszú távon, az élet későbbi szakaszaiban is érvényesül. Ha pedig ez valóban így van, akkor arra számíthatunk, hogy azok, akik *az ország délkeleti részében születtek, de az idők során más vidékekre költöztek*, megőrizték nagyobb fogékonyságukat az önpusztítás gondolatával szemben, s öngyilkossági kockázatuk felülmúlja a más régiókból érkezőkét.

A születési helynek ezt a tartós, a későbbi, megváltozott környezetben is érvényesülő hatását több korábbi kutatás is kimutatta. *Sainsbury* és *Barracough*, valamint *Lester* vizsgálataiból például kiderült, hogy az Egyesült Államokba kivándorolt európaiak öngyilkossági veszélyeztetettsége alapvetően megegyezik az anyaországban élőkével, vagyis a tengerentúlon ugyanazok a népcsoportok vezetnek a halálozási statisztikát, amelyek az óhazában is az élen állnak (*Sainsbury & Barracough*, 1968; *Lester*, 1989). Hasonlóképpen, *Taylor* és munkatársai ausztráliai vizsgálata arra az eredményre jutott, hogy az öngyilkosságtól hagyományosan kevésbé érintett Dél-Európából érkező bevándorlók önpusztítási kockázata kisebb, a rendszerint az öngyilkossági statisztikák első

⁴ Bár *Platt* kutatása igényesség tekintetében kiemelkedik más munkák közül, egy módszertani probléma mégis megnehezíti a kapott eredmények értelmezését. Azok a területek, amelyeket *Platt* eltérő öngyilkossági veszélyeztetettségük alapján szembeállított egymással, jelentősen különböztek a *népesség összetétele*, mindenekelőtt az alacsony társadalmi státuszú személyek aránya szempontjából. Ezért aztán nehéz volt megállapítani, hogy az attitűdökben az egyes körzetek között tapasztalt eltérések mennyiben tükrözik a lakóhelyi *környezet* és mennyiben az *egyéni* tulajdonságok – elsősorban a társadalmi státusz – hatását. E két tényező szétválasztásához szükség lett volna a népesség összetételéből eredő hatások kiküszöbölésére, erre azonban *Platt* nem tett kísérletet. Ennek következtében az egyébként igen alapos elemzésben a környezeti és az összetételhatások óhatatlanul is összekeveredtek egymással. A környezeti hatás és az egyéni tulajdonságokból eredő összetételhatás szétválasztásának hiányával egyébként más, a *Platté*hez hasonló jellegű kutatásokban is találkozhatunk (például *Wenz*, 1974; *McKirnan*, 1980). Az öngyilkosság területi elemzésének ezeket a fajta módszertani problémáit egy korábbi tanulmányomban tárgyaltam részletesen (*Moksony*, 1990).

harmadában helyet foglaló közép-, illetve észak-európai államokból származóké viszont nagyobb, mint az Ausztráliában születetteké (*Taylor et al.*, 1998). Végül pedig *Burvill* ugyancsak ausztráliai kutatása szoros kapcsolatot talált 11 európai ország öngyilkossági arányszáma és az ezekből az országokból Ausztráliába kivándoroltak önpusztítási kockázata között (*Burvill*, 1998). Mindezek alapján úgy tűnik, a hazájukból valamilyen okból elköltözők csomagjaik mellett magukkal viszik a korábbi otthonukra jellemző magatartásmintákat is.⁵

Szocializáció és kontroll: a szubkultúra kétféle hatása

A születési régió hatásának, az értékek, normák érvényesülésében játszott szerepének megértése szempontjából hasznosnak látszik az a megkülönböztetés, amelyet *Felson* és munkatársai vezettek be az „erőszak szubkultúráját” vizsgáló tanulmányukban (*Felson et al.*, 1994: 157–158). A szerzők érvelése szerint az „erőszak szubkultúrája” kétféle módon fejt ki befolyását: egyrészt a *szocializáció* révén, vagyis azon a folyamaton keresztül, amelynek során az egyén elsajátítja, beépíti a maga személyiségébe a társadalomban vagy annak valamely csoportjában uralkodó viselkedési szabályokat; másrészt pedig a *társadalmi kontroll* révén, vagyis a jutalmazásnak, megerősítésnek, elismerésnek, illetve büntetésnek, megbélyegzésnek azon a rendszerén keresztül, amelyet működtetve az egyén közvetlen környezete kikényszeríti bizonyos értékek és normák követését.

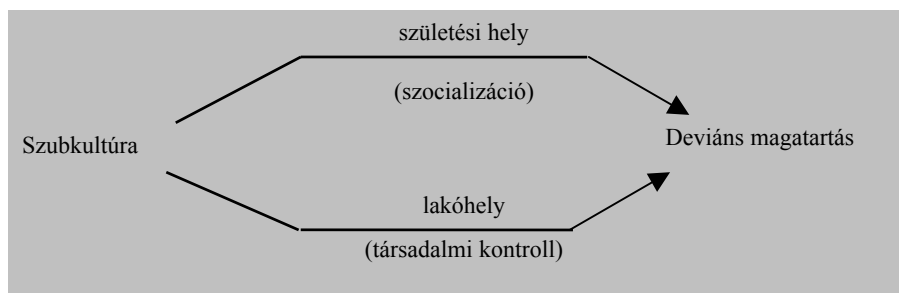
E kétféle hatásmechanizmus párhuzamba állítható a szociológiai megközelítésmódnak azzal a két fajtájával, amelyről *Mark Granovetter* beszél a gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottságáról írott, gyakran idézett cikkében (*Granovetter*, 1985). Az egyik megközelítésmód – véli *Granovetter* – azokra a viselkedésmintákra, értékekre, normákra, szerepekre összpontosít, amelyek a szocializáció során, a személyiségfejlődés viszonylag korai szakaszában alakulnak ki, s amelyek később az éppen adott társadalmi környezettől, az egyén

⁵ A születési hely hosszú távú hatását az öngyilkosság mellett más halálokok esetében is kimutatták. *Greenberg* és *Schneider*, valamint *Schneider* és munkatársai például kiemelkedően magasnak találták az Egyesült Államok déli részén született, később azonban az ország más részébe költözött feketék általános, illetve keringési rendszeri betegségekből eredő halandóságát (*Greenberg & Schneider*, 1992; *Schneider et al.*, 1997). Megállapításuk szerint az egy meghatározott régióban született, ám egy másikban meghalt feketék halandósági kockázata közelebb van a születési régióra jellemző szinthez, mint az utolsó lakóhelyre jellemzőhöz. Ugyanakkor *Biacsi Antal* vizsgálata óvatosságra int a születési hely szerepének értékelését illetően. Az általa elvégzett elemzés eredménye szerint a Vajdaságba költöző szerbek és horvátok öngyilkossági veszélyeztetettsége jelentősen felülmúlja anyaországbeli honfitársaikét, vagyis ezek a nemzetiségek az új környezetbe kerülve mintegy átveszik a vajdasági magyarokra jellemző fokozott önpusztítási hajlamot (*Biacsi*, 1969).

konkrét kapcsolatrendszerétől jórészt függetlenül fejtik ki befolyásukat. A másik felfogás ezzel szemben pont ennek a kapcsolatrendszernek, az egyént egy meghatározott viselkedési helyzetben körülvevő társas környezetnek szenteli a fő figyelmet. Bár *Granovetter* meglehetősen elmarasztalóan szól az elsőként említett megközelítésről, s egyértelműen a második mellett teszi le voksát, magam úgy gondolom, a társadalmi hatások teljes körű megragadásához a személyiség stabil szerkezetét alkotó, szituációról szituációra viszonylag állandó tényezők vizsgálata éppen olyan fontos és nélkülözhetetlen, mint magáé a szituációé. Akárhogy van is azonban – akárhogy vélekedünk is a szociológiai elemzés különböző útjairól –, a *Granovetter* által felvázolt kétféle megközelítés háttérében nem nehéz felismerni a *Felson* és munkatársai által megkülönböztetett kétféle hatásmechanizmust: a jórészt a múltban gyökerező, az adott viselkedési helyzettől viszonylag független szocializációt és a mindenkor konkrét cselekvési szituációhoz kötött társadalmi kontrollt.

De mi a jelentősége e kétféle hatásmechanizmus elkülönítésének szűkebb témánk, a születési régió szerepének a vizsgálata szempontjából? *Felson* és munkatársai az iskolai szubkultúrák bűnözésre gyakorolt hatását vizsgálták, ennek megfelelően számukra a szocializációból és a társadalmi kontrollból eredő hatások szétválasztása elsősorban azért volt fontos, mert így világosan el tudták határolni egymástól az egyének saját értékrendjének és az őket körülvevő kortárs csoport – az iskola – értékrendjének a befolyását. Az „erőszak szubkultúrájának” a szocializáción keresztül érvényesülő szerepét az egyéni, a társadalmi kontrollon keresztül érvényesülő szerepét pedig a csoportértékek tanulmányozása révén igyekeztek megragadni.

A mi számunkra más szempontból fontos szocializáció és társadalmi kontroll megkülönböztetése. Mégpedig azért, mert lehetővé teszi annak a kétféle hatásnak az elkülönítését, amit egyrészt a születési hely, másrészt a mindenkor lakóhely gyakorol az egyén magatartására. A *születési hely* befolyása elsősorban a múltban, a gyermekkori *szocializáció* folyamán elsajátított értékek és normák érvényesülését tükrözi, míg a mindenkor *lakóhelyé* inkább az egyén közvetlen társadalmi környezete által kifejtett *társadalmi kontroll* működését jelzi (lásd I. ábra).

I. Szocializáció és társadalmi kontroll: a szubkultúra kétféle hatása
Socialization and control: the dual effects of subculture

A vizsgálat leírása

A születési régióknak az önpusztítás kockázatára gyakorolt hatását két adatforrás összekapcsolásával és együttes elemzésével igyekeztem megragadni. Az egyik adatforrás az öngyilkosokra, míg a másik a nem öngyilkosokra vonatkozó információkat tartalmazta. Ez a megközelítés – amikor is egyetlen egységes minta helyett külön mintákat veszünk a függő változó egyes kategóriáiból – case-control study-ként ismert a módszertani szakirodalomban. Ezt az eljárást s a vele kapcsolatos statisztikai problémákat a cikk végén található függelék tárgyalja részletesebben.

A rendelkezésre álló erőforrások szűkössége miatt a vizsgálat Budapestre korlátozódott. Az öngyilkosok adatait a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében gyűjtöttem, az ott tárolt halotti bizonyítványok felhasználásával,⁶ míg a nem öngyilkosokra vonatkozó információkat a Magyar Háztartás Panel 1994. évi harmadik hulláma szolgáltatta. Ez utóbbi adatfelvételben 610 olyan egyén szerepelt, aki a fővárosban lakott, míg azoknak a száma, akik 1993-ban és 1994-ben öngyilkosságot követtek el, s haláluk időpontjában Budapesten éltek, 1165 volt. Ennek megfelelően a teljes minta 1775 személyt tartalmazott, közülük azonban ki kellett hagyni azokat, akiknek születési helye kívül esett a mai országhatárokon, s akiket ezért nem tudtam

⁶ Mivel az öngyilkosok boncolása a *halál* helye, nem pedig az áldozat tényleges *lakóhelye* szerint történik, a mintába olyanok is bekerültek, akik csupán tettüket követték el a fővárosban, de ők maguk nem ott éltek, ugyanakkor hiányoztak azoknak a budapestieknek az adatai, akik az ország más részében vetettek véget életüknek. Míg a „főlöslleges” eseteket könnyen ki lehetett hagyni az állandó lakhelyre vonatkozó információ alapján, a „hiányzókat” sajnos nem tudtam pótolni. A felhasznált adatok tehát nem tartalmazzák azt a minden valószínűség szerint kis számú öngyilkost, akik a fővárosban éltek, de másutt követték el tettüket.

hozzárendelni egyik megyéhez, ill. régióhoz sem. Így alakult ki végül is a tényleges minta, amelynek nagysága 1646 fő volt.

A statisztikai elemzés során a két adatforrást – az öngyilkosokra és a nem öngyilkosokra vonatkozót – összekapcsoltam egymással, s létrehoztam egy olyan kétértékű változót, amely azt jelezte, hogy a két minta közül melyikből származik az adott megfigyelés. 0-val kódoltam azokat a megfigyeléseket, amelyek a Háztartás Panelből származtak, és 1-gyel azokat, amelyek a halálzási lapokból. Ezt a kétértékű változót használtam azután egy logisztikus regresszióelemzés függő változójaként.

A logisztikus regresszió használatát alapvetően két körülmény indokolta. Egyrészt dichotóm függő változó esetén a várható érték lényegében egy valószínűség⁷, következésképpen a regresszióval becsült értékek nem lehetnek nagyobbak 1-nél, illetve kisebbek 0-nál. A hagyományos lineáris regresszió alkalmazásakor azonban ez a feltétel igen gyakran nem teljesül. Ennek oka, hogy – épp a linearitás feltevéséből adódóan – a magyarázó változó hatása állandó, azaz egy egységnyi változása a függő változót mindig ugyanannyival módosítja, ezért aztán a magyarázó változó magas, illetve alacsony értékei esetén a becslések túlléphetik a valószínűségek számára megengedett 0 – 1 tartományt.⁸ A logisztikus regresszió úgy birkózik meg ezzel a problémával, hogy nemlineáris kapcsolatot feltételez a függő változó várható értéke – azaz a vizsgált esemény bekövetkezési valószínűsége – és a magyarázó változók között, ez utóbbiak hatását fokozatosan csökkentve a két szélső pont (0 és 1) felé haladva. A magyarázó változó hatásának ez a szélek felé haladva megfigyelhető fokozatos csökkenése ölt testet a logisztikus görbe jól ismert, elnyújtott S betűre emlékeztető alakjában.⁹

⁷ Egy 0–1 változó átlaga nem más, mint az 1-essel jelölt érték relatív gyakorisága, a valószínűség pedig nem egyéb, mint „hosszú távú” relatív gyakoriság, vagyis az a határérték, amihez a relatív gyakoriság közelít, amint a megfigyelések száma egyre nő.

⁸ További akadálya a hagyományos, a legkisebb négyzetek módszerén nyugvó regresszió alkalmazásának, hogy dichotóm függő változó esetén a hibatenyezők nem tesznek eleget a statisztikai következtetéshez szükséges két feltételnek: eloszlásuk nem normális, szórásuk pedig nem állandó. Ez azonban kevésbé súlyos gond, ugyanis nagy minták esetén a regressziós együtthatók eloszlása akkor is közelítőleg normális, ha maguké a hibatenyezőké nem az, a szórások különbözősége – az ún. heteroszkedaszticitás – pedig a súlyozott legkisebb négyzetek módszere segítségével korrigálható. (Minderről bővebben lásd például *Gujarati*, 1988: 469–471.)

⁹ A logisztikus görbe S-alakját és a lineáris regresszió során feltételezett egyenest összehasonlítva látható, hogy a két modell – a lineáris és a logisztikus – elsősorban a skála két végén, az igen nagy és az igen kis valószínűségeknél, a rendkívül gyakori és a rendkívül ritka eseményeknél tér el egymástól; a középső szakaszon, ahol a valószínűségek megoszlása kiegyenlítettebb, a két görbe viszonylag közel esik egymáshoz. Ezért van az, hogy a hagyományos lineáris regresszió korlátai ferde eloszlású változók esetén különösen szembeötlőek.

A másik ok, ami miatt a logisztikus regresszió mellett döntöttem, a mintavétel sajátosságával kapcsolatos. Amint azt a cikk végén található függelékben részletesebben is kifejtem, a függő változó szerinti mintavétel, azaz a case-control study esetében a magyarázó változók hatását kifejező hagyományos statisztikai mutatók – pl. a százalékos különbségek vagy a lineáris regressziós együtthatók – torzított becslést adnak. Ennek oka, hogy ezek a mutatók nem függetlenek a mintavételi aránytól, vagyis attól, hogy hány megfigyelést választunk ki a függő változó egyes kategóriáiból. Ilyenkor a megfelelő hatásmutató az esélyhányados, ez ui. független a mintavétel módjától. Mivel a logisztikus regressziós együtthatók antilogaritmusai esélyhányadosokként értelmezhetők, ez a módszer különösen alkalmasnak tűnt az adott helyzetben.¹⁰

Az elemzés során az elsődleges magyarázó változó a születési régió volt. Ez a változó mindössze két értékkel rendelkezett: 1-gyel jelöltem a délkeleti ország részben (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád és Hajdú-Bihar megyében) születetteket, és 0-val mindenki mást. Kontrollváltozóként néhány egyéb változót is bevontam a vizsgálatba; ezeket a későbbiekben ismertetem részletesen.

Eredmények

Első lépésként egy olyan logisztikus regresszióelemzést futtattam le, amelyben a születési régió szerepelt egyedüli magyarázó változóként. Az eredményeket a 2. táblázat 1. modellje tartalmazza. Amint azt a REGIO változó együtthatója mutatja, a délkeleti ország részben születettek körében az öngyilkosság esélyének logaritmusai 0,73-dal nagyobbak, mint a más vidékről származók között, s ez az érték statisztikailag szignifikáns. A születési hely hatását jobban megítélhetjük a regressziós együttható antilogaritmusai, vagyis az esélyhányados alapján: ennek értéke 2,08, ami azt jelenti, hogy *az öngyilkosság esélye mintegy kétszer akkora a délkeleti régióból származók körében, mint a másutt születettekben.*

¹⁰ Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár a magyarázó változók hatását kifejező logisztikus regressziós együtthatók – vagyis az esélyhányadosok logaritmusai – érzéketlenek a mintavétel módjára, s így függő változó szerinti mintavételnél is torzítatlan becslést adnak, a logisztikus modell konstans tagjáról mindez nem mondható már el. Az általam végzett kutatásban azonban ez nem jelentett különösebb gondot, hiszen itt a cél egyes magyarázó változók hatásának a megállapítása volt, nem pedig az, hogy a logisztikus regressziós egyenlet egészének a felhasználásával megbecsüljük vagy előrejelezzük a függő változó értékét.

*2. A születési régió hatása az öngyilkosságra.
A logisztikus regresszióelemzés eredményei
Effect of region of birth on suicide.
Logistic regression results*

Változó	1. Modell		2. Modell	
	együttható	esélyhányados	együttható	esélyhányados
RÉGIÓ	0,731** (0,188)	2,077	0,413* (0,203)	1,511
MOBILITÁS			0,503** (0,115)	1,654
KONSTANS	0,582 (0,055)		0,397 (0,068)	

n = 1646 *P < 0.05 **P < 0.001

Megjegyzés: az együtthatók alatt zárójelben lévő számok a standard hibák.

Alternatív magyarázatok

Bár ezek az eredmények összhangban vannak az öngyilkosság területi különbségeinek kulturális magyarázatával, hiba volna elhamarkodott következtetéseket levonni belőlük. Az egyik lehetséges zavaró tényező, amit az elemzés eddigi szakaszában nem vettünk még figyelembe, a *földrajzi mobilitás*.¹¹ A délkeleti országrészben született budapestiek értelemszerűen valamennyien lakóhelyet változtattak életük folyamán, míg a másik csoportba tartozók jelentős része (mintegy 60%-a) nem csupán a fővárosban lakott, de ott is született, vagyis földrajzi értelemben immobil volt. A születési régió változója tehát *korrelált a lakóhelyi mobilitással*, következésképpen ez a változó, illetve annak együtthatója nem csupán az országrészek közötti kulturális különbségeket tükrözte, hanem egyszersmind a lakóhely-változtatás befolyását is. Elképzelhető ezért, hogy az a fokozott önpusztítási kockázat, amit mind ez ideig a délkeleti régió sajátos érték- és normarendszerének tulajdonítottunk, valójában a környezetváltás, az új lakóhelyre költözés okozta stressz következménye.

A kérdés tisztázása, a kultúra és a mobilitás hatásának szétválasztása érdekében létrehoztam egy új kétértékű változót (MOBILITÁS), 0-val kódolva azokat, akik nemcsak haláluk időpontjában éltek Budapesten, de ott is születtek – azaz akik földrajzi értelemben immobilok voltak –, 1-gyel pedig a földrajzilag mobilokat, vagyis azokat, akik nem a fővárosból származtak, de életük végén ott laktak. A 2. táblázat 2. modellje annak a logisztikus

¹¹ Erre az alternatív magyarázatra *Róna-Tas Ákos* hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

regresszióelemzésnek az eredményeit mutatja, amelyben már ez az új kontrollváltozó is szerepelt.

Az 1. és a 2. modellt összehasonlítva látható, hogy a kontrollváltozó bevonása nyomán a születési régió hatása valamelyest mérséklődött: a RÉGIÓ változó együtthatója a korábbi 0,73-ról 0,41-ra, az esélyhányados értéke pedig 2,08-ról 1,51-ra csökkent. Ez azt jelenti, hogy a lakóhelyi mobilitás befolyásának a kiszűrése után a délkeleti régióból származók körében az önpusztítás esélye már csupán mintegy 50%-kal nagyobb, mint a másutt születettek körében. Ez a többletkockázat azonban statisztikailag még mindig szignifikáns, és tartalmilag is jelentősnek mondható. Megállapíthatjuk tehát, hogy *a születési régióknak a földrajzi mobilitás okozta torzítás kiküszöbölése után is marad sem gyakorlati, sem statisztikai szempontból nem elhanyagolható mértékű hatása.*

Érdeemes megjegyezni, hogy maga a lakóhelyi mobilitás – ami most csupán kontrollváltozóként szerepelt az elemzésben – önmagában is befolyásolja az öngyilkosság esélyét: amint az a MOBILITÁS változó együtthatójából (0,26) s az ahhoz tartozó esélyhányadosból (1,30) látható, a földrajzilag mobilok körében az önpusztítás esélye 30%-kal nagyobb, mint a nem mobilok csoportjában, s ez a különbség statisztikailag is szignifikáns.

A földrajzi mobilitás hatása mellett felvetődik egy másik alternatív magyarázat lehetősége is. Elképzelhető, hogy a lakóhely-változtatás során valamiféle szelekció érvényesül, s azok, akik egy adott régióból a fővárosba költöznek, *eleve hajlamosabbak az öngyilkosságra*, mint azok, akik ott maradnak. Elképzelhető továbbá, hogy ez a fajta szelektív vándorlás a délkeleti országrészben erőteljesebben érvényesül, mint a nyugatiban. Ha mindez valóban így van, akkor nem kizárt, hogy a délkeleti régióból származóknak az a fokozott önpusztítási kockázata, ami az eddig bemutatott eredményekből kirajzolódott, igazából csupán ennek az *országrészenként eltérő mértékű szelektív vándorlásnak* a következménye.

Sajnos a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé ennek az alternatív magyarázatnak a közvetlen ellenőrzését. Arra azonban módunk van, hogy egy általam végzett másik kutatás adatainak segítségével legalább közvetett úton megvizsgáljuk a problémát. Ebben a másik kutatásban a Magyar Háztartás Panel 1994. évi adatfelvételéhez csatlakozva attitűdkérdéseket tettem fel az öngyilkosság megítélésével kapcsolatban. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok alapján képet alkothatunk magunknak arról, hogy egyrészt a születési régiójukból elköltöztek megengedőbb álláspontot foglalnak-e el a deviáns magatartásnak ezzel a formájával szemben, mint az ott maradók, másrészt pedig ez a fajta szelekció erőteljesebb-e a délkeleti országrészben, mint a nyugatiban. Természetesen az öngyilkossággal kapcsolatos *nézetekből* rendkívül óvatosan lehet csak az öngyilkossági *hajlamra* következtetni, mégis ez a megközelítés – úgy gondolom – alkalmas arra, hogy a szelektív vándorlásból adódó esetleges torzítás mértékét legalábbis közelítőleg megbecsüljük.

Első lépésként az attitűdkérdésekből két összefoglaló mutatót – indexet – hoztam létre. Az első mutató azokon a kérdéseken alapult, amelyek arra irányultak, hogyan vélekednek az emberek egy súlyos betegséggel küszködő egyén öngyilkosságáról – mennyire tartják tettét emberileg érthetőnek, mennyire tekintik az önpusztítást egyfajta megoldásnak az adott helyzetben, és mennyire tartják valószínűnek, hogy hasonló körülmények között ők maguk is így cselekednének. A válaszadás mindhárom szempont esetében egy négy fokozatú skála segítségével történt, ahol a magas értékek utaltak az önpusztítással szembeni elfogadó beállítottságra. Az index képzésekor egyszerűen összeadtam az egyes értékeket, ennek megfelelően az új változó legalacsonyabb értéke 3 (mindhárom értékelésnél a legelítélőbb minősítést választja), legmagasabb értéke pedig 12 (mindhárom értékelésnél a legmegengedőbb minősítést választja) volt. A másik mutató létrehozásakor a súlyos betegségekre vonatkozó kérdések mellett figyelembe vettem azokat a válaszokat is, amelyeket négy másik élethelyzettel (teljes magány, egy közeli hozzátartozó halála, komoly anyagi problémák, valamint munkanélküliség) kapcsolatban adtak a megkérdezettek. Az értékelés itt is az előbb említett három szempont szerint történt, és a válaszkategóriák száma is megegyezett a korábbival. Az új változó ezúttal azt jelezte, a lehetséges 15 esetből (5 élethelyzet * 3 szempont) hányszor választották a vizsgált személyek a legmegengedőbb álláspontot tükröző kategóriát.

A függő változók kialakítása után következett a magyarázó változók létrehozása. Ezek egyike (SZREGIO) egy olyan dummy változó volt, amely a nyugati (0) és a délkeleti (1) régióban születetteket különböztette meg egymástól. Szükség volt egy másik dummy változóra (KOLTOZ) is, amely az egy adott régióban született és az adatfelvétel időpontjában is ott lakó személyeket (0) különböztette meg az onnan időközben elköltözőktől (1)¹². Végül e két változó összeszorozásával létrehoztam egy interakciós változót (INTER) – ennek együtthatója jelzi számunkra, van-e különbség a szelektív vándorlás mértékét illetően a két országrész között.

Az egyes magyarázó változóknak az öngyilkosság megítélésére gyakorolt hatását lineáris regresszió segítségével vizsgáltam. Az eredményeket a 3. táblázat tartalmazza. Mint látható, a két országrészt megkülönböztető változó (SZREGIO) együtthatója mindkét index esetében pozitív, ami arra utal, hogy a délkeleti régióban születettek átlagosan megengedőbb álláspontot képviselnek az öngyilkosság kérdésében, mint a nyugati régióból származók. Hasonlóképpen pozitív mindkét esetben a másik dummy változó (KOLTOZ) együtthatója. Ez azt jelzi, hogy azok, akik későbbi életük során elköltöznek egy adott régióból, átlagosan toleránsabbak az öngyilkossággal szemben, mint azok, akik végig abban a régióban maradnak. Úgy tűnik tehát, valóban létezik valamiféle

¹² Bár a szelekciós magyarázat ellenőrzése igazából azt kívánná, hogy a születési régiójukban maradókat ne az onnan *bárhova*, hanem kizárólag *Budapestre* költözőkkel hasonlítsam össze, ezt a finomabb elemzést a mintanagyság nem tette lehetővé.

szelektív vándorlás, a döntő kérdés azonban az, hogy ennek mértéke eltérő-e a két régióban. Erre a kérdésre ad választ az interakciós változó (INTER) együtt-hatója, amely – amint az az együttható és a hozzá tartozó standard hiba összehasonlításából is látható – statisztikailag messze nem szignifikáns.¹³ Mindennek alapján az országrészenként eltérő mértékű szelektív vándorlás mint alternatív magyarázat nem látszik túlságosan valószínűnek.

Életkor szerinti különbségek

Tovább vizsgálva a szubkulturális magyarázat érvényességét, a születési régió hatását korcsoportonként külön-külön is meghatároztam. Emögött az a megfontolás állt, hogy az idősebbek vélhetőleg korábban költöztek Budapestre, mint a fiatalabbak, régebb óta élnek a fővárosban, s ennek megfelelően kevésbé őrzik már a születési régiójukra jellemző kulturális sajátosságokat.¹⁴ Ha pedig mindez így van, akkor arra számíthatunk, hogy a születési régió befolyása az életkor növekedésével párhuzamosan egyre csökken.

3. A szelektív vándorlás hatásának vizsgálata. A lineáris regresszióelemzés eredményei Selective migration as an alternative explanation. Ordinary least squares regression results

Változó	1. index (súlyos betegség) (n = 770)		2. index (5 élethelyzet) (n = 722)	
	Együttható	Standard hiba	Együttható	Standard hiba
SZREGIÓ	0.68**	0.26	0.42**	0.15
KÖLTÖZ	1.40*	0.54	0.58	0.32
INTER	-0.10	0.64	-0.21	0.38
KONSTANS	6.68	0.18	0.92	0.11

* p < 0.05 ** p < 0.01

¹³ Interakciós hatásról lévén szó a szignifikanciateszt eredményének értelmezésekor számolni kell azonban a multikollinearitással. A két változó összeszorzásával előállított interakciós változók ui. gyakran erősen korrelálnak az eredeti változókkal, ez az erős korreláció pedig növeli az együtthatók standard hibáját, és csökkenti a T-hányados értékét. A multikollinearitás mérésére számos mutató ismert a módszertani szakirodalomban; ezek közül a két leggyakrabban használt a variancianövelő tényező (VIF) és az ún. condition index, ami a legnagyobb és a legkisebb sajátérték hányadosán alapul. Az általam lefuttatott regressziókban e két mutató közül egyik sem lépte túl azt a kritikus szintet, amit a statisztikusok rendszerint az erős multikollinearitás jeleként értékelnek.

¹⁴ Egy másik vizsgálatom alapján – amelynek során budapesti öngyilkosok hozzátartozóival készítettem interjúkat – ez a feltételezés megalapozottnak tűnik. A 40 év alattiak átlagosan 19,5, a 40 és 60 év közöttiek átlagosan 31,9, a 60 év felettiak pedig átlagosan 45,5 éve laktak a fővárosban.

E feltevés ellenőrzésére három logisztikus regressziót futtattam le: egyet a 40 év alattiak, egyet a 40 és 60 év közöttiek, egyet pedig a 60 éven felüliek körében. Mindhárom regresszióban ugyanaz a két dichotóm magyarázó változó szerepelt: egyrészt a születési régió (RÉGIÓ, 1 = délkeleten született, 0 egyébként), másrészt pedig – kontrollváltozóként – a lakóhelyi mobilitás (MOBILITÁS, 1 = földrajzilag mobil, 0 = immobil). Az eredményeket a 4. táblázat tartalmazza. Ezekből az eredményekből jól látszik, hogy – a várakozásnak megfelelően – a születési régió hatása az életkor előrehaladtával valóban fokról-fokra mérséklődik. A 40 év alattiak csoportjában az esélyhányados értéke még 3,7, vagyis ebben a korosztályban a délkeleti régióból származók körében az öngyilkosság esélye csaknem négyszer nagyobb, mint a másutt születettek csoportjában. A 40 és 60 év közöttiek csoportjában az esélyhányados már csupán 1,8, itt tehát a délkeleti országrészben születettek „többletkockázata” már csak 80%. Végül a 60 év felettek csoportjában az esélyhányados gyakorlatilag 1, vagyis a legidősebbek körében a születési helynek már úgyszólván semmilyen hatása nincsen. Mindezek az eredmények összhangban állnak a kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó elképzeléssel.

*4. A születési régió hatása három korcsoportban.
A logisztikus regresszióelemzés eredményei
Effect of region of birth by age.
Logistic regression results*

Változó	40 év alattiak (n = 457)		40–60 évesek (n = 592)		60 éven felüliek (n = 597)	
	együttható	együttható antilogaritmus	együttható	együttható antilogaritmus	együttható	együttható antilogaritmus
RÉGIÓ	1.3056**	3.6897	.6112*	1.8426	-.0203	.9799
MOBILITÁS	.1287	1.1373	.4559**	1.5777	.3326	1.3946
KONSTANS	.0698		.4469		.8535	

* P < 0.1 ** P < 0.05

Összegzés és következtetések

Az öngyilkosságok területi eloszlása Magyarországon sajátos időbeli állandóságot mutat: míg a délkeleti megyékben hosszú évtizedek óta meglehetősen gyakori, addig a nyugati régióban hagyományosan viszonylag ritka a deviáns magatartásnak ez a formája. Ezt a jelenséget a kutatók egy része az egyes országrészek kulturális különbségeivel – az öngyilkossággal kapcsolatos értékek és normák régiók közötti eltéréseivel – magyarázza.

Abban a kutatásban, amelyről cikkemben beszámoltam, ennek a kulturális magyarázatnak a tapasztalati ellenőrzésére tettem kísérletet. Ennek során abból

indultam ki, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos nézetek – más beállítódásokhoz hasonlóan – viszonylag fiatal korban, a családi szocializáció keretei között alakulnak ki, befolyásuk ugyanakkor vélhetőleg hosszú távon, az élet későbbi szakaszaiban is érvényesül. Ha pedig ez valóban így van, akkor arra számíthatunk, hogy azok, akik az ország déli-délkeleti részében születtek, de az idők során máshová költöztek, megőrizték nagyobb fogékonyságukat az önpusztítás gondolatával szemben, s öngyilkossági kockázatuk felülmúlja a más régiókból érkezőkét.

Az eredmények, amiket a tanulmányban bemutatam, összességében alátámasztották ezt az elképzelést: a délkeleti régióból származók valóban nagyobb eséllyel vetettek véget önkezüikkel életüknek, mint a másutt születettek, s ez a különbség azt követően is fennmaradt, hogy kiküszöböltük a kulturális magyarázat két lehetséges vetélytársát: egyrészt a lakóhelyi mobilitást, másrészt a szelektív vándorlást. Ráadásul a születési régió hatása az életkorral párhuzamosan csökkent, ami összhangban áll azzal, hogy az idősebbek már régebben elköltöztek születési helyükről, s így kevésbé őrzik annak kulturális sajátosságait. Mindezekben a konkrét eredményeken túl cikkemnek – úgy gondolom – van egy általánosabb üzenete is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a deviáns jelenségek megértéséhez a *strukturális* tényezők mellett szükség van a *kulturális* tényezők figyelembevételére is. Ezt annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel a deviáns magatartás szociológiai kutatása jórészt *Emile Durkheim* „köpönyegéből bújt ki”, s ennek a „fogantatásnak” egyik lényeges következménye volt a strukturális tényezők középpontba állítása – bizonyos mértékig a kulturális tényezők rovására. Elegendő ezzel kapcsolatban csupán a vallás és az öngyilkosság összefüggésére utalni: *Durkheim* – mint ismeretes – a felekezeti különbségeket, a protestánsoknak a katolikusokét jelentősen meghaladó önpusztítási kockázatát egyértelműen a társadalmi integráltság, nem pedig az egyes vallásokra jellemző sajátos értékrend számlájára írta. De ugyanúgy említhetnénk az öngyilkosság térbeli eloszlását is, amit *Durkheim* megint csak alapvetően strukturális okokra vezetett vissza, elutasítva az utánzás – mindenekelőtt *Tarde* által képviselt – gondolatát. Az újabb kutatások (például *Moksony*, 1996; *Baller & Richardson*, 2002) arra utalnak, hogy a kulturális minták alighanem mindkét területen nagyobb szerepet játszanak annál, mint amit annak idején *Durkheim* ezeknek tulajdonított, s amit napjainkban az ő nyomában haladók nekik tulajdonítanak. Azok az eredmények, amelyekről tanulmányomban beszámoltam, további adalékot jelenthetnek ehhez a vitához.

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, B.* (1990). *Methodological errors in medical research*. Oxford: Blackwell.
Andorka, R. et al. (1968). Társadalmi elitélés alá eső magatartások előfordulásának területi különbségei. *Statisztikai Szemle*, 1–2.sz. 43–54., 145–148.

- Baller, R.D. & Richardson, K.K.* (2002). Social integration, imitation, and the geographic patterning of suicide. *American Sociological Review*, 67: 873–888.
- Biacsi, A.* (1969). Ez a halál nem magánügy. *Öngyilkosságok Szabadján*. Híd, 3. sz. Melléklet.
- Blalock, H.M.* (1982). *Conceptualization and measurement in the social sciences*. Beverly Hills – London – New Delhi: Sage.
- Burvill, P.W.* (1998). Migrant suicide rates in Australia and in country of birth. *Psychological Medicine*, 28: 201–8.
- Felson, R.B.* et al. (1994). The subculture of violence and delinquency: individual vs. school context effects. *Social Forces*, 73: 155–173.
- Gastil, R.D.* (1971). Homicide and a regional subculture of violence. *American Sociological Review*: 36: 412–427.
- Granovetter, M.* (1985). Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- Greenberg, M. & Schneider, D.* (1992). Region of birth and mortality of blacks in the United States. *International Journal of Epidemiology*, 21: 324–8.
- Gujarati, D.N.* (1988). *Basic econometrics*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Hawkins, J.D. & Fraser, M.W.* (1985). Social networks of street drug users: a comparison of two theories. *Social Work Research and Abstracts*, 21: 3–12.
- Jobb, S.* (1973). Az öngyilkosságok területi jellemzői Magyarországon. *Területi Statisztika*, 23: 39–53.
- Lave, Charles A. and James G. March* (1975). *An introduction to models in the social sciences*. New York: Harper and Row.
- Lester, D.* (1986–1987). Southern subculture, personal violence (suicide and homicide), and firearms. *Omega*, 17: 183–186.
- Lester, D.* (1989). Suicide rates in immigrant groups and their countries of origin: an examination of data from early in the 20th century. *Psychological Reports*, 65: 818.
- Lofstin, C. & Hill, R.H.* (1974). Regional subculture and homicide: an examination of the Gastil-Hackney thesis. *American Sociological Review*, 39: 714–724.
- Lofstin, C. and McDowall, D.* (1988). The analysis of case-control studies in criminology. *Journal of Quantitative Criminology*, 4: 85–98.
- Marks, A. & Abernathy, T.* (1974). Toward a sociocultural perspective on means of self-destruction. *Life-Threatening Behavior*, 4: 3–17.
- McCall, P.L.* et al. (1991). Violent criminal behavior: Is there a general and continuing influence of the South? Unpublished manuscript.
- McKirnan, D. J.* (1980). Community differences in conceptions of deviant behavior: an exploratory study of attitudes toward alcohol-related help sources. *American Journal of Community Psychology*, 8: 637–56.
- Messner, S.F.* (1983). Regional and racial effects on the urban homicide rate: the subculture of violence revisited. *American Journal of Sociology*, 88: 997–1007.
- Moksony, F.* (1986). Települési tényezők és az öngyilkosság. In: *Buda Béla és Füredi János*, szerk.: *Az öngyilkosság a szociálpszichológia nézőpontjából*. Budapest, 1986. 28–52.
- Moksony, F.* (1990). Ecological analysis of suicide: problems and prospects. In: Lester, D., ed.: *Current concepts of suicide*. Philadelphia: Charles Press, 121–138.
- Moksony, F.* (1996). Religion and suicide in Hungary: findings from a case-control study. Paper presented at the 6th European Symposium on Suicide, Lund, Sweden.

- Moksony, F.* (1999). Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Osiris Kiadó.
- Morgan, S.P. & Teachman, J.D.* (1988). Logistic regression: description, examples, and comparisons. *Journal of Marriage and the Family*, 50: 929–936.
- Platt, S.D.* (1985). A subculture of parasuicide? *Human Relations*, 38: 257–97.
- Sainsbury, P. and Barraclough, B.* (1968). Differences between suicide rates. *Nature*, 220: 1252.
- Schlesselman, J.J.* 1982. Case-control studies: design, conduct, and analysis Oxford: Oxford University Press.
- Schneider, D.* et al. (1997). Region of birth and mortality from circulatory diseases among black Americans. *American Journal of Public Health*, 87: 800–4.
- Taylor, R.* et al. (1998). Suicide in urban New South Wales, Australia 1985-1994: socio-economic and migrant interactions. *Social Science & Medicine*, 47: 1677–86.
- Wenz, F.V.* (1974). Completed suicide, attempted suicide and urban social structure: a sociological and social psychological study of anomie, egoism and self-evaluation. Ph.D. Dissertation, Wayne State University, Detroit, MI.
- Wolfgang, M.E. & Ferracuti, F.* (1967). The subculture of violence. London: Tavistock.
- Xie, Yu & Manski, C.F.* (1989). The logit model and response-based samples. *Sociological Methods & Research*, 17: 283–302.

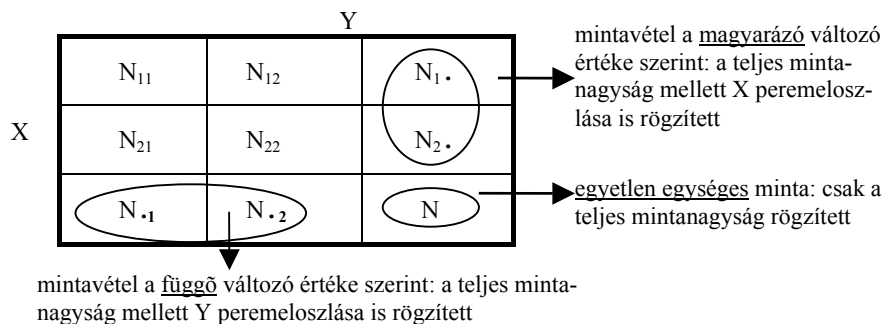
FÜGGELÉK: A CASE-CONTROL STUDY

A mintavétel módja alapján az empirikus vizsgálatok három nagyobb csoportba sorolhatók. A hagyományos kérdőíves adatfelvételek esetében a kutatók *egyetlen* egységes mintát vesznek a népességből. Ennek során csupán a *teljes mintanagyságot* rögzítik előre; a kiválasztott személyek megoszlása a különböző változók egyes kategóriái között utólag, az adatgyűjtés folyamán alakul ki.

A mintavétel másik típusa elsősorban a kísérleti vizsgálatokra jellemző. Itt a kutatók egyetlen egységes minta helyett két *külön* mintát vesznek: egyet a magyarázó változó egyik kategóriájából, egyet pedig a másikkból. Ennek a kiválasztási módnak a fő vonása, hogy nem csupán a teljes mintanagyság, hanem a megfigyeléseknek a *magyarázó* változó szerinti megoszlása is előre meghatározott.

Végül a mintavétel harmadik fajtájával leginkább az orvostudományban és a hozzá kapcsolódó területeken elterjedt ún. epidemiológiai vizsgálatoknál találkozunk. A kutatók itt is két külön mintát vesznek, a kiválasztás azonban ezúttal nem a magyarázó, hanem a *függő* változó értéke szerint történik. Ennek megfelelően ebben az esetben a teljes mintanagyságon túl a megfigyeléseknek a *függő* változó egyes kategóriái közötti megoszlása is előre meghatározott. A mintavételnek ezt a módját nevezik általában case-control study-nak.¹⁵

A három mintavételi mód különbségét szemlélteti az F1. ábra, ahol X a magyarázó változó, Y a függő változó, N az esetszámokat jelöli, az alsó indexek pedig a két változó értékének megfelelő kombinációjára, vagyis a kereszttábla egyes celláira utalnak. Az egyszerűség kedvéért mindkét változónak csupán két értéke van.

F1. A mintavétel három fajtája
Three types of sampling

¹⁵ Az elnevezés magyarázata, hogy az orvosi vagy epidemiológiai vizsgálatok rendszerint valamely betegséggel rendelkező egyének csoportját (cases) és az adott betegségtől mentes, egészséges személyek csoportját (controls) hasonlítják össze egymással. A függő változó szerinti mintavétel mindazonáltal nem csupán az orvostudományban honosodott meg; találkozhatunk ezzel a módszerrel olyan közgazdasági elemzésekben is, amelyekben a cél valamilyen vásárlói döntés vagy választás magyarázata. Az ilyen jellegű alkalmazásokban a függő változó szerinti mintavételt rendszerint "choice-based sampling"-nek vagy "response-based sampling"-nek nevezik (lásd például Xie & Manski, 1989).

A függő változó szerinti mintavétel nem véletlenül honosodott meg elsősorban az orvostudományban. A különféle betegségek statisztikai értelemben **ritka előfordulású** események, s ezért csak igen nehezen ragadhatók meg a mintavétel más formáival. Könnyű elképzelni, milyen sok emberre kellene kiterjednie egy hagyományos kérdőíves adatfelvételnek ahhoz, hogy elegendő számú beteg személy legyen a mintában. Ugyanennyi beteget lényegesen egyszerűbben és olcsóbban tudunk megfigyelni akkor, ha a mintát a függő változó értéke szerint vesszük, vagyis ha külön választjuk ki a beteg és külön az egészséges egyéneket.

Bár a case-control study hatékony módszer a ritka előfordulású események vizsgálatára, az így összegyűjtött adatok statisztikai elemzése bonyolultabb, mint a más mintavételi eljárásokkal szerzett adatoké (Andersen, 1990; Loftin & McDowall, 1988; Schlesselman, 1982). Függő változó szerinti mintavétel esetén ui. a magyarázó változók hatását kifejező hagyományos statisztikai mutatók – így pl. a százalékos megoszlások közötti különbségek vagy a lineáris regressziós együtthatók – torzított becslést adnak. Ennek oka, hogy ezek a mutatók **nem függetlenek a mintavételi aránytól**, vagyis attól, hogy hány megfigyelést választunk ki a függő változó egyes kategóriáiból.

A probléma megértéséhez induljunk ki abból az esetből, amikor *teljes körű* adatokkal rendelkezünk, vagyis amikor mintavétel helyett mód van a népesség egészének megfigyelésére. Az egyszerűség kedvéért tegyük föl, hogy mind a magyarázó változó (X), mind pedig a függő változó (Y) mindössze két kategóriából (igen – nem) áll. Ekkor adataink az F2. ábrán látható táblázatban rendezhetők el, ahol is N_{11} , N_{12} stb. a megfelelő cellagyakoriságokat, vagyis az adott kategóriakombinációhoz tartozó esetek abszolút számát jelölik.

Magyarázó változó (X)	Függő változó (Y)	
	igen	nem
igen	N_{11}	N_{12}
nem	N_{21}	N_{22}

FII. Teljes körű adatok
Complete data

A táblázat jelöléseinek felhasználásával a függő változónak a magyarázó változó egyik, ill. másik kategóriáján belüli relatív gyakoriságai a következőképpen írhatók fel:

- X = igen: $\frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}}$
- X = nem: $\frac{N_{21}}{N_{21} + N_{22}}$

Nézzük ezek után a *magyarázó* változó szerinti mintavételt, vagyis azt az esetet, amikor két külön mintát veszünk a népességből: egyet a magyarázó változó egyik kategóriájából, egyet pedig a másikkól. F_1 -gyel, ill. F_2 -vel a kiválasztási arányokat, N_{11} , N_{12} stb.-vel pedig a megfelelő cellához tartozó teljes népességbeli esetszámokat jelölve, adataink az F3. ábrán bemutatott táblázatba rendezhetők.

A táblázatra nézve látható, hogy ennek a mintavételi formának az esetében a kiválasztási arány egy-egy *sorton*, vagyis a magyarázó változó egy-egy kategóriáján belül állandó. Ennek köszönhetően, amikor felírjuk a függő változó relatív gyakoriságait, a *mintavételi arányok kiesnek* az osztás során, s az egyszerűsítés után kapott értékek megegyeznek a teljes körű megfigyelés eredményeivel:

- X = igen:
$$\frac{N_{11}F_1}{N_{11}F_1 + N_{12}F_1} = \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}}$$
- X = nem:
$$\frac{N_{21}F_2}{N_{21}F_2 + N_{22}F_2} = \frac{N_{21}}{N_{21} + N_{22}}$$

A magyarázó változó szerinti mintavétel tehát torzítatlan becslést szolgáltat a relatív gyakoriságokra, s ennek megfelelően torzítatlanok azok a statisztikai mutatók is (pl. a százalékos különbségek), amelyek ezeken a gyakoriságokon alapulnak, s amelyek a magyarázó változónak a függő változóra gyakorolt hatását tükrözik.

Magyarázó változó (X)	Függő változó (Y)	
	igen	nem
igen	$N_{11}F_1$	$N_{12}F_1$
nem	$N_{21}F_2$	$N_{22}F_2$

*FIII. Magyarázó változó szerinti mintavétel
Sampling by interpretative samples*

Alapvetően más a helyzet a case-control study esetében, vagyis amikor a függő változó értéke szerint választjuk ki a megfigyeléseket. Ismét F_1 -gyel, ill. F_2 -vel jelölve a mintavételi arányokat, N_{11} , N_{12} stb.-vel pedig a megfelelő cellához tartozó teljes népességi esetszámokat, az F4. ábrán bemutatott táblázatot kapjuk.

Magyarázó változó (X)	Függő változó (Y)	
	igen	nem
igen	$N_{11}F_1$	$N_{12}F_2$
nem	$N_{21}F_1$	$N_{22}F_2$

*FIV. Függő változó szerinti mintavétel
Sampling by dependent units*

A magyarázó változó szerinti mintavételtől eltérően a kiválasztási arány ezúttal nem egy-egy soron, hanem egy-egy *oszlopon*, vagyis a függő változó egy-egy kategóriáján belül állandó. Ennek következtében a függő változó relatív gyakoriságainak felírásakor nincs lehetőség az egyszerűsítésre, a *kiválasztási arányok nem esnek ki* az osztás során, s így a kapott értékek sem egyeznek meg a teljes körű megfigyelés eredményeivel:

- $X = \text{igen: } \frac{N_{11}F_1}{N_{11}F_1 + N_{12}F_2}$
- $X = \text{nem: } \frac{N_{21}F_1}{N_{21}F_1 + N_{22}F_2}$

A case-control study tehát nem ad torzítatlan becslést a relatív gyakoriságokra, s ennek megfelelően torzítottak azok a statisztikai mutatók is (pl. a százalékos különbségek vagy a hagyományos lineáris regressziós együtthatók), amelyek ezeken a relatív gyakoriságokon alapulnak, s amelyek a magyarázó változónak a függő változóra gyakorolt hatását tükrözik.

Hogyan juthatunk a case-control study esetében a magyarázó változó hatásának torzítatlan becsléséhez? A megoldást az a hatásmutató kínálja, ami logikáját tekintve eltér a relatív gyakoriságok különbségén alapuló hagyományos mutatóktól, s amit esélyhányadosnak (odds ratio-nak) nevez a módszertani szakirodalom.

Az esélyhányados fogalmának megértéséhez először az esély fogalmát kell tisztázni. Az esély maga is egy hányados, amit úgy kapunk, hogy az általunk vizsgált esemény – mondjuk, az öngyilkosság – bekövetkezésének ($Y = 1$) a valószínűségét elosztjuk be nem következésének a valószínűségével:

$$ESÉLY = \frac{\Pr(Y = 1)}{1 - \Pr(Y = 1)}$$

ahol $\Pr(Y = 1)$ az adott esemény bekövetkezésének a valószínűsége, $1 - \Pr(Y = 1)$ pedig a megfelelő komplementer valószínűség. A kutatás során azonban rendszerint nem önmagában a valószínűség érdekel bennünket, hanem az a hatás, amit valamely magyarázó változó erre a valószínűségre gyakorol. Ezért a valószínűségek, amikkel dolgozunk, ún. feltételes, azaz a magyarázó változó (X) rögzített értéke mellett adódó valószínűségek, és az esély is e rögzített értékre, mint korlátozó feltételre vonatkozik. Annak esélye például, hogy a függő változó 1-es értéket vesz fel (mondjuk, valaki öngyilkosságot követ el), amennyiben a magyarázó változó értéke 1 (mondjuk, az illető a délkeleti országrészből származik):

$$ESÉLY(Y = 1 | X = 1) = \frac{\Pr(Y = 1 | X = 1)}{1 - \Pr(Y = 1 | X = 1)} = \frac{N_{11} / (N_{11} + N_{12})}{N_{12} / (N_{11} + N_{12})} = \frac{N_{11}}{N_{12}}$$

ahol a zárójelen belüli függőleges vonalka a feltételt jelöli, N_{11} , N_{12} stb. pedig a korábban az 1.3. ábrán bemutatott 2×2 -es keresztábra megfelelő cellagyakoriságai. Hasonlóképpen, annak esélye, hogy a függő változó 1-es értéket vesz fel, feltéve, hogy a magyarázó változó értéke 0 (mondjuk, az illető személy nem a délkeleti országrészből származik):

$$ESÉLY(Y = 1 | X = 0) = \frac{\Pr(Y = 1 | X = 0)}{1 - \Pr(Y = 1 | X = 0)} = \frac{N_{21} / (N_{21} + N_{22})}{N_{22} / (N_{21} + N_{22})} = \frac{N_{21}}{N_{22}}$$

Most már, a két feltételes esély birtokában meghatározhatjuk magát az esélyhányadosot, ami a magyarázó változó hatását, e hatás nagyságát tükrözi, s ami nem más, mint a két feltételes esély hányadosa:

$$ESÉLYHÁNYADOS = \frac{ESÉLY(Y = 1|X = 1)}{ESÉLY(Y = 1|X = 0)} = \frac{N_{11}}{N_{12}} / \frac{N_{21}}{N_{22}} = \frac{N_{11}N_{22}}{N_{12}N_{21}}.$$

Érdeemes e formula legvégét közelebbről is szemügyre venni, abból ugyanis kitűnik, hogy az esélyhányados egyenlő a keresztábla két átlójában lévő cellagyakoriságok szorzatának a hányadosával. Ez magyarázza, miért nevezik az esélyhányadost kereszt-szorzat-hányadosnak is.¹⁶

Míndezek az eredmények arra az esetre vonatkoznak, amikor mintavétel helyett teljes körű megfigyelést végzünk. Kérdés, hogyan alakul az esélyhányados akkor, ha a megfigyeléseket a függő változó szerint választjuk ki. A cellagyakoriságokra és a kiválasztási arányra korábban már használt jelöléseket alkalmazva az esélyhányados:

$$ESÉLYHÁNYADOS = \frac{N_{11}F_1}{N_{12}F_2} / \frac{N_{21}F_1}{N_{22}F_2} = \frac{N_{11}N_{22}}{N_{12}N_{21}}.$$

Mint látható, a kiválasztási arányok ezúttal kiesnek az osztás során, s így az esélyhányados (pontosabban annak várható értéke) megegyezik a teljes körű megfigyelésnél kapott esélyhányadossal, vagyis a becslés most már torzítatlan. Az esélyhányados tehát – más típusú mutatókkal, például a százalékos különbséggel szemben – *érzékeny a mintavétel módjára*, s ezért függő változó szerinti mintavétel esetén is alkalmazható (vö. *Morgan & Teachman*, 1988: 930).

Tárgyszavak:

Öngyilkosság
Területi elemzés

¹⁶ Az esélyhányadost meg kell különböztetni egy másik, ritkábban használt hatásmutatótól, az ún. relatív kockázattól. Mindkettő hányados típusú mutató, azonban míg az előbbi az esélyeken, az utóbbi a relatív gyakoriságokon alapul. A korábban bevezetett jelöléseket alkalmazva:

$$RELATÍV KOCKÁZAT = \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}} / \frac{N_{21}}{N_{21} + N_{22}} = \frac{N_{11}}{N_{11} + N_{12}} * \frac{N_{21} + N_{22}}{N_{21}}$$

Az esélyhányados és a relatív kockázat képleteit összehasonlítva láthatjuk, hogy amennyiben a függő változó statisztikai értelemben ritka előfordulású esemény (az öngyilkosság például ilyen), akkor N_{11} és N_{21} értéke többé-kevésbé elhanyagolható, s így az esélyhányados ebben a speciális esetben közelítőleg egyenlő a relatív kockázattal.

**PLACE OF BIRTH AND SUICIDE IN HUNGARY: IS THERE A
REGIONAL SUBCULTURE OF SELF-DESTRUCTION?***Summary*

Suicide in Hungary varies widely across regions, rates being highest in the Southeast and lowest in the West. Most researchers explain this fact by cultural differences, arguing that people in the Southeast learn, as they grow up, to regard self-destruction as an acceptable way of responding to problems encountered in everyday life. I tested this explanation by looking at the longer-term impact of region of birth, controlling for current place of residence. Conducting a case-control study, I found that those born in the Southeast but moving to another region later in their life retained, as predicted, their greater propensity to suicide. This effect persisted even after ruling out a number of alternative explanations such as differential selection and residential mobility.

A KÜLFÖLDI MUNKAVÁLLALÓK STATISZTIKAI SZÁMBAVÉTELÉNEK KÉRDÉSEIRŐL¹

HÁRS ÁGNES

A cikkben a nemzetközi migrációs statisztikák adatgyűjtésének publikált eredményeit, valamint a hazai megfelelő adatforrások hasonló célokra történő alkalmazhatóságát vizsgáljuk. Arra keressük a választ, milyen tanulságokkal szolgálnak az uniós statisztikák, milyen forrásokat használnak az Európai Unió országai a nemzetközi vándorlási statisztikák összeállításához, azaz milyen információtartalma van a megfelelő forrásokra épülő statisztikáknak, adatközléseknek.

A nemzetközi vándorlást áttekintő statisztikák rendszerint megkülönböztetik az idegen állampolgárok beáramlásának és kiáramlásának számszerű bemutatását és a saját állampolgárok elvándorlásának adatait. A magyar statisztikai adatközlés is szolgáltat adatokat a nemzetközi vándorlásról, melyek a statisztikai publikációkban – évkönyvekben – is megjelennek. Elemzésünk két fontos részből áll: egyrészt a nemzetközi statisztikák módszertani áttekintéséből, másrészt a hazai publikációkban – a nemzeti évkönyvekben – megjelenő adatközlések áttekintéséből. Az alábbiakban a definíciós kérdések elkerülhetetlen tisztázását követően a nemzetközi statisztika által szokásosan használt adatforrásokat, azok lehetőségeit és korlátait tekintjük át, majd a Magyarországon munkát vállaló külföldiek szokásos statisztikai adatforrásait vesszük számba. Végül a megítélésünk szerint követendő statisztika kialakításához kívánunk néhány szerény javaslattal hozzájárulni.

Definíciós kérdések

Mindenekelőtt a „migráns” kategória célunk – a munkaerő-vándorlás számbavétele – szempontjából releváns definíciójára van szükség. Az adatok hozzáférhetősége, megbízhatósága miatt az elemzések jobbára csak a *legális* vándorlást veszik figyelembe, eszerint a valamilyen módon regisztrált (bejelentett, tartózkodási vagy munkavállalási engedéllyel rendelkező, menekültként nyilvántartott) külföldiek minősülnek migránsnak. Rendszerint tehát a *legális migrációról állnak adatok rendelkezésre*.

¹ A cikk az OTKA T 032783 .sz.: A nemzetközi migráció mérése c. kutatásának támogatásával készült.

A szokásos, az ENSZ által ajánlott hagyományos (ENSZ, 1976) definíció meglehetősen bonyolult módon határozta meg a nemzetközi vándorlókat, megkülönböztetve bevándorlókat (immigrants) és kivándorlókat (emigrants), éspedig négy-négy kategória szerint. A *bevándorlók* lehetnek: *a*) tartós bevándorlók (long-term immigrants); *b*) időszakos bevándorlók (short-term immigrants); *c*) időszakosan külföldön munkát vállaló, majd hazatérő állandó lakosok (short-term emigrants returning); *d*) nomádok. A *kivándorlók* pedig hasonlóképpen lehetnek: *a*) tartósan kivándorlók (long-term emigrants); *b*) időszakos kivándorlók (short-term emigrants); *c*) időszakos (egy évnél rövidebb) munkavállalás után távozó nem állandó lakosok (short-term immigrants departing); *d*) nomádok. A definíció általában *a tartósan, egy évnél hosszabb ideig külföldön tartózkodót* tekinteti vándorlónak.² A határ menti ingázók, továbbá az egy országba oda- és visszautazók minden kategória szerint hiányoztak a definícióból.³

A közelmúltban sor került az ENSZ korábbi definíciójának a felülvizsgálatára (ENSZ, 1998). A változtatás célja egyszerűbb és pragmatikusabb definíció megfogalmazása volt, ami az időszakos vándorlás mind fontosabb jelenségét is jobban, rugalmasabban veszi figyelembe. Eszerint *nemzetközi migráns* „az a személy, aki a szokásos lakóhelyét megváltoztatja” A „szokásos lakóhely” azt az országot jelöli, ahol az illető él, azaz ahol van lakóhelye, ahol a napi pihenőidejét tölti. Következésképpen nem tekintendő migrációnak az a mozgás, ami nem jár a szokásos lakóhely megváltoztatásával (üdülés, szabadság, rokoni vagy baráti látogatás, üzleti út, egészségügyi kezelés vagy zarándokút).⁴

A rövid idejű nemzetközi vándorlás súlyának, jelentőségének növekedése következtében az *új keletű* definíció külön veszi számba a rövid és a hosszú ideig tartó vándorlást. *Tartósan (long-term) vándorló* az a személy, aki a szokásos lakóhelyétől legalább egy évig (12 hónapig) távol van úgy, hogy a befogadó ország ténylegesen a szokásos lakóhelyévé válik. A *rövid-távú (short-term) vándorló* az a személy, aki a szokásos lakóhelyétől legalább 3 hónapra de legfeljebb egy évre (12 hónapra) van távol, eltekintve attól, ha az utazás célja üdülés, szabadság, rokoni vagy baráti látogatás, üzleti út, egészségügyi kezelés vagy zarándokút.

A fenti definíció a korábbiaknál nagyobb rugalmasságot ad a statisztika készítőinek. Egyrészt a korábbi, *állampolgárság szerinti* megkülönböztetés a sokkal pragmatistább „szokásos lakóhely” laza fogalmával cserélődött fel. Másrészt egyértelműen megkülönbözteti a definíció a tartós és a rövid ideig tartó vándorlást, ami különösen a munkavállalás számbavétele szempontjából rend-

² „Az egy országba bevándorló népességet tehát úgy definiáljuk, mint azon külföldön született személyek összességét, akik egy évnél hosszabban vannak jelen az országban.” (Oberai, 1993, 11. o.)

³ Vö. SOPEMI (1992) 123–130. o.; Oberai (1993) 10–15. o.

⁴ Ld. SOPEMI (2001).

kívül fontos. Nem tekinthetjük a statisztikai számbavétel szempontjából kizárólag az egy évnél hosszabb ideig tartózkodókat – azaz a tartós vándorlókat – a vándorlás kizárólagosan számba veendő szereplőinek. Természetesen még így is számos – a valóságos migrációs jelenséget figyelve fontos – migráns csoport kimarad a statisztikából. Így például definíciószerűen nem tartozik a migráció jelenségkörébe az ingázás, miközben a jelentősége nagy.⁵ A nem-legális munkavégzés pedig – a dolog természetéből fakadóan és technikailag érthető módon – kimarad a számbavételből, noha természetesen beletartozhat a definíció által leírt körbe, amennyiben nem ingázó jellegű.

Statisztikai adatforrások

A vándorlási statisztika – más adatforrásokhoz, így például a foglalkoztatottság, a munkaerőpiac adataihoz képest – viszonylag nehezen standardizálható, aminek oka, hogy kevés az olyan adatforrás, aminek *primér célja* a migráció számbavétele.

A migrációs statisztika szokásos forrását részben a *népességregiszterek* jelentik, amelyek egy sor más adminisztratív és statisztikai célt is szolgálnak. Ezért nehéz a regisztert oly módon alkalmazni, hogy az a nemzetközi sztenderdeknek megfeleljen. Az összehasonlítás a *tartózkodási* vagy *munkavállalási engedélyekre* épített adatok esetén hasonlóképpen problémás. Az adatok a migrációs rendszereket és a nemzeti kormányok migrációs politikáját tükrözik, és így nehéz harmonizált adatokat előállítani.

A nemzetközi migráció számbavételének és az összehasonlításnak további problémája, hogy esetenként *igen eltérő nemzeti definíciókra* és országonként eltérő gyakorlatra épül az adatgyűjtés. Ez jellemzi az OECD SOPEMI⁶ külföldi népességre és munkaerőre vonatkozó, egyébként legátfogóbb publikált nemzetközi vándorlási adatforrást. Így a viszonylag egységes formába rendezett, a migráns népesség és a munkaerő áramlását (flow) és állományát (stock) származási országonként számba vevő statisztika nem szükségképpen standardizált, az adatok tartalma igen eltérő (Oberai, 1993).

A *migrációs statisztikákban* szokásosan különválnak a *migráns népességre* és a *munkavállaló külföldiekre* vonatkozó adatközlés. A kétféle statisztika között sokféle átfedés van, de nem valósítható meg a kettő közötti egyértelmű megfeleltetés, összekapcsolás. Így a migráns népességre vonatkozó számbavétel tartalmazza a munkavállalók egy részét, miközben a munkavállalók egy másik része a munkavállalásról szóló statisztikákban sem jelenik meg.

⁵ Ezért is közlik külön egyes országok a statisztikáikban.

⁶A francia rövidítése alapján SOPEMI-nek nevezett statisztikai kiadvány (Trends in International Migration. Continuous Reporting System on Migration, 1976–2001) 25 éve ad évente áttekintést a vándorlás legfrissebb fejleményeiről.

Mielőtt a hazai munkaerő-migrációt tükröző (meglehetősen szegényes) statisztika lehetőségeit megvizsgálánk, áttekintjük a nemzetközi adatforrásokat. A migráció legátfogóbb nemzetközi statisztikáját az OECD készíti, és a számbavétel országoként eltérő forrásokra épít. Összevetve a külföldi munkavállalókra és a teljes vándorlásra vonatkozó statisztikákat azt látjuk, hogy az *adatok forrása, az adatokat szolgáltató intézmények is alapvetően eltérőek*. A migráns népesség számbavétele jórészt a *népességregiszterre*, illetve az *idegenrendészeti nyilvántartásra* épül: 15 európai OECD ország közül 6-ban a migráns népesség beáramlásának mérésére a *tartózkodási és munkavállalási engedélyek* összessége szolgál, 9 esetben pedig a *népességregiszter*. Az állomány számbavételére 19 ország közül 11-ben a *népességregiszter*, 5 esetben *idegenrendészeti vagy tartózkodási engedélyek* nyilvántartása szolgál, további 1 esetben pedig a *cenzus* és 2 esetben a *munkaerő-felmérés* (ld. 1. táblázat).

1. A teljes vándorlás statisztikai adatainak forrásai
Sources of statistical data on the entire migration

Ország	Migráns népesség állománya (stock)		Migráns népesség beáramlása (inflow)	
	Adat forrása	Adatszolgáltató	Adat forrása	Adatszolgáltató
Ausztria	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	n.a.	
Belgium	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Cseh Közt.	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM	n.a.	
Dánia	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Finnország	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Franciaország	Cenzus (25% minta)	Nemzeti Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Intézete	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	Nemzetközi Migrációs Hivatal
Görögország	n.a.		Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	Közrendvédelmi Minisztérium
Hollandia	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal
Írország	Munkaerő-felmérés	Statisztikai Hivatal	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	Statisztikai Hivatal
Luxemburg	Népességregiszter	Központi Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Szolgálat	Népességregiszter	Központi Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Szolgálat
Magyarország	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM
Nagy-Britannia	Munkaerő-felmérés	BM	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	BM
Németország	Népességregiszter	Szövetségi Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Szövetségi Statisztikai Hivatal
Norvégia	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal	Népességregiszter	Statisztikai Hivatal

Ország	folytatás			
	Migráns népesség állománya (stock)		Migráns népesség beáramlása (inflow)	
	Adat forrása	Adatszolgáltató	Adat forrása	Adatszolgáltató
Olaszország	Népességregiszter	BM	Tartózkodási és munkavállalási engedélyek	BM
Portugália	Tartózkodási engedélyek	BM		n.a.
Spanyolország	Tartózkodási engedélyek	BM		n.a.
Svájc	Népességregiszter	Külföldiek Szövetségi Hivatala	Népességregiszter	Külföldiek Szövetségi Hivatala
Svédország	Népességregiszter	Statistikai Hivatal	Népességregiszter	Statistikai Hivatal
Szlovák Közt.	Idegenrendészeti nyilvántartás	BM		n.a.

Forrás: Sopemi 2001 alapján.

A munkavállalók számbavételére viszont többségében a munkavállalási engedélyezés szolgál. A külföldi munkaerő beáramlására (flow) vonatkozó statisztika forrása 12 európai ország közül 10-ben a munkavállalási engedély, 2 esetben pedig a tartózkodási engedély. A külföldi munkaerő állományát (stock) mutató statisztika forrása 17 európai OECD ország közül 7 esetben a munkavállalási engedély, 4 esetben a munkaerő-felmérés, 2 országban a népességregiszter, 2 országban a tartózkodási engedélyek, 2 esetben pedig becslésre épül (vö. 2. táblázat).

2. A munkaerő-vándorlás statisztikai adatainak forrásai Sources of statistical data on the migration of workers

Ország	Adat forrása		Adatszolgáltató	
	Külföldi munkavállalók		Külföldi munkavállalók	
	állománya (stock)	beáramlása (inflow)	állománya (stock)	beáramlása (inflow)
Ausztria	1994-ig: <u>munkaváll. engedélyek</u> , 1994-től: <u>TB nyilvántartás</u>	munkavállalási engedély	Munkaügyi, Egészségügyi és Szociális Minisztérium	
Belgium	<u>becslés</u> : alkalmazottakra+munkanélküliekre+önfoglalkoztatókra	munkavállalási engedély	Fogl. és Munkaügyi Min.; Nemzetközi Foglalkoztatási Hivatal; Független Munkaváll. Nemzeti TB Intézete	Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium
Dánia	népességregiszter	munkavállalói tartózkodási engedély	Statistikai Hivatal	

folytatás

Ország	Adat forrása		Adatszolgáltató	
	Külföldi munkavállalók		Külföldi munkavállalók	
	állománya (stock)	beáramlása (inflow)	állománya (stock)	beáramlása (inflow)
Finnország	Munkavállalási engedély	n.a.	Statisztikai Hivatal	n.a.
Franciaország	munkaerő-felmérés	munkavállalási engedély	Nemzeti Statisztikai és Közgazdasági Tanulmányok Intézete	Nemzetközi Migrációs Hivatal
Hollandia	becslés:	n.a.	Statisztikai Hivatal	n.a.
Írország	munkaerő-felmérés	munkavállalási engedély	Statisztikai Hivatal	Munkaügyi Minisztérium
Luxemburg	munkavállalási engedélyek	munkavállalási engedély	Általános Társadalombiztosítási Felügyelet	
Magyarország	munkavállalási engedélyek	munkavállalási engedélyek	Munkaügyi Minisztérium	
Nagy-Britannia	munkaerő-felmérés	munkavállalási engedélyek	Foglalkoztatási Hivatal	
Németország	munkaváll. engedélyek	munkavállalási engedélyek	Szövetségi Munkaügyi Hivatal	
Norvégia	népességregiszter	n.a.	Statisztikai Hivatal	n.a.
Olaszország	munkavállalási engedély	munkavállalási engedélyek	Statisztikai Hivatal	Munkaügyi Min. és Statisztikai Hivatal
Portugália	munkavállalói tartózkodási engedéllyel	n.a.	Belügy-minisztérium	n.a.
Spanyolország	munkavállalási engedélyek	munkavállalási engedélyek	Munkaügyi és Társadalombiztosítási Minisztérium	
Svájc	tartózkodási engedély	tartózkodási + engedély	Külföldiek Szövetségi Hivatala	
Svédország	munkaerő-felmérés	n.a.	Statisztikai Hivatal	n.a.

Forrás: lásd 1. táblázat.

A munkaerő-vándorlás elvileg lehetséges statisztikája

A fenti áttekintésből nyilvánvaló, hogy a munkaerő-vándorlás statisztikájához nem elegendő az idegenrendészeti regisztráció alapján történő nyilvántartás. A munkavállalási engedélyek viszont a külföldi munkaerőnek csak korlátozott részét ölelik fel. A külföldiek munkavállalásának számbavételéhez további statisztikai adatforrások használatosak. Ezen belül is a munkaerő migrációját áramlás (flow) és állomány (stock) formájában egyaránt számba kell vennünk, éspedig a be- és ki-, illetve visszaáramlásokat is tekintetbe véve. A 3. táblázatban a munkaerő-vándorlás számbavételének lehetséges adminisztratív, illetve

statisztikai forrásait vesszük számba. (Ennek forrása az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Hivatala – az ILO – kutatása a munkaerő-migráció statisztikájának fejlesztése-jobbitása céljával, *Hoffmann-Lawrence*, 1996.)

3. *A munkaerő-vándorlás adminisztratív és statisztikai adatforrásai*
Statistical bases of administrative and statistical data
on the migration of workers

Lehetséges adminisztratív adatforrások	Lehetséges statisztikai adatforrások
<i>Migráns munkaerő beáramlása</i>	
Új belépés /bevándorlási vízum	Háztartási felvételek
Új munkavállalási engedély	Vállalati felvételek
Belépés regisztrálása a határon	Határstatisztika
Illegális határátlépők becslése	
Új menedékkérők és menekültstátuszt megkapók	
Népességregiszterbe történő új bejelentések	
Új bejelentések az adó és TB intézményekhez	
<i>Migráns munkaerő kiáramlása</i>	
Új kilépés/kivándorlási vízum	Háztartási felvételek
Új munkavállalási engedély külföldön	Vállalati felvételek
Speciális biztosítási rendszerek új tagjai	Határstatisztika
Toborzóirodák jelentése	Fogadó országok statisztikái
Egyéb adminisztratív források	
<i>Migráns munkaerő állománya</i>	
Belépés/bevándorlási vízum állománya	
Munkavállalási engedélyek állománya	
Illegális külföldiek becslése	
Menedékkérők és menekültstátuszt megkapók állománya	
Népességregiszter	
Adó- és TB regiszter	
Toborzóirodák jelentése	

Forrás: *Hoffmann-Lawrence* (1996) alapján.

A *beáramló migráns munkaerőről (inflow)* lehet a legegységesebb statisztikát készíteni, az országok ugyanis minden esetben korlátozni, vagy legalábbis kontrollálni igyekeznek az országukba belépőket. A fentebb felsorolt források felhasználásával a beáramló munkaerőről a legteljesebb információt oly módon lehetne szerezni, hogyha olyan adatgyűjtésre kerülne sor, amelyik a regisztrációt összekapcsolná a kibocsátott vízumokkal és munkavállalási engedélyekkel, kombinálva ezt a határregisztráció adataival, ami az illegális külföldi munkavállalók létszámának becslését is tartalmazná. Azokban az országokban, ahol a

megfelelő intézmények hatékonyan működnek, ezek az információk kiegészítendőek vagy összehangolandóak a népességregiszterbe, az adó- és társadalombiztosítási nyilvántartásba újólá bekerültekkel. A beáramlás fentebbi forrásokra alapozott statisztikájának az érvényessége korlátozottá válik abban az esetben, hogyha egy országban az illegális külföldi munkavállalók aránya magas. Ekkor csupán a beáramlás rövid távú általános változásairól és bizonyos külföldi munkavállalói csoportok beáramlásáról kaphatunk érvényes becslést, és pedig azokéról, akik esetében nem okoz gondot a regisztrálás, s ezért nem is kívánnak az országba regisztrálás nélkül bejutni, és ott munkát találni.

A *kiáramló migráns munkaerő* számbavétele sokkal aggályosabb. Mindenekelőtt a kormányok nem szívesen ellenőrzik a területükről kilépőket, és ez meglehetősen költséges is. A lehetséges kilépési pontok nagy száma miatt a számbavétel drága, ami – még mintavétel esetén is – kérdésessé teszi, hogy megéri-e a ráfordított költségeket. Különösen azt is figyelembe véve, hogy az országból egy adott pillanatban/időszak alatt kilépők száma nagyon nagy lehet a számbavétel szempontjából lényeges népességhez képest. A kilépések adminisztratív számbavételének egyike sem bizonyul megbízhatónak Bizonyos munkavállalói csoportok esetében elképzelhető, hogy a kiáramlást nyomon lehet követni, pl. toborzóirodák, speciális biztosítási rendszerek révén. Adatfelvételek is szolgálhatnak eredménnyel, de csak abban az esetben, hogyha erre politikai támogatottság és megfelelő adminisztratív kapacitás is rendelkezésre áll. A kivándorlási statisztika az úgynevezett tükörstatisztikák – a más országokba belépők számbavétele – révén készíthető el a legmegfelelőbbben.

A *külföldi munkaerő állományának (stock)* számbavétele számos bizonytalansággal jár. Egy korábbi T-1 időpont migráns munkaerő-állománya és az azóta történt változások (be- és kiáramlások) módszerével számított T időpontbeli migráns munkaerő-állomány becslése esetén a korábbi időpont megbízható állomány nagysága és az áramlások számbavétele egyaránt hibalehetőséget rejt magában. A számbavétel másik lehetősége az, hogy egy adott pillanatban a teljes állományt (vagy ennek megfelelő mintavétellel becsült részét) vizsgáljuk meg. A teljes népesség számbavétele meglehetősen sok nehézséggel jár, míg a mintavétel esetén a mintába eső esetek elemszáma lesz túl alacsony ahhoz, hogy megfelelő statisztikai elemzés forrásául szolgáljon. A migráns munkaerő állományának egyetlen megvalósítható költségű, rendszeres (éves) statisztikai adatgyűjtése az adminisztratív forrásokból – népességregiszter, vízum és munkavállalási engedélyek – nyerhető, a helyi irodák együttműködése és a megfelelő teljesítés folyamatos ellenőrzése mellett. Még ideális esetben is azonban csak azok a csoportok tartoznak bele a regiszterbe, akiről van adminisztratív adatgyűjtés. A megfelelő alternatív lehetőség a rendszeres háztartásfelvételben feltett kérdés a külföldi munkavállalók állományáról, amit időszakonként részletező blokkok tesznek mélyebb elemzésre alkalmassá.

Az OECD adatgyűjtése és az ILO ajánlása mellett az Európai Unió is előírta tagországai számára, hogy meghatározott szempontok szerint gyűjtsenek statisztikai adatokat az országukban dolgozó külföldi munkásokról.⁷ A statisztika az Unióból, illetve harmadik országokból származó külföldi munkaerő állományát és az Unió területére új belépőként harmadik országból érkezők első munkavállalását hivatott bemutatni. Az EU országok évente egyszer a „szokásosan elérhető különféle adatforrások, különösen a társadalombiztosítási adatok, népszámlálás, munkaadói adatszolgáltatásra épülő statisztika, vagy munkavállalási és tartózkodási engedélyek” felhasználásával készítene statisztikát, és pedig meghatározott adatokat gyűjtenek össze. Nevezetesen az illető országban dolgozó más tagállamok, illetve harmadik országok polgárainak számát, és az Unióba újonnan belépők első munkahelyét, állampolgárság, nem, kor, a tevékenység ágazati vagy szakmai besorolása valamint régió szerint.

A Magyarországon munkát vállaló külföldiek statisztikája

A továbbiakban a kiadványokban publikált hazai adatgyűjtést vizsgáljuk meg. Egyrészt a KSH hivatalosan megjelent kiadványaiban találkozhatunk a vándorlásra vonatkozó adatokkal, másrészt a munkavállalási engedélyezésről készített összeállításokban.

KSH nemzeti évkönyvek

A KSH évente megjelenő nemzeti évkönyvében, a „Magyar Statisztikai Évkönyvben” a nemzetközi vándorlás nyolcvanas-kilencvenes évek végén megindult folyamatát kevéssel követve a kilencvenes évek eleje óta jelennek meg a nemzetközi vándorlásra vonatkozó adatok. A nemzetközi vándorlásra vonatkozó adatok az évkönyvben a „Népesség, népmozgalom” fejezet keretében kapnak helyet. Az adatok forrásául az évkönyv a Belügyminisztériumot jelöli meg, a közölt adatok pedig a Magyarországra bevándorló, Magyarországról kivándorló, illetve a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárokra, azaz a *tartósan, egy éven túl tartózkodó migráns népességre* vonatkozó, idegenrendészeti nyilvántartásból származó adatok.

A részletesebb vándorlási adatok a „*KSH demográfiai évkönyvben*” szerepelnek, az évkönyvben szereplő adatok a demográfiai évkönyv részletesebb adataiból származó válogatások. A demográfiai évkönyvben szereplő táblázatok is kizárólag az egy évnél hosszabb ideig tartózkodó népességre vonatkoznak, azaz az országba bevándorló, kivándorló, itt tartózkodó és a magyar ál-

⁷ Council Regulation (EEC) No 311/76 of 9 February 1976.

lampolgárságot kapott külföldiek adatait tartalmazzák. Az adatok forrása az évkönyvhöz hasonlóan a BM. Az adminisztratív célból gyűjtött adatok számbavétele és publikálása során rendszeresen vetődik fel az inkonzisztencia, az adatok összehasonlíthatóságának, az egymást követő évek adataiban megfigyelt ellentmondásnak a problémája. Ezért a 2001-ben megjelent évkönyv már megjelöli a közölt adatok pontos forrásának időpontját is. Eszerint 1994-ig a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BM–BÁH) külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 1996. december 31-i állapota, 1995-től a BM–BÁH külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 2001. január 1-jei állapota. A két időszak adatai pedig idősorosan nem hasonlíthatók össze. Kevésbé problémás a magyar állampolgárságot kapottak számbavétele, melynek alapja a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal adatállománya. A magyar állampolgárok kivándorlásának alapjául a fogadó országok statisztikai adatközlései, az ún. tükörstatisztikák szolgálnak.

Az alábbiakban áttekintjük, milyen részletes adatokat közöl a demográfiai évkönyv. Az adatok összefoglaló, részletes és területi bontásban mutatják meg a nemzetközi vándorlást (lásd 4. táblázat).⁸

*4. A KSH Demográfiai évkönyvben szereplő migrációra vonatkozó adatok
Data on migration in the Demographic yearbook of the
Central Statistical Office*

Beáramlás (inflow)

A bevándorló külföldi állampolgárok	korcsoport és nem szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	foglalkozási főcsoport szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság és korcsoport szerint
A bevándorló külföldi férfiak	állampolgárság és korcsoport szerint
A bevándorló külföldi nők	állampolgárság és korcsoport szerint
A bevándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság és családi állapot szerint

Kiáramlás (outflow)

A kivándorló külföldi állampolgárok	korcsoport és nem szerint
A kivándorló külföldi állampolgárok	állampolgárság szerint

Állampolgárság

Magyar állampolgárságot kapott személyek	korcsoport és nem szerint
Magyar állampolgárságot kapott személyek	előző állampolgárság szerint
Magyar állampolgárságot kapott személyek	előző állampolgárság és korcsoport szerint, 2000
Magyar állampolgárságot kapott személyek	előző állampolgárság és családi állapot szerint, 2000
Magyar állampolgárságot kapott személyek	korcsoport, családi állapot és nem sze-

⁸ A definíciókat a mellékletben közöljük.

	rint, 2000
Állomány (stock)	
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	korcsoport és nem szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	a belépés éve, nem és korcsoport szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	állampolgárság és korcsoport szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	állampolgárság és a belépés éve szerint
Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok	Állampolgárság, nem és a belépés éve szerint
Magyarok külföldön	
Magyar állampolgárok	állománya egyes európai országokban
Magyar állampolgárok	kivándorlása egyes európai országokból
Magyar állampolgárok	bevándorlása egyes európai országokba

Forrás: KSH Demográfiai évkönyv.

A hazai adatgyűjtés forrásai, módszere, a továbblépés lehetőségei

Az adatok ismeretében mindenekelőtt az a kérdés vetődik fel, mennyire felel meg a munkavállaló külföldiekre vonatkozó hazai statisztikai adatgyűjtés céljainak a jelenlegi adatok forrását jelentő BM nyilvántartás, illetve van-e más, céljainkat jobban szolgáló adatforrás. Egyéb nyilvános publikációkban megjelenő, munkaerő-migrációra vonatkozó adatokról keveset tudunk. A munkavállalásra vonatkozó adatokkal a munkaügyi adminisztráció, a Foglalkoztatási Hivatal rendelkezik, részben manuálisan feldolgozott formában, ezek rendszeres publikálására korlátozottan és szerény feldolgozottsági szinten kerül sor.⁹

A nemzetközi gyakorlatban szokásos, a külföldiek munkavállalását bemutató statisztikák fenti áttekintése alapján úgy tűnik, különválnak a külföldi munkavállalók és a migráns népesség számbavételére szolgáló adatok forrása, és az adatszolgáltató szervezetek is (vö. 1., 2. táblázat). Míg az előbbit gyakran a munkaügyi tárca, esetleg az illető ország statisztikai hivatala szolgáltatja, addig az utóbbi forrása az idegenrendészet, belügyminisztérium, népességnyilvántartás adatbázisa. Feltételezhető, hogy a BM idegenrendészeti nyilvántartása Magyarországon is csak igen korlátozottan felel meg annak a feladatnak, ami a munkavállaló külföldiek jobb statisztikai számbavételét szolgálja.¹⁰

⁹ A KSH megjelenés alatti új kiadványában áttekinti a nemzetközi migrációs folyamatokat Magyarországon 1990–2000 között. Ez az első olyan publikált kiadvány, ahol a munkavállalási engedélyek statisztikája publikálásra kerül.

¹⁰ Az OECD magyar levelezője is hasonlóképpen járt el: a migráns népesség állományát és beáramlását a BM idegenrendészeti nyilvántartásából, a külföldi munkavállalókat a mun-

A külföldiek munkavállalásának számbavételére nálunk rendszerint a munkavállalási engedélyek szolgálnak. A munkavállalási engedélyek alapján készült statisztika adminisztratív eljárásnak – a munkavállalás kötelező engedélyhez kötésének – mellékterméke.

A munkavállalási engedélyek alapján készült statisztikák tehát a külföldi munkavállalók több, egyértelműen körülhatárolt csoportját *nem* tartalmazzák. A szabályozás egyrészt számos csoport számára felmentést ad, az erre vonatkozó szabályokat a mellékletben mutatjuk meg. Így mindenekelőtt 1. a törvényben meghatározott, lentebb felsorolt bevándorló és letelepedett, valamint menekült külföldi állampolgárok csoportját, továbbá 2. bizonyos – az idézett, SzCsM rendeletben felsorolt – mentességet élvező speciális munkavállalói csoportokat. Kívül marad a munkavállalói engedélyezés hatókörén, továbbá 3. az önfoglalkoztatók, egyéni vállalkozók köre, noha a vállalkozások nem ritkán éppen a munkavállalási engedélyezés nehézségeit hivatottak megkerülni. Végül – értelemszerűen – 4. a külföldiek nem-legális foglalkoztatását sem tükrözi a munkavállalási engedélyek alapján készült statisztika.

A munkavállalási engedély, mint statisztikai adatforrás

Azokról a külföldiekről, akik az engedélyezés hatálya alá tartoznak, viszonylag bőséges adatok állnak rendelkezésre a statisztikai adatszolgáltatás céljára. Mind a belépések, mind az engedélyek adott időpontban érvényes állománya feldolgozható. Az engedély iránti kérelmet a foglalkoztató nyújtja be, az adatok tehát a munkaadóra (munkahelyre) vonatkozó pontos információkkal (ágazat, TB szám) is szolgálnak. Hasonlóképpen, a munkavállaló szakképzettségét igazolni kell, az tehát nem egyszerű beválláson alapul. Az engedélyekben összegyűjtött adatokat az 5. táblázatban tekintjük át.

5. Munkavállalási engedélyekből gyűjthető adatok
Data to be collected from the permits of work

Munkaadóra (munkahelyre) vonatkozó kérdések

Foglalkoztatás helye	A foglalkoztatás szerinti munkaügyi központ – megye (kivéve a több megyére kiterjedő foglalkoztatás esetét, ekkor vagy a munkáltató székhelye, vagy a foglalkoztatás megkezdésének helye)
Foglalkoztató neve	
A foglalkoztató címe	
Adószáma	
Törzsszáma	TB szám
Ágazati besorolása	TEÁOR szám

Foglalkoztatandó külföldre vonatkozó kérdések

Név	
Anyja neve	
Születési hely	
Születés dátuma	
Családi állapot	
Állampolgárság	
Iskolai végzettség	
Szakképzettség	Szakképzettséget igazoló okirat kötelezően csatolandó

Külföldi által ellátandó tevékenység, munkakör

Munkakör megnevezése	
Szükséges szakképzettség	
Tevékenység részletezése	
Foglalkoztatás helye(i)	
Heti munkaidő	
Várható kezdet/vég	
Várható bérezés	Személyi alapbér, illetmény, díjazás stb.
Foglalkoztatás indoklása, egyéb felt.	
Dolgozott-e korábban Magyarországon	Igen/nem
Ha igen – előző foglalkoztatója	Neve, címe
előző tevékenysége	Verbális (munkakör leírás)
előző tevékenység helye	
Előző munkavállalási engedély	Száma, érvényessége ...tól...ig

Forrás: 8/1999. (XI. 10.) SzCsM rendelet a külföldiek magyarországi foglalkoztatásának engedélyezéséről mellékleteinek felhasználásával

Az engedélyek (elvben) megkülönböztethetők aszerint, hogy azt egyéni munkavállalási kérelemre, csoportos keretszerződés keretében vagy speciális könnyített eljárás keretében adják.¹¹ Az adatok feldolgozása a közelmúltig manuális úton történt, a megyékben (az engedélyt kiadó megyei Munkaügyi Központnál) összegyűlt egyéni adatok táblázatban összegződtek, ezek papíron havonta kerültek a Foglalkoztatási Hivatalba (korábban Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központba), itt további manuális feldolgozás eredményeképpen nyomtatott és sokszorosított éves összesítések készültek a megyei adatokból.

A megyei adatszolgáltatás gépesítése folyamatban van, tényleges és sikeres megvalósításának pontos időpontját azonban az érintettek még nem tudják. Bevezetését a végrehajtók ellenállása, az átállás technikai és pszichológiai nehézségei, valamint a készítendő statisztika fontosságának alulértékelése egyaránt lassítja, nehezíti.¹² Jelenleg – a kísérleti számítógépes adatfeldolgozás során – nem merült fel az összes engedély elemi adatainak egyetlen adatbázisba összesítése. Az adatokat továbbra is a megyei szintű statisztika elkészítése, majd gépesített módon történő továbbítása és a megyei adatok összegzése módszerével dolgozzák fel. Ily módon a munkavállalási engedélyek adatbázisa semmiképpen nem kapcsolható össze más adatbázissal (önmagával sem).

Alternatív lehetőségek, a továbblépés útja

Néhány következtetést már a definíciókat és a más országok statisztikáit áttekintve megfogalmazhatunk a pillanatnyilag szokásos, engedélyezésen alapuló hazai munkaerő-migrációs statisztikával kapcsolatban. Mindenekelőtt a munkaerő-vándorlás szempontjából *nem tekinthető csupán az egy éven túl az országban tartózkodó külföldiek csoportja migránsnak*. Ez lényegében definíciószerűen (a munkavállalási engedély maximum 1 évre adható) és tartalmában (rövid idejű ingázók) is kizárná az érintettek jelentős részét.

¹¹ 8/1999. SzCsM rendelet 6. §-a egy sor esetben lehetővé teszi, hogy az engedélyt – a jogosultság feltételeinek igazolása esetén – további vizsgálódás nélkül adják meg. Így, többek között: a külföldi vállalatok kulcsszemélyzetének (naptári évenként a többségi külföldi tulajdonban lévő gazdasági társaság létszámának két százalékát meg nem haladó létszámú külföldi munkavégzéséhez), sportolóknak, anyanyelvi tanároknak államközi szerződés szerinti oktatási programokban végzett munkára, nemzetközileg elismert külföldieknek oktatási, tudományos vagy művészeti munkavégzéséhez, legalább nyolc éve Magyarországon foglalkoztatott külföldivel legalább öt éve Magyarországon együtt élő közeli hozzátartozó munkavégzéséhez, magyar állampolgár (vagy letelepedett külföldi) legalább egy éve együtt élő házastársa munkavégzéséhez stb.

¹² Az érintettekkel készített konzultációk alapján.

Valójában a munkavállalási engedélyezésre épülő munkaerő-vándorlási statisztika elvben nem elvetendő, ebben az esetben azonban a korábbiakban sorra vett mentességek és kivételek figyelembevételével azt ki kell egészíteni egyéb adatforrásokból származó adatokkal.

1. A tartózkodási és letelepedési engedéllyel rendelkezők, valamint a menekültek munkavállalásáról (munkanélküliségéről) lényegében semmit nem tudunk. Számbavételére a munkaerő-felmérés valószínűleg nem megfelelő, a mintába bekerülő kicsi elemszám ugyanis nem teszi lehetővé a statisztikai értékelést. A népszámlálás eredményei teljes körűségük révén használható adatforrássul szolgálhatnak, ilyen elemzésre – ismereteink szerint – nem történt kísérlet.
2. A vállalkozók és önfoglalkoztató külföldiek tényleges tevékenységének, működésének (azaz munkavégzésének) egybegyűjtéséhez további adatforrás szolgálhat. Ennek szükségessége nyilvánvaló, módja és forrása további feladatot jelenthet.

Meggondolandó, hogy a meghatározott munkavállalói csoportról adatokat szolgáltató „engedélyezési statisztika” továbbfejlesztése *mellett* a külföldiek munkavállalásáról más módon készüljön átfogóbb statisztika. A gépesítés kiépítésének finisében tartó *társadalombiztosítási adatok* felhasználásával pillanatnyilag lehetségesnek tűnik a jövőben a külföldi munkavállalók állományáról és beáramlásáról, sőt viszonylagos megbízhatósággal az állományból kilépőkről is megbízható statisztikát szolgáló adatokat nyerni. Erre az Országos Egészségbiztosítási Pénztár nyilvántartása nyújthatna lehetőséget. A személyi azonosító (TAJ) szám alapján lehetséges a teljes állományból a nem magyar állampolgárok kiválasztása (eltérő a személyi szám megfelelő kódja). Egy ilyen statisztika azzal a komoly előnnyel járna, hogy a munkavállalási engedélyezésből kimaradó egyes csoportokra is kiterjedne. Pontosabban: mindazokra, akik Magyarországon valamilyen ok miatt bejelentkeznek a társadalombiztosításba. Kimaradnának viszont belőle mindazok, akik bejelentkezésüket bármilyen ok miatt elmulasztották.

Az adatok a bejelentett külföldiekre országok szerinti kódot (ISO) tartalmaznak. Az adószám alapján lehetséges a gazdaságilag aktívak megfelelő gazdasági ág szerinti elkülönítése, s – ha ki van töltve a megfelelő rubrika – FEOR (TEAOR) adatokat is tartalmaznak az érintettek foglalkoztatásának azonosítására. Iskolázottságra vonatkozó adat az OEP nyilvántartásban nincs, az adatok telephelyek szerinti – tehát regionális – bontása megbízhatatlan (azt a vállalat székhelye vagy telephelye alapján is meg lehet tenni, a cég választása szerint). Megfontolandónak tűnik, hogy az OEP a külföldiek munkavállalásáról az eddi-

gieket kiegészítő, nagyobb kört felölelő, bizonyos szempontból pontosabb statisztikát nyújthat, igaz, másrészt ez kevesebb információval szolgál.¹³

Végül, olyan országban, ahol tekintélyes a nem legális külföldi munkavállalás aránya, ott – amint arra *Hoffmann–Lawrence* (1996) munkáját idézve már utaltunk – a regiszter nem megfelelő statisztikai forrás. Hazánkat az eddigi tapasztalataink alapján ilyen országnak tekintjük. Ebben az esetben az általánosabb TB adatfeldolgozás a legális foglalkoztatottakról, továbbá a legálisan tartózkodók egy részéről átfogóbb statisztikát biztosít. Ezt azonban a nem legális foglalkoztatás vizsgálatának, becslésének kell kiegészíteni. Erre a háztartási felvételek, a határstatisztika javítása szolgálhat. Ennek lehetősége és módszerei szintén továbbgondolandóak (pl. határon rövid és egyértelmű statisztikai lap kötelező kitöltése).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hárs Ágnes* (1996): Idegen népesség, migráns munkaerő, in KSH (1996) 41–53. o.
- Hoffmann, Eivind – Sophia Lawrence* (1996): Statistics on International Labour Migration. A Review of Sources and Methodological Issues, ILO, Genf.
- Juhász Judit* (1996) A nemzetközi vándormozgalom statisztikai megfigyelésének problémái, in KSH (1996) 25–40. o.
- KSH (1996): Adatok és használhatóságuk; menekültek, bevándorlók, új állampolgárok, Ezredvégi népesedés sorozat, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Oberai, A. S.* (1993): Migration for Employment. International Labour Migration Statistics: Use of Censuses and Sample Surveys. World Employment Program Working Paper (MIG WP 75. E) ILO, Genf.
- SOPEMI (1992): Trends in International Migration, 1991, OECD, Párizs.
- SOPEMI (2001): Trends in International Migration, 2000, OECD, Párizs.

¹³ Az Európai Unió tagországainak munkavállalói egymás országában munkavállalási engedély nélkül is dolgozhatnak. Amennyiben tehát Magyarország uniós taggá válik, s a munkaerő szabad áramlása elé nem (vagy rövid időre) gördítenek akadályokat, úgy az engedélyezésen alapuló statisztikából további csoportok – az Unió tagországaiból hazánkban munkát vállalók – esnének ki. Ezzel a kérdéssel, s az OEP adatok statisztikai célra történő hasznosításával egy másik munkacsoport is foglalkozik, a csatlakozási tárgyalások során felmerülő feladat teljesítése, 'az EGT polgárságú külföldiek statisztikai számbavétele' céljával.

*1. melléklet***NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS KATEGÓRIÁI
(A DEMOGRÁGIAI ÉVKÖNYV ALAPJÁN)**

A nemzetközi vándorlási statisztika az országba bevándorló, kivándorló, itt tartózkodó és a magyar állampolgárságot kapott külföldiek adatait tartalmazza.

Magyarországra bevándorló külföldi állampolgár: az a huzamos tartózkodási engedéllyel vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi, aki belépését követően legalább egy évet Magyarországon töltött, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kapott.

Magyarországról kivándorló külföldi állampolgár: az a huzamos tartózkodási engedéllyel vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi, aki a kilépést megelőzően legalább egy évet Magyarországon töltött, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kapott.

Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgár: az a huzamos tartózkodási engedéllyel vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező külföldi, aki legalább egy évet Magyarországon töltött, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kapott, és 2000. december 31-én Magyarországon tartózkodott.

Magyar állampolgárságot kapott külföldi állampolgár: az a személy, aki külföldi állampolgárként született és honosítással vált magyar állampolgárrá.

Hazatérő, visszatérő magyar állampolgár: az a külföldön élő magyar állampolgár, aki letelepedési szándékkal kíván hazatérni.

Nem magyarországi születési helyű magyar állampolgár: az a személy, aki külföldön született magyar állampolgárként.

Kivándorló magyar állampolgár: az a személy, aki végleges külföldi letelepedés szándékával hagyja el Magyarországot és ezt a Belügyminisztériumban be is jelenti.

A táblákban az *állampolgárság helyett az országneveket* használtuk.

A kilépő külföldi állampolgárok adatait tartalmazó táblázatoknál (1.8.12., 1.8.13., 2.8.12., 2.8.13.) a volt Szovjetunióból, Csehszlovákiából és Jugoszláviából 1993 előtt belépők állampolgárságát utolsó külföldi lakóhelyük, illetve születésük helye szerint valószínűsítettük az utódállamok állampolgárságára.

Jugoszlávián 1992-ig a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, 1993-tól a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság értendő.

A Belügyminisztérium külföldiekre vonatkozó nyilvántartási rendszerének feldolgozása 2000. január 1-jével megváltozott. A visszatekintő adatok nem összehasonlíthatóak, mivel 1995-től a feldolgozás más módszertan szerint történt.

A *csoportosítások* közül: a vándorlók életkor szerinti adatai változtak, jelenleg a betöltött életkor szerinti feldolgozás alapján készülnek.

Az adatok forrása: 1994-ig a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BM–BÁH) külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 1996. december 31-i állapota, 1995-től a BM–BÁH külföldiekre vonatkozó nyilvántartásának 2001. január 1-jei állapota. A magyar állampolgárságot kapottak számbavételének alapja a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal adatállománya.

2. melléklet

A foglalkoztatási törvény külföldiek foglalkoztatására vonatkozó rendelkezései

A sokszor módosított foglalkoztatási törvény (1991. évi IV. tv.) szabályozza a külföldiek munkavállalásának engedélyezését, az engedélyezési eljárás mechanizmusát. Főszabályként Magyarországon külföldi csak munkavállalási engedéllyel dolgozhat.

7.§ (1) Külföldi Magyarországon a (2) bekezdésben, valamint a munkaügyi miniszter által meghatározott kivétellel csak engedély alapján végezhet munkát.

A 8/1999. (XI. 10.) SzCsM rendelet állampolgársághoz köti a munkavállalást, az engedélyezés szempontjából egyszerűen azt tekinti külföldinek, *aki nem magyar állampolgár*. A foglalkoztatási törvény és a hozzá kapcsolódó kiegészítő rendeletek határozzák meg az engedélyek és a felmentések körét. Eszerint az engedélykötelezettség alól felmentett a tartós bevándorlók és menekültek csoportja, nevezetesen:

(2) Nincs szükség engedélyre az állandó tartózkodásra jogosító személyi igazolvánnyal rendelkező menekült és bevándorolt, a letelepedés céljából kiállított tartózkodási engedéllyel rendelkező, valamint a menekültté nyilvántartási eljárás alatt álló külföldi munkavégzéséhez.

A külföldiek foglalkoztatásának engedélyezéséről szóló, a foglalkoztatási törvényhez kapcsolódó 8/1999 XI. 10. SzCsM rendelet szerint a munkavállalási engedély alól számos munkavállalói csoport felmentést élvez.

7. § (1) Nincs szükség engedélyre:

- a) *nemzetközi szerződés ilyen tartalmú rendelkezése esetén,*
- b) *a külföldi székhellyel rendelkező gazdasági társaság - nemzetközi szerződés által meghatározott - fiók és képviselet vezetőjeként történő munkavégzéséhez,*
- c) *külföldi állam diplomáciai (konzuli) képviselete vagy egyéb szerve személyi állománya keretében, a küldő állam által delegált tagjainak a képviseletnél vagy egyéb szervnél történő munkavégzéséhez,*
- d) *nemzetközi szervezetenél vagy nemzetközi szerződéssel létrehozott közös szervnél a részt vevő felek által delegált külföldinek e szerveknél történő munkavégzéséhez,*
- e) *külföldi vállalkozással kötött magánjogi szerződés alapján történő – alkalmanként az egybefüggő tizenöt munkanapot meg nem haladó – üzembe helyezési, szavatossági, szervizelési és jótállási tevékenység elvégzéséhez,*
- f) *külföldi részesedéssel rendelkező gazdasági társaság vezető tisztségviselőjeként, valamint felügyelő bizottsági tagjaként történő munkavégzéshez,*
- g) *a posztdoktori foglalkoztatásra irányuló pályázat, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj alapján - a pályázat, illetőleg az ösztöndíj keretében történő - munkavégzéshez,*
- h) *külföldi felsőoktatási intézménnyel hallgatói jogviszonyban álló külföldinek nemzetközi diákszervezet által szervezett szakmai gyakorlat keretében történő foglalkoztatásához,*
- i) *Magyarországon működő szakiskolával, középiskolával, alapfokú művészetoktatási intézménnyel, felsőoktatási intézménnyel nappali tagozatos tanulói, illetve hallgatói jogviszonyban álló külföldinek a jogviszony fennállása alatt történő munkavégzéséhez,*
- j) *(törölve),*
- k) *Magyarországon nyilvántartásba vett egyházban vagy annak intézményében munkát végző, az egyházi szolgálatot élethivatásként folytató külföldi tevékenységéhez,*

- l) a Magyarországon területén menekültként, illetőleg menedékesként elismerését kérőnek, továbbá a befogadottnak a befogadó állomáson történő munkavégzéséhez,
 m) felsőfokú oktatási intézmények, tudományos kutatóintézetek, valamint közművelődési intézmények által meghívott, nemzetközileg elismert külföldinek naptári évenként öt munkanapnál nem hosszabb ideig tartó oktatási, tudományos vagy művészeti tevékenységéhez.

(2) Az (1) bekezdésben meghatározott mentesség nem vonatkozik a külföldinek a mentesség alá eső tevékenységét meghaladó munkavégzésére.

(3) A mentesség alapjául szolgáló feltételek fennállását a foglalkoztatónak kell bizonyítani.

Az engedélyezés elmaradása nem jár túl szigorú szankcionálással, ami valószínűsíti, hogy a statisztikában megjelenő, munkavállalási engedéllyel végzett munka mellett engedély nélkül is viszonylag nagy létszámban dolgoznak az országban. Ők természetesen szintén kiesnek a számba vettek csoportjából.

(4) Az a munkaadó, aki külföldit munkavállalási engedély nélkül foglalkoztat, köteles a Foglalkoztatási Alapba befizetni az engedély nélkül alkalmazott külföldi részére a foglalkoztatás megkezdésétől az engedély nélküli foglalkoztatás megállapításáig kifizetett munkabér (munkadíj) kétszeresének megfelelő összeget. Az engedély nélküli foglalkoztatásnak – a korábbi megállapítástól számított – három éven belüli újabb esetében, a munkaadó befizetési kötelezettségének mértéke a külföldi részére a folyamatos foglalkoztatása megkezdésétől az engedély nélküli foglalkoztatás újbóli megállapításáig kifizetett munkabér (munkadíj) ötszöröse. A munkaadó által befizetendő összeg első esetben az ellenőrzés időpontjában hatályos kötelező legkisebb munkabér ötszörösénél, az engedély nélküli foglalkoztatás második és további esetében tízszeresénél nem lehet kevesebb. Ez irányadó akkor is, ha a külföldi részére kifizetett munkabér (munkadíj) összege nem állapítható meg. A kötelezettség a munkaadót az engedély nélküli foglalkoztatott személyenként és annyiszor terheli, ahányszor az engedély nélküli foglalkoztatást megállapítják.

(5) A (4) bekezdésben foglalt kötelezettség érvényesítéséhez szükséges eljárási szabályokat a munkaügyi miniszter állapítja meg.

Tárgyszavak:

Vándorlás
 Munkahely
 Statisztikai adatgyűjtés

STATISTICAL REVIEW ON PROBLEMS OF WORKERS COMING FROM ABROAD

A NÉPESSÉG ÉLETPOTENCIÁLJA¹

HABLICSEK LÁSZLÓ

Bevezetés

Az 1990-es évek eleje óta az európai rendszerváltó országokban nagyon jelentős változások történtek. A termékenység drámai csökkenése az évi születések számának nagyon alacsony szintjéhez vezetett, míg a népesség öregedése magas szinten tartotta a halálozások számát, annak ellenére, hogy a halandóság csökkenése számos országban elkezdődött. Így a természetes szaporodás fogyásba csapott át, és mivel a külső vándorlások egyenlege ezt nem ellensúlyozta (sőt az országok többségében a nettó vándorlás is negatív volt), a népességnövekedés csökkenésbe fordult.

Ezzel egyidőben Európa nyugati részében a népesség növekedése folytatódott annak ellenére, hogy tovább tartott az alacsony termékenységi időszak és a korstruktúra előregeredése. Ezt ugyanis ellensúlyozta a növekedő várható élettartam és a pozitív vándorlási különbözet.

Mindenek következtében a népesedési kilátások is óriási változáson mentek keresztül. Miközben az Európai Unió tagállamait, valamint Norvégiát és Svájcot magába foglaló ún. EAA-országokban hosszabb távon is fennmaradó népesség-gyapodást mutattak a számítások, Közép- és Kelet-Európában jelentős népességfogyás feltételei alakultak ki. Az 1999. évi Európai Népesség-előreszámítások (EPS99) markánsan mutatják a jövő megítélésében bekövetkezett irány- és arányváltozásokat.

Ezt a folyamatot a legtöbb rendszerváltó országban nem, vagy nem kellő mértékben látták előre. Ennek egyik oka kétségtelenül egy szemléleti probléma volt: nevezetesen az, hogy a perspektívákat továbbra is a népesség-reprodukció klasszikus megközelítésmódjával értékeltük. Ez a megközelítés a termékenység „dominanciáján” alapul. Ha összehasonlítottuk például az országokra számított nettó reprodukciós együtthatót, megállapíthattuk, hogy az Európa keleti felében jóval magasabb, mint Nyugaton. Nem vettük kellően figyelembe, hogy a modern korban a népességnövekedés másik két összetevőjének, a halandóság és a külső vándorlások alakulásának is jelentős szerepe van a népesség nagyságának és összetételének változásában. Szükség van arra, hogy a népesség hosszú távú reprodukciójának más, összetettebb mutatószámait dolgozzuk ki és alkalmazzuk.

Ez a cikk egy érdekes mutatóval foglalkozik, amit *életpotenciál-indexnek* nevezünk. Az index alapján kiszámítható az ún. *potenciális növekedési ráta*, mely a népességszám éves növekedési lehetőségét jelzi hosszabb távon. Az életpotenciál-index és a potenciális növekedési ráta képzésének szemléleti alapja az, hogy eltekintünk a termékenység és migráció közvetlen hatásától, és csak a halandóságot és a korösszetételt vesszük figyelembe. Így a népesség változásának stabilabb elemei kerülnek a vizsgálat fókuszába, és

¹ Ez a tanulmány a 2003. évi varsói Európai Népesedési Konferenciára benyújtott, a Conference Bookban megjelent előadás magyar nyelvű, átdolgozott változata.

a bizonytalanabb összetevők a háttérben maradnak. Feltételezzük, hogy az ilyen típusú mutatók alkalmasak arra, hogy a népesedési perspektívákat az európai körülmények között tanulmányozhassuk.

Az életpotenciál fogalma

A népességreprodukción a klasszikus megközelítésben a *nettó reprodukciós együtthatóval* (jele: NRR) és az *intrinsic növekedési rátával* mérjük. Mindkét mutató a stabil népességek tanulmányozására nyúlik vissza. A stabil népesség elmélete szerint egy zárt, tehát a külső vándorlások által nem érintett népesség, ahol változatlanok a termékenységi és halandósági jellemzők (korspecifikus arányok), konvergál egy népességhez, amelyben változatlan a korstruktúra és konstans a népességnövekedés üteme. A változatlan növekedési ütem függ a termékenységtől és a halandóságtól, a korösszetételt pedig a halandósági tábla stationer népességét és az intrinsic növekedési rátát felhasználva számíthatjuk. A jól ismert egyenletek folytonos megközelítésben a következők:

$$(1) \quad NRR = \int_{\alpha}^{\beta} l(x)m(x)dx$$

$$(2) \quad 1 = \int_{\alpha}^{\beta} e^{-rx}l(x)m(x)dx$$

$$(3) \quad c(a) = \frac{e^{-ra}l(a)}{\int_0^{\omega} e^{-rx}l(x)dx},$$

ahol $l(x)$ a halandósági tábla továbbélési függvénye, kezdeti értéke $l(0) = 1$, $m(x)$ az x korú nők leánygyermekre vonatkozó termékenységi aránya, $c(a)$ az a korúak népességbeli részaránya, r a stabil népesség konstans növekedési rátája, α és β a nők reprodukív életszakaszának alsó és felső határa, ω az emberi élet felső korhatára.

Emlékeztetünk arra, hogy kohorsz-megközelítésben az NRR az egymást követő generációk születési arányával egyezik meg, vagyis a leánynemzedék és az anyanemzedék születésszámának hányadosa. Így az NRR egyben a születési kohorszok utánpótlásának mérőszáma is.

Képezhetünk más mutatókat is, melyek a leánynemzedék és az anyanemzedék létszámát nem születéskor, hanem valamely életkorban hasonlítják össze. Ezt jelölhetjük $NRR(x)$ -el. Nyilván

$$(4) \quad NRR(x) = \frac{l^l(x)}{l^a(x)} NRR,$$

ahol $l^l(x)$ a leánynemzedék, $l^a(x)$ pedig az anyanemzedék továbbélési aránya x éves korig. A (4) képlet szerint például lehetőség van arra, hogy a leánynemzedék lét-

száma elérje vagy meghaladja az anyanemzedék létszámát akkor is, ha az $NRR < 1$, feltéve, hogy a leánynemzedék továbbélési esélyei kedvezőbbek.

Képezhetünk olyan mutatót is, amely a két nemzedék (vagy két tetszőleges születési kohorsz) teljes kohorsz-nagyságát, azaz a kohorsz tagjai által leélt évek összes számát hasonlítja össze. Egy születési kohorsz tagjai által leélt évek összes száma (a kohorsz *életmennyisége*) nyilván a születésszám és a születéstől számított átlagos élettartam szorzata, képletben:

$$(5) \quad S(t) = B(t) \cdot e_0^0,$$

ahol t az időpont, $B(t)$ a születések száma, e_0^0 a születéstől számított átlagos élettartam. Ha $B(t)$ értékét elosztjuk a népesség t -időbeni nagyságával, megkapjuk az ún. *népesség-momentum faktort*:

$$(6) \quad MF = b \cdot e_0^0,$$

ahol b az élveszületések és a népesség hányadosa, a (nyers) születési arány.

Az olyan speciális stabil népességben, ahol a népesség növekedési rátája 0, vagyis a népesség stacioner, a népesség-momentum faktor értéke $MF = 1$. Ebben az esetben az (5) alatti életmennyiség a népesség számával egyenlő. Ha a tényleges növekedési arány nem 0, akkor $S(t)$ nem egyenlő $P(t)$ -vel, az aktuális időpontbeli népességszámmal, hanem annál kisebb, illetve nagyobb, attól függően, hogy a népesség intrinszc növekedési rátája negatív vagy pozitív. Kicsi növekedési rátákra érvényes a következő képlet:

$$(7) \quad S(t) \approx P(t + a_p) = e^{ra_p} P(t),$$

ahol a_p a stabil népesség átlagos kora². Ezt a képletet használva újraszámíthatjuk a stabil népesség növekedési arányát, ami ilyen esetekben természetesen az r belső növekedési arányt adja. Nem ez a helyzet azonban a valós népességek esetében. Ott a (7) alapján számítható r értékek általában közelebb vannak a tényleges éves népességváltozáshoz, mint a klasszikus ráta.

A (7) képlet egyik következménye az, hogy a népesség nagysága az életmennyiséggel valahol a kohorsz életének közepe táján lesz egyenlő. A stacioner népességben ez pontosan így is van. A stacioner népesség átlagos kora ugyanis megegyezik a népességet alkotó születési kohorszok átlagos korával:

$$(8) \quad a_p = \frac{1}{e_0^0} \int_0^{\omega} x l(x) dx.$$

A jobb oldalon az integrál a kohorsz által már leélt évek számát adja, mert a kohorsz minden tagja x éves korig pontosan x évet élt. Tudjuk, hogy a kohorsz által már leélt évek száma egyenlő a még leélendő évek számával:

$$(9) \quad \int_0^{\omega} x l(x) dx = \int_0^{\omega} e_x^0 l(x) dx,$$

² A (7) formula bizonyítását lásd a Függelékben.

ahol e_x^0 az x éves korban várható élettartam³. Ha mindkét oldalt elosztjuk e_0^0 -al, kapjuk, hogy

$$(10) \quad a_p = e_p,$$

ahol e_p -t a népesség *központi élettartamának* nevezzük. Ha keresztmetszeti közelítésre váltunk, mondhatjuk, hogy stacioner népességben (9) a népesség által már leélt éveket hasonlítja össze a még leéendő évek számával, és ez a két mennyiség egyenlő. Ha per-capita mutatókra váltunk, mondhatjuk, hogy a stacioner népességben az átlagos életkor egyenlő a központi élettartammal.

Képezzük ezeket a mutatókat általában stabil népességre. Legyen S^B a népesség által már leélt évek száma, S^F a még leéendő évek összes száma. Ekkor

$$(11) \quad S^B = \int_0^{\omega} xP(x)dx \quad \text{és} \quad S^F = \int_0^{\omega} e_x^0 P(x)dx,$$

vagy osztva a népesség nagyságával

$$(12) \quad a_p = \int_0^{\omega} x \cdot c(x)dx \quad \text{és} \quad e_p = \int_0^{\omega} e_x^0 \cdot c(x)dx$$

az átlagos életkor és a népesség központi élettartama.

A központi élettartam és az átlagos kor között egy igen szép összefüggés van:

$$(13) \quad e_p = r \cdot Cov_p(x, e_x^0) + a_p,$$

ahol $Cov_p(x, e_x^0) = \int_0^{\omega} x e_x^0 c(x)dx$, az életkornak és a várható élettartamnak a népesség

korstruktúrájával súlyozott kovarianciája, r pedig a stabil népesség növekedési üteme⁴. Eszerint a központi élettartam akkor és csak akkor nagyobb, egyenlő vagy kisebb, mint a stabil népesség átlagos kora, ha a (belső) növekedési arány nagyobb, egyenlő vagy kisebb, mint 0, tekintettel arra, hogy a kovariancia pozitív.

Nevezzük a központi élettartam és átlagos kor hányadosát életpotenciál-indexnek és a (13) egyenlet szerint kiszámítható r növekedési ütemet *potenciális növekedési rátának*.

Ha mutatóinkat nem-folytonos esetre számítjuk, a következő egyenleteket használhatjuk:

³ Bizonyítás a Függelékben.

⁴ A (13) formula bizonyítása a Függelékben található.

$$\begin{aligned}
 a_p &= \frac{1}{P} \sum_{x=0}^{100} \bar{x} P(x) \\
 e_p &= \frac{1}{P} \sum_{x=0}^{100} \bar{e}_x P(x) \\
 \text{Cov}_P(\bar{x}, \bar{e}_x) &= \frac{1}{P} \sum_{x=0}^{100} \bar{x} \cdot \bar{e}_x P(x) \\
 r &= \frac{e_p - a_p}{\text{Cov}_P(\bar{x}, \bar{e}_x)},
 \end{aligned}
 \tag{14}$$

ahol $\bar{x} \approx x + 0,5$, $\bar{e}_x \approx \frac{e_x^0 + e_{x+1}^0}{2}$.

Az életpotenciál-index és a potenciális növekedési ráta megfelel a modern reprodukciós mutatószámokkal szembeni követelményeknek, ahogyan azt a Bevezetőben felvázoltuk.

Életpotenciál Európában 2000 körül

Elvégeztük a fenti mutatószámok becslését az európai országokra a 2000. évre. A becsléshez az életkorokat, az élettartamokat és a népesség korösszetételét 0-tól 98 éves korig korévenként, a 99 éveseket és idősebbeket összevontan vettük figyelembe. A becslések az európai országok azon csoportjára vonatkoznak, melyeket az EPC99 népesség-előreszámítások tartalmaznak⁵. Az 1. tábla megadja a kiválasztott országok listáját

A várható élettartamokat az Európai Demográfiai Obszervatórium (ODE) nyújtotta részünkre.⁶ Két esetben (Portugália és Ukrajna) az élettartamokat becslöttük olyan módon, hogy demográfiai szempontból közel álló országok élettartamaival arányosítottunk. Így Portugália esetében Szlovénia, Ukrajna esetében Oroszország élettartamait alkalmaztuk, megfelelően arányosítva a születéskor várható élettartamhoz, ami ismert.⁷ A mutatókat mindkét nemre együtt számítottuk. Ehhez szükségünk volt az együttes (férfiak+nők) várható élettartamokra is, ehhez a születéskori nemi arányokat az EPC99 előreszámításból vettük át.

⁵ Browser for Database. EPC99 European Population Scenarios 1996–2020. Version 1.1. Írta Corina Huisman és Evert van Imhof. NIDI 1999.

⁶ Hálás köszönet illeti Jean-Paul Sardont, az ODE igazgatóját, aki az élettartam adatokat a Szerző rendelkezésére bocsátotta.

⁷ Ha $(e_x^A)_0^\omega$ ismert az A népességre, továbbá e_0^B a B népesség születéskor várható élettartama, akkor $e_{x+1}^B = e_x^B \frac{e_{x+1}^A}{e_x^A}$ a $(e_x^B)_0^\omega$ sorozat lehetséges becslése.

Az 1. tábla a következő alapmutatókat tartalmazza: a népesség átlagos kora, a központi élettartam, az életpotenciál-index, a kor-élettartam kovariancia és a potenciális növekedési ráta. Négy egyéb oszlop is van: a népesség száma 2000-ben, a 2020-ra előreszámított népességszám az EPC99 Európai népesség-előreszámításokban, a 2020-ra előrebecsült népességszám a potenciális növekedési ráta alkalmazásával, relatív eltérés az előreszámított és a ráta szerint becsült népességszámok között.

Az eredményeket négy térképen ábrázoljuk. Az I. térkép a népesség átlagos korát, a II. térkép az egyes országok központi élettartamát mutatja. A III. térképen az életpotenciál-index látható. A IV. térkép a potenciális növekedési ráta országonkénti értékeit ábrázolja.

Az I. térkép az öregedés különböző fokozatainak jól ismert képét mutatja Európában. Általában a kontinens keleti részének népessége *fiatalabb*, mint a nyugati részeké. Európában a legöregebb a népesség Németországban, Görögországban, Olaszországban és Svédországban található, 42 év fölötti átlagos korról. Viszont az átlagos kor 36 év alatt van Izlandon, Írországon, Moldovában és Szlovéniában.

A II. térkép a központi élettartam értékét ábrázolja, vagyis azt, hogy a népesség „átlagos” tagjának hány év a várható életkilátása. Teljesen eltérő képet látunk, mint az I. térkép esetében. Az életkilátás legalacsonyabb Bulgáriában, Oroszországban és Ukrajnában. A népesség „átlagos” tagja a leghosszabb további életet Franciaországban, Izlandon, Írországon, Norvégiában és Svájcban várhatja, több mint 42 évet. További 12 ország, többek között Lengyelország, Spanyolország, az Egyesült Királyság és Svédország tartozik azokhoz az országokhoz, melyek magas értéket mutatnak, ahol a központi élettartam 40 és 42 év között van.

Az életpotenciál-index, vagyis központi élettartam és az átlagos kor hányadosa ismét új sorrendjét mutatja az országoknak. Ez az arány legmagasabb Franciaországban, Izlandon, Írországon, Moldovában és Szlovákiában, ahol az indexben megnyilvánuló pozitív többlet 10% felett van. Viszont az index 0,95-nél alacsonyabb Észtországban, Magyarországon, Lettországon, Oroszországban és Ukrajnában. 0,95 és 1,0 közé esik az index Belorussziában, Németországban és Olaszországban.

A IV. térkép összegzi a tanulmány numerikus eredményeit. A potenciális növekedési arány, melynek becslését (13) szerint végeztük, viszonylag közel esik a nullához az országok többségében (33-ból 25), jelezve, hogy Európában a népesség-változások hosszú távúak, viszonylag lassúak, drasztikus csökkenések, növekedések nemigen fordulnak elő. Kilenc ország található a lista tetején, ahol a potenciális növekedési ráta 0,3 százalék fölött van: Franciaország, Izland, Írország, Moldova, Hollandia, Norvégia és Szlovákia. 8 országban a ráta értéke $-0,1\%$ -nál kisebb, többek között Olaszország, Magyarország és Oroszország tartozik ebbe a csoportba. A IV. térkép szerint Kelet-Európában általában nagyon alacsony a növekedési potenciál.

A jövőbeli népességszámok becslése

Ha feltételezzük, hogy a potenciális növekedési ráta tükrözi az átlagos népesség-növekedési arányt hosszú távon, kérdezhetjük, hogy ennek alapján hogyan fog alakulni a népességszám a jövőben. Demográfiai szempontokból kiindulva a 2020 évet választottuk a jövőbeni becsléshez. Az országok népességének konstans növekedésével számolva, ehhez a potenciális növekedési rátákat alkalmazva kaptuk országonként az elő-

rebecsült népességszámokat. Ezeket az értékeket hasonlítottuk össze az EPC99 népesség-előreszámítások szerinti létszámokkal, melyek teljesen más módszer (az ENSZ alkotóelem-módszere) alapján készültek. A számítások eredményét az 1. tábla utolsó 3 oszlopa mutatja.

Igazi meglepetés, hogy a becslést értékek milyen közel vannak az előreszámítottakhoz. A vizsgált országok össznépessége most 706 millió, és az EPC99 előreszámítás szerint 721 millió lesz 2020-ban. Az általunk becslést számított érték 707 millió, a különbség kevesebb, mint 2%.

Ha egyenként nézzük az országokat, többségük (33-ból 25) esetében a különbség kisebb, mint 5%, amit ilyen időtávon igencsak mérsékelt eltérésnek tekinthetünk.

Ha a változások irányát nézzük 2000 és 2020 között, a potenciális és az előreszámított növekedési irányok majdnem minden esetben azonosak. Kivétel Csehország, Litvánia, Románia és Szlovénia, ahol a potenciális növekedési ráta pozitív, de az előreszámított népességszám csökken. Viszont Németországban és Olaszországban negatív a potenciális növekedési ráta, a létszám mégis magasabb 2020-ban, mint volt 2000-ben.

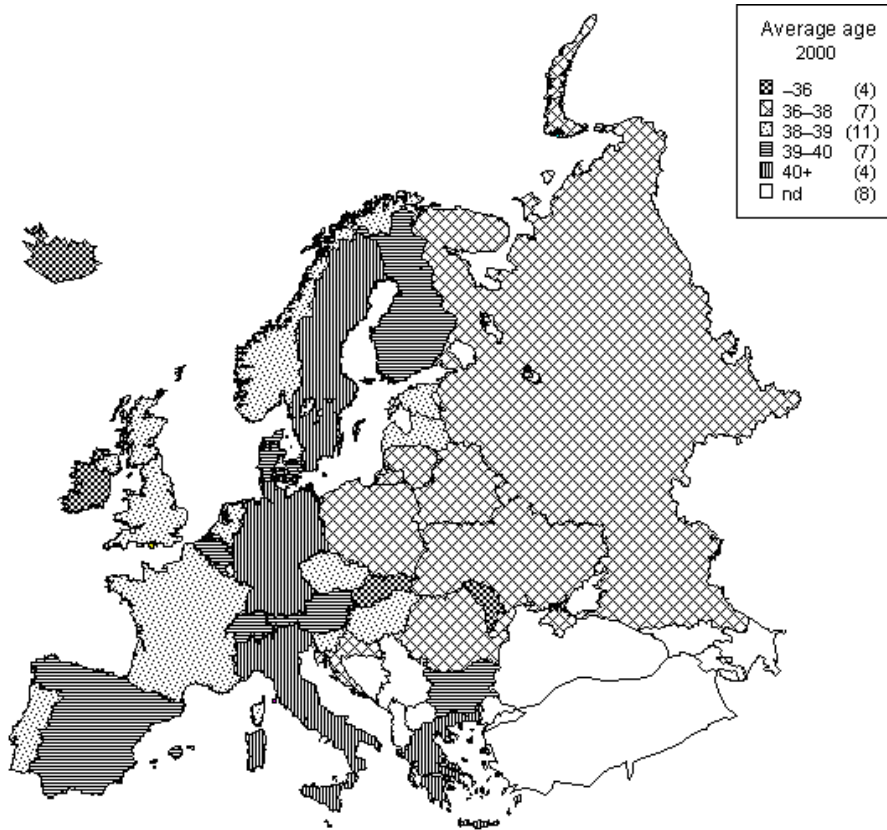
Összefoglalás

Ez a cikk a népesség-reprodukciónak kérdéskörének néhány aktuális szempontjával foglalkozik. Az utolsó évtizedben a demográfiai változások előre nem látott hatást gyakoroltak a népesség várható jövőbeni nagyságára Európában, különösen az átalakuló országokban. Az új tendenciák váratlan kialakulásának egyik oka, hogy a népesség-reprodukciónak tanulmányozásában túlságosan erős a termékenység-centrikusság.

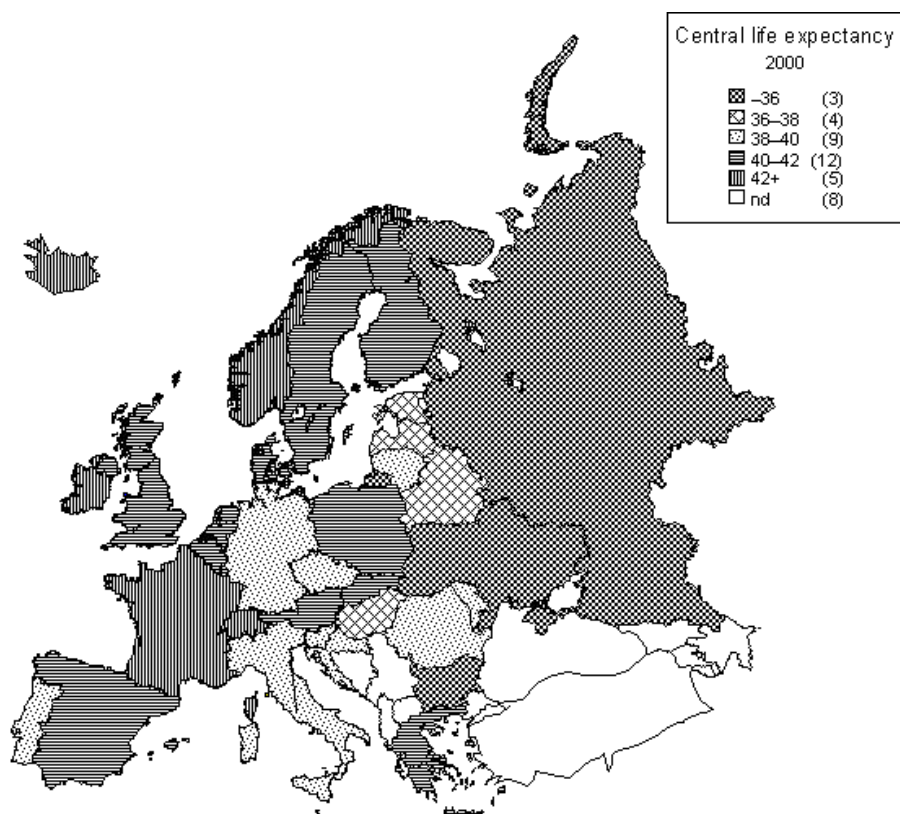
Tanulmányunk egy érdekes mutatóval foglalkozik, amit életpotenciál-indexnek nevezünk. Az index és annak alapján számítható potenciális növekedési ráta olyan reprodukciós mérőszámok, amelyekben a termékenységet és a migrációt, mint meglehetősen instabil elemeket, közvetlenül nem vesszük figyelembe, csak a stabilabb elemek, a halandóság és a korstruktúra kerülnek be a számításokba.

Az életpotenciál index összehasonlítja a központi élettartamot és a népesség átlagos korát. A központi élettartam és a népesség átlagos kora közötti alapösszefüggésből, melyet stabil népességekre vezettünk le, a potenciális növekedési rátát lehet becsülni.

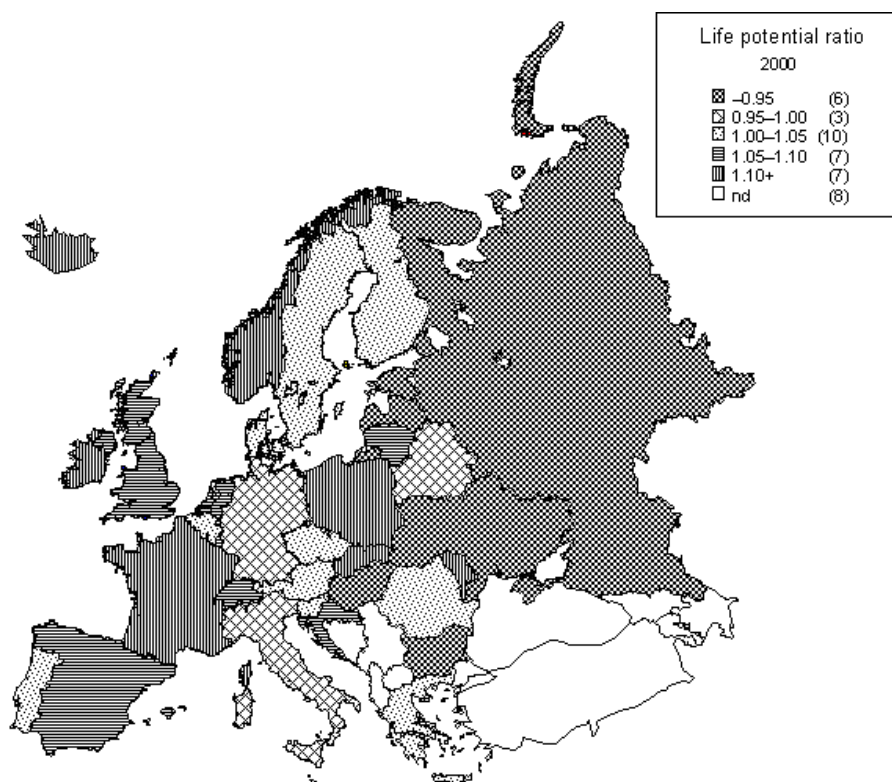
A mutatókat a 2000. évre a legtöbb európai országra kiszámítottuk. A népesség nagyságát 2020-ra is becsléstük, és összehasonlították az előreszámított értékekkel. A változások irányának és arányának feltűnő egyezése alapján kijelenthető, hogy az életpotenciál-index és a potenciális növekedési ráta egyaránt fontos mutatója a népesség reprodukciójának a modern európai népességekben.

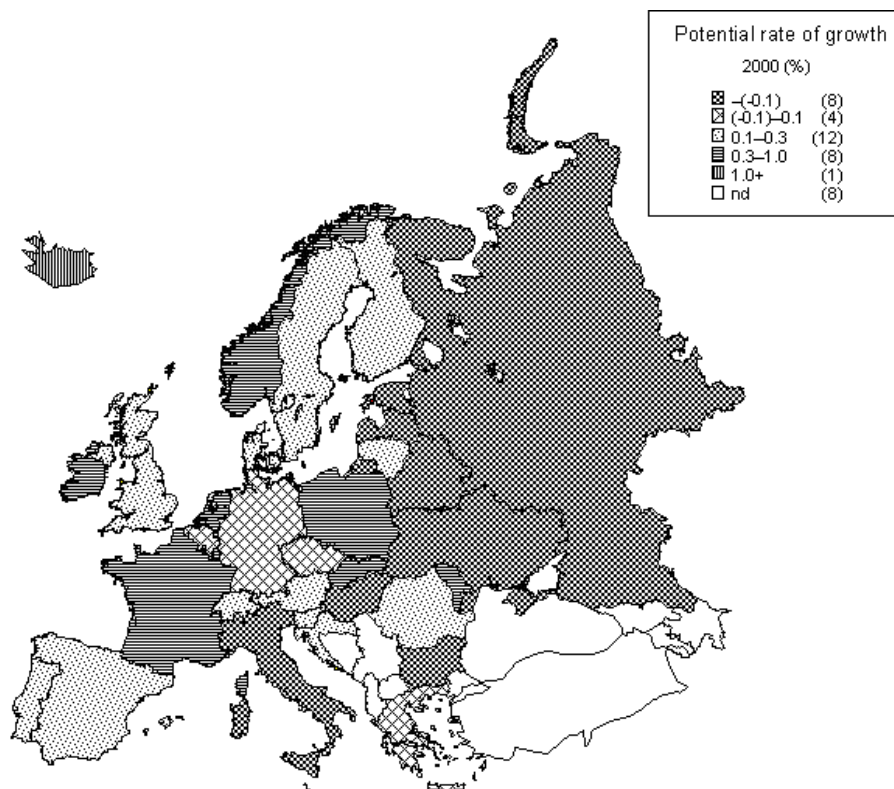
I. Átlagos életkor Európában, 2000 (év)
Average age in Europe, 2000 (years of age)

II. Központi élettartam Európában, 2000
Central life expectancy in Europe, 2000 (years of life)

III. Életpotenciál index Európában, 2000
Life potential ration in Europe, 2000

IV. Potenciális növekedési ráta Európában, 2000 (%)
Potential rate of growth in Europe, 2000 (in per cent)

1. Életpotenciál-index és potenciális növekedési ráta az európai országokban, 2000
 Estimating life potential ratio and potential rate of growth for European countries, 2000

Ország	Naptári év	Népesség (millió fő)	Átlagos kor	Központi élettartam	Életpotenciál- index	Kovariancia	Potenciális növekedési ráta	2020-ra becsült népesség, (millió fő)	EPC99 népesség, 2020 (millió fő)	Relatív különbség (%)
Ausztria	2000	8,10	39,48	41,27	1,045	1182	0,15	8,35	8,36	-0,11
Belorusz	2000	10,02	37,23	36,07	0,969	959	-0,12	9,78	9,83	-0,56
Belgium	2000	10,24	39,65	40,67	1,026	1149	0,09	10,42	10,67	-2,27
Bulgária	2000	8,19	39,74	35,96	0,905	1014	-0,37	7,60	7,43	2,24
Horvátország	2000	4,53	37,44	39,42	1,053	1053	0,19	4,70	4,62	1,85
Cseh Köztársaság	2000	10,28	38,46	39,05	1,015	1086	0,05	10,39	9,93	4,59
Dánia	2000	5,33	39,11	40,33	1,031	1120	0,11	5,45	5,81	-6,21
Észtország	2000	1,37	38,66	36,37	0,941	997	-0,23	1,31	1,36	-3,66
Finnország	2000	5,17	39,16	40,83	1,043	1146	0,15	5,32	5,55	-3,99
Franciaország	2000	58,75	38,73	42,74	1,104	1185	0,34	62,86	64,71	-2,85
Németország	2000	82,16	40,83	39,67	0,972	1174	-0,10	80,55	86,18	-6,53
Görögország	2000	10,55	40,30	40,34	1,001	1170	0,00	10,56	11,04	-4,31
Magyarország	2000	10,22	38,97	36,37	0,933	1006	-0,26	9,71	9,64	0,68
Izland	2000	0,28	34,62	46,92	1,355	1176	1,05	0,34	0,31	9,74
Írország	2000	3,78	34,68	44,11	1,272	1095	0,86	4,48	4,39	2,05
Olaszország	2000	57,68	41,36	39,93	0,965	1196	-0,12	56,32	58,79	-4,20
Lettország	2000	2,38	38,91	36,14	0,929	1003	-0,28	2,25	2,26	-0,31
Litvánia	2000	3,70	37,08	39,10	1,054	1043	0,19	3,84	3,64	5,60
Luxemburg	2000	0,44	38,27	41,99	1,097	1158	0,32	0,46	0,50	-7,61
Moldva	2000	3,64	33,45	38,71	1,157	925	0,57	4,08	4,39	-6,92
Hollandia	2000	15,86	38,18	41,98	1,100	1159	0,33	16,94	17,41	-2,71
Norvégia	2000	4,48	38,20	42,72	1,118	1151	0,39	4,84	4,93	-1,84
Lengyelország	2000	38,65	36,23	40,43	1,116	1061	0,40	41,84	39,76	5,22
Portugália	EPC	10,00	38,69	39,95	1,033	1105	0,11	10,23	10,53	-2,82
Románia	2000	22,46	37,02	38,43	1,038	1020	0,14	23,09	22,12	4,36
Oroszország	2000	145,56	37,34	34,55	0,925	931	-0,30	137,07	143,14	-4,24
Szlovák Köztársaság	2000	5,40	35,68	40,33	1,130	1039	0,45	5,90	5,60	5,49
Szlovénia	2000	1,99	38,63	39,87	1,032	1131	0,11	2,03	1,96	3,54
Spanyolország	2000	39,73	39,65	41,82	1,055	1211	0,18	41,18	41,10	0,20
Svédország	2000	8,86	40,19	41,61	1,035	1174	0,12	9,08	9,23	-1,68
Svájc	2000	7,16	39,50	42,49	1,076	1219	0,25	7,52	7,51	0,26
Ukrajna	EPC	48,94	37,73	34,74	0,921	939	-0,32	45,91	44,25	3,76
Egyesült Királyság	2000	59,62	38,76	41,50	1,071	1137	0,24	62,57	64,38	-2,81
<i>Összesen</i>		<i>705,53</i>						<i>707,01</i>	<i>721,32</i>	<i>-1,98</i>

FÜGGELÉK

A (7) formula levezetése

Állítjuk, hogy a kohorszok életmennyisége stabil népességben közelítőleg megegyezik a népesség átlagos életkorával későbbi népességszámmal:

$$S(t) = B(t) \cdot e_0^0 \approx P(t + a_p) = e^{ra_p} P(t)$$

A bizonyításhoz induljunk ki a születéskor várható élettartam definíciójából:

$$e_0^0 = \int_0^{\omega} l(x) dx = \int_0^{\omega} \frac{P(x)}{B(-x)} dx = \frac{1}{B_0} \int_0^{\omega} e^{rx} P(x) dx.$$

Mivel kis r értékekre $e^{rx} \approx 1 + rx$, írhatjuk, hogy

$$e_0^0 \approx \frac{1}{B_0} \int_0^{\omega} (1 + rx) P(x) dx = \frac{P}{B} (1 + r\bar{a}_p) \approx e^{r\bar{a}_p} \frac{P}{B}.$$

Átrendezéssel éppen a bizonyítandó összefüggést kaptuk.

A (9) formula levezetése

Állítjuk, hogy a kohorsz által már leélt évek száma megegyezik a még leélendő évek számával:

$$\int_0^{\omega} xl(x) dx = \int_0^{\omega} e_x^0 l(x) dx$$

A bizonyításhoz végezzünk a baloldalon parciális integrálást:

$$\int_0^{\omega} xl(x) dx = \left[x \int_0^x l(x) dx \right]_0^{\omega} - \int_0^{\omega} \int_0^x l(u) du dx = \omega e_0^0 - \int_0^{\omega} \left(e_0^0 - \int_x^{\omega} l(u) du \right) dx =$$

$$= \int_0^{\omega} \int_x^{\omega} l(u) du dx = \int_0^{\omega} e_x^0 l(x) dx, \text{ mert } e_x^0 = \frac{1}{l(x)} \int_x^{\omega} l(u) du.$$

A (13) formula levezetése

Állítjuk, hogy stabil népességben

$$e_p = r \cdot \text{Cov}_p(x, e_x^0) + a_p,$$

ahol $\text{Cov}_p(x, e_x^0) = \int_0^{\omega} x e_x^0 c(x) dx$

Kezdjük a központi élettartam definíciójával:

$$e_p = \frac{1}{P} \int_0^{\omega} e_x^0 P(x) dx = \frac{B}{P} \int_0^{\omega} e_x^0 e^{-rx} l(x) dx,$$

mert stabil népességben

$$(15) \quad P(x) = B(-x)l(x) = B e^{-rx} l(x).$$

Használjuk ki, hogy $e_x^0 l(x) = \int_x^{\omega} l(y) dy$, valamint, hogy ennek deriváltja

$-l(x)$, ezzel, parciális integrálást végezve:

$$e_p = \frac{B}{P} [x e^{-rx} e_x^0 l(x)]_0^{\omega} + \frac{B}{P} \int_0^{\omega} (r x e^{-rx} e_x^0 l(x) + x e^{-rx} l(x)) dx.$$

A jobboldalon az első tag 0. A második és a harmadik tagnál vegyük figyelembe (15)-öt:

$$e_p = \frac{r}{P} \int_0^{\omega} x e_x^0 P(x) dx + \frac{1}{P} \int_0^{\omega} x P(x) dx = r \text{Cov}_p(x, e_x^0) + a_p.$$

Tárgyszavak:

Népességreprodukció
Népességelőrejelzés

LIFE POTENTIAL OF THE POPULATION*Summary*

This paper deals with some aspects of population reproduction / replacement. Demographic changes in the last decade made unexpected implications on the future population size in Europe, especially in the countries in transition. One of the causes of these unexpected changes is, that the classical approach of population reproduction with fertility 'dominance' was used to judge future perspectives.

The author deals with one interesting indicator, that called life potential ratio. The concept of this ratio and potential growth rate, which can be computed on this concept, is, that direct impact of fertility and migration is disregarded and only mortality and age structure are taken into consideration.

Life potential ratio compares the average expected life duration called central life expectancy and the average age of the population. It is a basic relationship between central life expectancy and average age in a stable population, from what potential growth rate can be computed.

Indicators for 2000 are calculated and presented for a number of European countries. Also population size in 2020 is estimated and compared with the projected figures. One can point out from the analyses that life potential ratio and potential growth rate seem to be adequate indicators of population reproduction / replacement in modern European populations.

A HÁZASSÁGKÖTÉSEK DEMOGRÁFIAI VONATKOZÁSAI KISHEGYESEN (MALI IDOŠ, SZERBIA)

CZÉKUS GÉZA

Bevezető

Kishegyes a Szabadka-Újvidék vasúti- és közúti útvonal mentén fekszik. Közép-Bácska (Vajdaság, Szerbia, Szerbia és Montenegró Államközössége) 5803 lelket (92,3%-a magyar) számláló faluja (*Biacsi*, 1994). A középkorban két falu volt a helyén: Nagy-Hegyes és Kis-Hegyes. A török idők végére mindkét falu elnéptelenedett (*Gyevai*, 1978, 1984). Újratelepítésére 1769-ben került sor. A Békés megyei Békésszentandrásról 81 családot telepítettek Kis-Hegyesre. Meglepő, hogy a népes és tisztán katolikus vallású lakosokból álló új község plébániáját csak 1776-ban szervezték meg. Az anyakönyveket 1769-től kezdték vezetni. A legkorábbi a megkereszteltek anyakönyve, a házassági és halotti matrikulák 1776-tól léteznek.

Több, Kishegyes demográfiájával foglalkozó munka is megjelent már. Az egyik legrégibbi adat szerint (*Maronka*, 1994) 1859-ben 800 háza és 3988 lakosa volt a településnek, ebből 3911 római katolikus, 77 pedig izraelita. A Magyar Korona Helységnévtára (1892) 976 házat és 5559 lakost említ, ezek közül 5108 (91,89%) római katolikus. Jelentős számban éltek még ágostai evangélikusok (184; 3,31%), illetve izraeliták (182; 3,27%). Kétségtől, a legjelentősebb forrásmunkák *Gyevai Péter* nevéhez fűződnek (1978, 1984). Részben ezzel a témával foglalkozik *Maronka János* és *Virág Gábor* jubileumi kiadványa is (1994), de dicséretes a kishegyesi Szó-Beszéd szerkesztőségének ez irányú törekvése is, ugyanis a lapban folyamatosan jelenteti meg a falu újszülötteinek, elhalálozottjainak és házasságot kötött személyeinek névsorát.

Vajdaság-szerzte egymást követik a helyi monográfiák, melyek egy-egy település történeti, régészeti, néprajzi adatait, hagyományait kívánják az utókor számára megörökíteni. Habár Kishegyes esetében még nem állt össze teljes monográfia, számunkra örvendetes, hogy az előbb említett tudományágakon kívül az embertan (antropológia) is hozzájárulhat eredményeivel a falu módszeres megismeréséhez. Kutatásunk indíttatása többek közt az volt, hogy eredményeink minél nagyobb mértékben segítsék elő azt, hogy egyre teljesebb képet alkothassunk magunknak őseinknek, a falu lakóinak embertani arculatáról. Hadd említsünk meg két személyes érvert is: ez a cikk adózás szülőfalumnak és tisztelet egykori vezetőtanáromnak, *dr. Farkas Gyula* ny. tanszékvezető egyetemi tanárnak (JATE, Szeged), aki felkeltette érdeklődésemet az embertan iránt, ezen belül pedig a demográfiai kutatások iránt is.

Ahhoz, hogy terveinket eredményesen megvalósítsuk, megfelelő feltételeknek kellett lenni. Csak a köszönet hangján emlékezhetünk meg azokról, akik munkánkat közvetve vagy közvetlenül segítették. Így köszönet illeti elsősorban *Komáromi Klára* anyakönyvvezetőt és *Oravecz Leonát*, aki az adminisztratív dolgokban segédkezett.

Bármilyen jellegű kutatómunkát is végez az ember, egy tényt sohasem téveszthet szem elől. Nevezetesen azt, hogy az ember – aki társadalomban él – két különböző

irányból közelíthető meg: egyrészt biológiai (természeti), másrészt társadalmi lény. Ellentétben a halandósággal, amelyet elsődlegesen a biológiai tényezők határoztak meg, a házasságkötés túlnyomó részben az adott társadalmi közösség szokásaitól, kultúrájától függ. Minden társadalom szabályokat alakít ki arra vonatkozóan, hogy hány évesen és milyen feltételek megléte esetén házasodjanak meg tagjai, kit választhatnak, illetve nem választhatnak házastársul. Amikor tehát Kishegyes népességéről kívánunk szólni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a társadalmi vonatkozásokat sem, amelyek nagyon régóta végigkísérik az embert, és amelyeket az egyén életében három fő esemény jelez: a házasságkötés, a születés és az elhalálozás. Adatgyűjtéseink során igyekeztünk ezekre is kitérni.

Anyag és módszer

Kisebbségi település esetében az anyakönyvek elemzése aránylag könnyen megoldható, hiszen nem nagy a lakosság lélekszáma. Viszont ilyen nagy helységeknél, mint Kishegyes, ez már sokkal nehezebb. Nagyon nagy (erőnköz képest megoldhatatlan!?) feladat lett volna arra vállalkozni, hogy a legelső anyakönyvektől kiindulva a mai napig végigkísérjük az említett események alakulását. Ezért választottuk azt a megoldást, hogy csak az 1900–1904 és 1980–1984 évek közötti adatok közül is csak a házasságkötések adatait vesszük figyelembe. Véleményünk szerint ezek a (rövid) időszakok is betekintést nyújtanak a népmozgalmi adatok változásaiba. Ennek megfelelően a házassági anyakönyvekből a következő adatokat gyűjtöttük össze: a házasságkötés dátumát, a házasulandó (vezeték)nevét, születési dátumát és születési helyét. A bevezetőben említettek és a technikai lehetőségek miatt a felsoroltakon kívül feljegyeztük az illető vallását, foglalkozását (a menyasszonyok esetében csak „háztartásbeliről” és „cselédéről” tudunk – sok esetben nem is tüntették fel), valamint azt, hogy nőtlen, hajadon vagy özvegy-e, és hogy írástudó-e. A ma is vezetett anyakönyvek nem tartalmazzák a vallásra és foglalkozásra vonatkozó adatokat.

Az első időszakban összesen 333 pár kötött Kishegyesen házasságot, a másodikban pedig 219. Ezek közül néhányan külföldön esküdtek meg, de – mivel legalább az egyikük kishegyesi lakos – őket is figyelembe vettük (Kishegyesen is anyakönyvezték őket).

A feldolgozás során választ kaptunk a következő kérdésekre:

Évenként hány házasságkötésre került sor?

Előfordult-e esküvőmentes hónap?

Melyik év melyik hónapjában volt a legtöbb házasságkötés?

A házasságkötések havonkénti százalékos megoszlása.

Melyik hónap(ok)ban volt több? Mire vezethető ez vissza?

Szerepet játszik-e a vallás az 1980–84-es időszak házasságkötéseiben?

A házasságkötések 1000 főre eső száma változott-e az idők folyamán?

Milyen idősök voltak a házasulandók?

Mennyi volt a házasulandók átlagéletkora?

Milyen idős volt a legfiatalabb és a legidősebb vőlegény, menyasszony?

Mennyi volt az átlagos, a minimális és maximális korkülönbség?

Milyen volt a szórás (standard deviáció)?

Milyen idős volt a legfiatalabb és a legidősebb házaspár?

Milyen gyakran fordult elő, hogy a leány idősebb volt a fiúnál?

Volt-e napra azonos korú házasulandó?

Az özvegy házasulandók életkora.

A helybéli- és a vidéki házasulandók aránya.

A vidékiek milyen messziről származnak (maritális disztancia).

A Microsoft Excel számítógépes program nyújtotta lehetőségeket kihasználva néhány nyelvi és szociológiai megállapítást is tehattünk. Ilyenek a foglalkozással, vallással, az elvált személyek számával és korával kapcsolatos adatok, az írástudatlanok száma. Tudomást szereztünk arról is, hogy a Kishegyesre házasulandók mely és hány településről jöttek. Milyen gyakori az izoním házasság, a testvér, illetve testvér-testvér házasságkötés? Megtudtuk azt is, hogy hány különböző (vezeték)név szerepel az anyakönyvekben, mely (vezeték)nevek a leggyakoribbak.

Az ötvenes évektől errefelé mind kevesebb asszony szült otthon. Vagy Szabadkára (Subotica), vagy Topolyára (Bačka Topola) utalták. Az újszülött születési helye értelemszerűen nem Kishegyes, hanem Szabadka vagy Topolya lett.

A nevekkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy annak ellenére, hogy rendkívül körültekintő munkát végeztek az anyakönyvvezetők, mégis becsúsztak hibák. Ilyenek pl. a Tóth vezetéknevű különböző előfordulása (Tót, Tot, Tóth, Toth), ami önmagában nem is gond. A problémát az jelenti, hogy az anyakönyvvezető az egyik módon vezette be, az aláírás pedig másként történt (Vebel és Wébel, Schwarz, Schwarz és Schwarcz, Sciff és Schiff). Volt olyan eset is, amikor az anyakönyvvezető a házasulandóra és annak édesapjára vonatkozóan különbözőképpen írta be a vezetéknevet. Elírás lehet a Pap és Papp, Búrián és Burján, a Gáál és Gaál, csakúgy, mint a Nyiradi, Hajdu, Ujvári vezetéknevek ilyen formája is.

Külön problémát jelentett a szerbhorvát írásmód. Ez esetben a magyar helyesírásban leggyakrabban előforduló alakra „fordítottuk le” a vezetékneveket (Horvat – Horváth, Kiš – Kiss, Tot – Tóth stb.).

A házasságkötések havonkénti megoszlása

1900 januárja és 1904 decembere között Kishegyesen 333 házasságot kötöttek, átlagban 66-ot. A legtöbb (78) fiatal pár 1903-ban állt az anyakönyvvezető elé, míg a legkevesebb (53) 1901-ben.

A második elemzett időszakban összesen 219 pár kelt egybe (évente átlagban 44). 1980-ban 55 házasságkötésre került sor, míg 1981-ben és 82-ben csak 36-ra. A nagy ingadozásra nincs különösebb magyarázat.

Adatainkat tovább elemezve és havonként is megvizsgálva azt találjuk, hogy a maximumot 1903 januárja és februárja tartja, amikor egy hónap alatt 16–16 pár kötött házasságot. Nyolcvan évvel később 1980 augusztusában volt a legtöbb esküvő, 14. Nagyon ritka azonban azoknak a hónapoknak a száma, amelyekben Kishegyesen nem volt lakodalom. Ezek: 1900 júliusa, 1902 augusztusa, 1903 augusztusa és szeptembere, 1904 márciusa és júliusa, illetve 1980 októbere, 1981 decembere, 1982 februárja és 1983 januárja.

Még érdekesebb azonban a házasságkötések összesített havonkénti megoszlásának alakulása. Ha az egy év alatt kötött házasságok számát 100%-nak vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy egyenletes megoszlás esetén egy-egy hónapra a házasságkötések 8,33%-a esne ($100:12 = 8,33$). Ennek ismeretében vizsgálva az 1. táblázatot, azonnal szembe-

tűnik, hogy ezt a várható értéket a 12 hónap közül a január, február, május és november haladja meg; a második időszakban pedig augusztus és szeptember. A többi hónap esetében a házasságkötések aránya a várható érték alatt maradt. Más szóval, Kishegyesen a századelején a házasságkötések elsősorban a téli idősakra, de különösen november és február hónapokra estek. Ez azzal magyarázható, hogy a főként földműveléssel foglalkozó lakosságnál a házasságkötések a gazdasági év befejeztével történtek. Valószínű, hogy a házasságok száma a jó vagy rossz terméstől is függött (kiházásítás, a kelengye beszerzése).

A házasságkötések idejét nagyban befolyásolta a vallás is. A zömmel római katolikus vallású kishegyesieknél a decemberi hónap a házasságkötések alacsony esetszámával tűnik ki (az esküvők 1900: 1,39%, 1903: 2,56%), mert a lakosság hagyománytisztelte tiltotta advent idején a házassodást (2. táblázat). A másik minimum nagybőjt idejére esik (egy év márciusában sem haladja meg a 6%-ot). Július hónapban van a harmadik minimum, valójában ez a hónap mutatja a legalacsonyabb értéket. 1900-ban és 1904-ben ebben a hónapban nem került sor házasságkötésre, de legtöbb 2 volt 1901-ben és 1903-ban, 1902-ben pedig csak egy. Ez az aratási munkálatokkal magyarázható. Az esküvőt vagy az aratás előtt ejtették meg, vagy miután befejeződtek a kinti munkálatok.

1980-ra megváltozott a helyzet. Az augusztus és a szeptember lett a lakodalmas hónap, a többi messze elmarad mögöttük. Ezért sem az adventi, sem a nagybőjti mulatságtalalom nem jut kifejezésre. A sátras lakodalmak feltétele a jó idő, erre az augusztus és szeptember hónap nagyon alkalmas.

1. A házasságkötések havonkénti megoszlása Kishegyesen
Monthly distribution of marriages in Kishegyes

	A házasságkötések száma			
	1900–1904		1980–1984	
	N	%	N	%
Január	47	14,11	8	3,65
Február	50	15,02	8	3,65
Március	7	2,10	16	7,31
Április	22	6,61	13	5,93
Május	50	15,02	19	8,67
Június	32	9,61	19	8,68
Július	5	1,50	21	9,60
Augusztus	13	3,90	40	18,26
Szeptember	16	4,80	39	17,81
Október	27	8,11	10	4,57
November	51	15,31	18	8,22
December	13	3,90	8	3,65
Összesen	333	100,00	219	100,00

A házasságkötések heti megoszlása

2. *A házasságkötések heti megoszlása (zárójelben a heti átlag)*
Weekly distribution of marriages (weekly average)

Év	Az esküvők megoszlása		
	az év folyamán	nagyböjt idején	advent idején
1900	72 (1.38)	3 (0.42)	0
1901	53 (1.02)	3 (0.42)	3 (0.75)
1902	59 (1.13)	?	4 (1.00)
1903	78 (1.50)	1 (0.14)	3 (0.75)
1904	71 (1.37)	0	2 (0.50)
1980	55 (1.06)	5 (0.71)	1 (0.25)
1981	36 (0.69)	5 (0.71)	0
1982	36 (0.69)	2 (0.29)	2 (0.50)
1983	41 (0.79)	3 (0.42)	2 (0.50)
1984	51 (0.98)	5 (0.71)	1 (0.25)

Heti bontásban azt tapasztaljuk (2. táblázat), hogy a századelőn a hétfő és a szerda voltak az esketési napok. Az esküvők 45,32%-át hétfőn, 30,21%-át pedig szerdán kötötték meg. Az említett két napot a kedd (10,88%), vasárnap (8,16%), csütörtök (3,02%) és a szombat (2,11%) követi. Pénteken – böjti napról lévén szó, mindössze két pár mondta ki az „igen”-t. Nyolcvan évvel később, tekintettel a szabad szombatokra (munkaszüneti nap), az esküvők zömét szombaton bonyolították le.

1000 főre eső esküvők száma

A lakosság demográfiai jellemzői elsősorban nem az abszolút számok tükrében értelmezhetők helyesen. Általában az 1000 főre eső változásokat szokták megadni. A népszámlálási adatok és az anyakönyvi statisztika alapján az 1000 főre eső házasságkötések száma 1900 és 1904 közti időszakban 11,98. Nyolcvan évvel később ez a szám csak 7,55! Ez is példázza a délvidéki magyar etnikum zsugorodását. Ennek politikai, családtervezési és gazdasági háttere is van.

Az 1000 főre eső házasságkötés arányának alakulása a születésekben nagyobb mértékben csak később jelentkezik.

A házasulandók életkora

A frigyre lépők életkorára vonatkozó adatokat a 3. táblázat tartalmazza. 1900–1904-ben a lányok legtöbbször 24 éves korában házasodott (a medián értéke 25,00 év). A vőlegények átlagéletkora valamivel több, mint 28 év, a menyasszonyoktól négy és fél évvel idősebbek. Az arák módusza 19 év, a mediánja pedig 21,08 év. Habár a legfiatalabb menyasszony jóval fiatalabb a legfiatalabb vőlegénynél, mégis a férfiak azok, akik minimális és maximális korkülönbsége nagyobb. Az esetek többségében (300; 90,1%) a

fű volt az idősebb. Schrottmann Lipót és Hubai Irén (1866. 12. 21.) napra azonos korúak voltak, míg a legnagyobb korkülönbség Torma Pál (1852) és Fekete Anna (1881) közt volt, több mint 29 év.

A házasulandó özvegy férfiak átlagéletkora majdnem 50, a nők pedig 41 év. Dudás Rozália 1901-ben 20 éves korában már másodszor ment férjhez.

A nyolcvanas évekre az ünnepeltek életkora is megváltozott. A vőlegények 31, a menyasszonyok 27 éves korukban esküdtek. Az előzők mediánja 26,11 év, az utóbbiaké 22,41. Móduszuk 22, illetve 20 év, azaz az előző időszakhoz képest a fiatal emberek valamivel korábban, a menyasszonyok pedig később mentek férjhez. A legfiatalabbak hasonló korúak, mint az előző mintában voltak, de a legidősebbek jóval idősebbek. A legidősebb vőlegény 84, a menyasszony pedig 76 éves! Az átlagos korkülönbség mindössze 4,06 év, a legnagyobb 26,84 év. Valamivel több (30; 13,7%) nő volt idősebb a párjánál, mint a századelőn (9,9%).

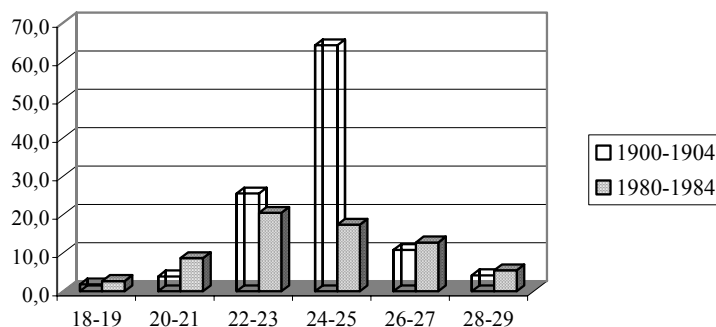
A táblázatból kitűnik az is, hogy a második időszakban az átlagtól való eltérés (szórás) sokkal kifejezettebb. A szórás magas értéke az özvegy házasulandókra is vonatkozik.

3. A házasulandók életkora

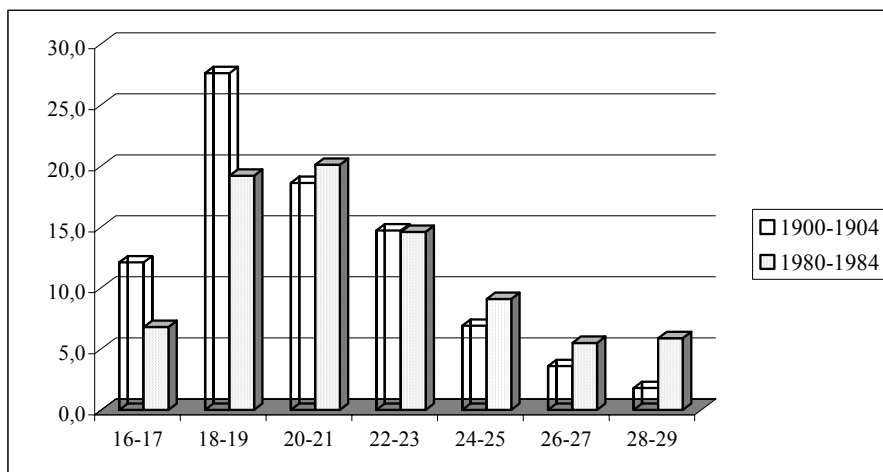
Age of persons married

	1900–1904			1980–1984		
	átlag	szórás	min.-max.	átlag	szórás	min.-max.
Férfiak	28,62	9,9837	18,38-75,14	31,04	13,3921	18,85-84,14
Nők	23,97	9,4208	16,13-68,65	26,88	12,6310	16,25-76,67
Özvegy férfi	49,70	13,5122	35,72-70,78			
Özvegy nő	40,94	13,5280	19,78-51,00			

Mely korcsoportból került ki a legtöbb fiatal pár? Ezeket az adatokat szemlélteti az I. és II. diagram.

I. A házasulandók korcsoport szerinti megoszlása, százalékban kifejezve – férfiak
Distribution of marrying persons by age-group, per cent males

II. A házasulandók korcsoport szerinti megoszlása, százalékban kifejezve – nők
Distribution of marrying persons by age-group, per cent - females

Az észak-bácskai települések házasulandóinak átlagéletkorát a 4. és 5. táblázaton tüntettük fel.

4. Néhány észak-bácskai település házasulandóinak átlagéletkora, 1900–1904
Average age of marrying persons in some North-Bácska settlements, 1900–1904

Település	Férfiak		Nők		Korkülönbség
	átlag (év)	min.-max.	átlag (év)	min.-max.	
Adorján	27,6	16-58	22,2	14-65	5,4
Csantavér	26,1	17-79	21,94	15-73	4,2
Horgos	27,5	18-78	22,3	14-65	5,2
Martonos	27,8	15-78	22,74	15-71	5,1
Pacsér	27,2	16-65	22,9	14-65	4,3
Ómoravica	29,3	18-75	24,14	15-74	5,13

5. Néhány észak-bácskai település házasulandóinak átlagéletkora, 1980–1984
Average age of marrying persons in some North-Bácska settlements, 1980–1984

Település	Férfiak		Nők		Korkülönbség
	átlag (év)	min.max.	átlag (év)	min.-max.	
Adorján	28,1	18-85	24,2	16-68	3,96
Bácsszőlős	30,3	18-74	26,72	16-68	3,54
Csantavér	60,4	18-82	26,4	16-77	4,0
Hajdújárás	29,4	18-79	26,33	16-71	3,1
Horgos	31,0	18-84	27,3	14-84	3,8
Kispiac	28,9	20-70	24,8	16-66	4,1
Martonos	31,8	19-89	27,7	17-71	4,1
Pacsér	31,9	19-91	27,5	16-78	4,4
Orom	28,8	18-73	25,58	16-65	3,2
Oromhegyes	25,5	19-68	22,27	17-52	3,23
Ómoravica	28,64	18-83	24,83	16-74	3,8

A házasulandók származása

Annak, hogy a házasulandók milyen (fizikai értelemben vett) távolságról kerülnek össze, biológiai és társadalmi jelentősége is van. Minél távolabbról érkeznek a fiú vagy a leány, biológiai értelemben a közösség annál sokrétűbbé, heterogénebbé válik, ennek pedig óriási örökléstan előnye van. A zárt, homogén közösségekben az örökletes betegségek megjelenése sokkal gyakoribb. Ennek a jelenségnek a társadalmi vetülete a szokások, életmódformák gazdagítása. Mi azt kutattuk, hogy Kishegyes népessége mennyire nyitott (exogám). Amint a 6. táblázatból is látható, a századelőn a házasulandók 65%-a kishegyesi születésű volt. Az esetek 24%-ában a vőlegény vidéki származású. A szokásnak megfelelően, a menyasszony falujában (esetünkben Kishegyesen) esküdtek meg, aztán valószínű, hogy az újemberhez költöztek, vidékre. Csak elenyésző számban akadtak olyan párok, akik vidéki származásúak voltak.

6. A házasulandók születési helye
Birth place of marrying persons

Születési hely	Időszak			
	1900–1904		1980–1984	
	N	%	N	%
Mindketten helybeliek	217	65,17	53	24,20
A vőlegény helybeli	27	8,11	76	34,70
A menyasszony helybeli	81	24,32	50	22,83
Mindketten vidékiek	8	2,40	40	18,26

Ezzel szemben a nyolcvanas évek nagy változást hoztak. Az *Anyag és módszer* fejezetben leírtak miatt sok kishegyesit szabadkainak vagy topolyainak tüntettek fel, ezért oly alacsony a kishegyesi származásúak aránya és relatív magas a vidékieké.

A vőlegények 35 helységből érkeztek, a menyasszonyok csak 19-ből. Főleg a férfiak esetében vannak domináns települések (7. táblázat). Kishegyes legnagyobb szomszédtelepülése Topolya, mindig is jó volt az összeköttetés, ezért oly gyakoriak a kishegyesi-topolyai párok. A közeli települések mellett Bács Madarásról is többen nősültek Kishegyesen. Itt kell megjegyezni, hogy a 6 km-re lévő Feketicsről (zömmel reformátusok lakják) senki sem választott párt magának Kishegyesen.

*7. A házasulandók (gyakoribb) származási helye
(Rather frequent) birth place of marrying persons*

A települések száma			
1900–1904		1980–1984	
vőlegény	menyasszony	vőlegény	menyasszony
35	19	37	41
Bácstopolya (22)	Bácstopolya (6)	Bácstopolya (17)	Bácstopolya (32)
Bácsszenttamás (8)		Feketics (13)	Feketics (8)
Óbecse (8)		Szabadka (9)	Csantavér (6)
Bácskula (6)		Szenttamás (4)	Kula (6)
Bács Madaras (4)		Újvidék (4)	Szabadka (6)
Mohol (4)		Verbász (4)	Szenttamás (6)
			Verbász (6)

A második időszakban kitarult a világ, elsősorban a nagylyányok lettek mobilisabbak. Hét olyan település is van, ahonnan több mint 5 lány származik. Természetesen ezek a közeli, nagyobb helységek.

Két ember életének egymáshoz való kötése ma nem függ a távolságtól. Régen a közlekedési lehetőségek határozták ezt meg. A 8. táblázatból kitűnik, hogy többékevésbé egy 50 km-es körben házasodtak. Csak hat vőlegény és egy menyasszony származott 200 km-től távolabbról: egy szolnoki, egy Nagy Perkáta-i (ma Románia), egy veszprémi, két budapesti, egy hatvani és egy altorjai. Ez utóbbi, Sólyom Miklós tisztviselő a Hargitától délkeletre látta meg a napvilágot, és 24 évesen 1901. január 16-án mondta ki az „igen”-t Balassy Teréznek. Ebből az időszakból ő a legtávolabbi, mintegy 700 km a távolság Kishegyes és Altorja között.

*8. A házasulandók születési helye közti távolság, km (maritális disztancia)
Marital distance, km between the birth place of marrying persons*

Távolság (km)	Időszak			
	1900–1904		1980–1984	
	N	%	N	%
- 4	220	66,01	60	27,40
5-10	3	0,90	19	8,68
11-20	39	11,72	47	21,46
21-30	13	3,90	17	7,76
31-50	32	9,61	28	12,78
51-100	17	5,11	23	10,50
101-200	2	0,60	3	1,37
200-500	6	1,80	11	5,02
Összesen	333	100,00	219	100,00

A századvégi változások a házasságkötéseken is megfigyelhetők. A század eleji 66%-os helybéli arány 27%-ra csökkent. Az előző, 50 km-es kör 100 km-re tágult. De a házasulandók 10%-a legalább 200 km-ről származik. Egy részük Jugoszláviában született (Debelyacsa, Kovin, Mostar, Kumanovo, T. Veles stb.), egy részük Magyarországon (pl. Nógrádverőce, Budapest, Mány stb.), de vannak szép számban Németországból, Franciaországból is.

A fenti adatokat érdemes összehasonlítani néhány vajdasági magyarlakta település adataival. Pacséron az 1900–1904-es időszakban a házasulandók 83,91%-a lakóhelyük szerint homogámok (Cekuš, 1993a), azaz mindketten helybeli születésűek. Az általunk vizsgált 6 település közül csak Adorján és Martonos fiataljai kevésbé homogámok (Czékus 1991, Cekuš, 1993a, 1993b, Czékus 1995). Martonoson, Pacséron és Ómoravicán egy olyan pár sem volt, akik mindketten vidékről származtak volna. Ómoravica volt a legnyitottabb: a vőlegények 36, a menyasszonyok pedig 7 helységről származtak. Csantavért is heterogén környezetből (összesen 30) keresték fel a fiatalok. Kupuszinára viszont mindössze 9 településről kerültek az anyakönyvvezető elé. A Horgosra került lányok 62, az Adorjánra került fiúk 64%-a egyazon helységről való (Öttömös, Törökkanizsa).

Ezzel szemben, a nyolcvanas években igen megváltozott a helyzet. Az endogám házasságok legfeljebb a 70%-ot érték el (Pacsér), Adorjánon mindössze 45% volt az arányuk. Viszont Adorjánon és Martonoson egyetlen vidéki-vidéki esküvőt sem jegyeztek. Kimondottan domináns települést, ahonnan tömegesen származtak a fiatalok, nem állapítottunk meg. Csantavér a legnyitottabb: a vőlegények 25, a menyasszonyok 38 településről származtak. Adorján (12+5), Bácsszőlős (11+7) és Kupuszina (9+7) zárt közösségek maradtak (Czékus, 1991., Cekuš, 1993a).

A század elején az Adorjánon nősülő vidéki fiatalok átlag 16, a vidéki menyasszonyok pedig mindössze 14 km-ről származtak. Nyolcvan év elteltével Oromhegyes maradt szűk körzetű – az idekerült fiúk 14 km-es körzetből jöttek. Viszont szembeütően messziről jöttek az ómoravicai fiatalokért: a vőlegények átlag 518, a menyasszonyok pedig 267 km-ről. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ezek az értékek sokkal alacsonyabbak lennének, ha az ausztrál, amerikai és németországi „lovagokat” leszámítanánk. Öt év leforgása alatt ebben a helységről 11 ómoravicai-németországi, 1 ómoravicai-svájci, 2 ómoravicai-olaszországi, és 1 ómoravicai-amerikai pár kelt egybe!

A házasulók társadalmi állása

A házasulandók családjának vagyoni-társadalmi helyzete a párválasztásban mindig is fontos szerepet játszott. Az azonos rangú partner jó kiválasztására nemcsak a szülők ügyeltek, hanem maguk a fiatalok is szem előtt tartották ezt. Sokszor a gazdagabb társ megszerzése volt a fő cél, a hangsúly a gazdagságon volt, mert a vagyon a felemelkedést jelentette a partner számára is. Farkas Pál (1907) így vélekedett: „Katonáskodás alatt a legtöbb legény egészen átvedlik, s megtanulja, hogy a pénz beszél, a kutya ugat; jövődő életpárját tehát nem a szerelem útján, hanem a telkes gazdák portáján keresi, s ha nem talál, akkor már csak arra ügyel, hogy dolgos legyen a lány.” A mai párválasztásokból kiindulva, ez a megállapítás a mi égtájunkra is vonatkozott. Sajnos, az anyakönyv hiányos volta miatt ezt nem tudjuk alátámasztani. A menyasszony foglalkozása –

föltéve, hogy beírta az anyakönyvvezető – háztartásbeli (179), vagy cseléd (15). A cselédek – Süli Mária kivételével – mindnyájan földműves napszámoshoz mentek férjhez. Az említett hajadont Vigh Ignác vette el 1904 elején.

A férfiak 42-féle foglalkozást űztek. Legtöbbjük földműves napszámos (174, azaz 52,2%-uk) vagy kisbirtokos (25,5%-uk). A vizsgált öt év alatt 9 kovács, 8 kereskedő, 5 cipész, 4–4 cseléd, géplakatos, kőműves, 3 szabó, 2–2 papucsos, rendőr, zenész, borbély, és asztalos nősült meg. Az anyakönyvvezető elé járult még egy bádogos, cement- és márványöntő, kádár, kárpitos, kelmefestő, szatócs, szíjgyártó, takács, juhász, kisbíró, postai szolga, raktáros, írnok, gondnok, hivatalnok, törvényszéki szerkesztő és vendég-lős.

A házasulók vallása és családi állapota

Az anyakönyvi adatok alapján 319 (95,80%) férfi és 316 (94,89%) nő római katolikus, 12–12 pedig izraelita. Az evangélikus református (ma református) földműves napszámos római katolikus cselédlányt vett el. Az ágostai evangélikus (ma evangélikus) pacséri Szabó József egy vallási felekezeten kívüli leányt vett el. Két szeghegyi és egy pacséri evangélikus ment férjhez kishegyesi római katolikushoz (egy földműveshez, egy borbélyhoz és egy napszámoshoz).

Az izraelita férfiak foglalkozása a következő volt: bádogos, üveges, szabó, piperegyári kereskedelmi képviselő, baromfi-, gabonakereskedő, illetve közönséges kereskedő. Kilencen foglalkoztak kereskedelemmel.

Sajnos, a későbbi anyakönyvekben nem szerepel a házasulandók vallása és foglalkozása sem.

A házasulandók családi állapota

A házasulandók családi állapotára vonatkozó adatokat csak a korábbi időszakból származó anyakönyvek tartalmazzák, de azok is hiányosan (?). Az általunk megvizsgált anyakönyvekben 1900 és 1904 között 333 házasságkötést jegyeztek be. Ebből 295 volt az olyan, amikor hajadon és nőtlen kelt egybe, azaz az esetek 88,6%-a. Egy esetben özvegyember vett el hajadon lányt, 29 alkalommal pedig nőtlen férfi özvegyasszonyt. Nyolc olyan esetet is találtunk, amikor özvegy nő és özvegy férfi kötött másodszor (harmadszor?) házasságot. Olyan év nem volt, amelyben a házasságkötések valamennyi változatával találkoztunk volna. Viszont minden évben aránylag sok özvegyasszony ment újra férjhez. Rác Ferencz 40 éves özvegy napszámos a 27 éves Lábadi Rozália cselédet vette el. Özvegyemberrel általában az a lány kötött házasságot, aki „kimaradt a sorból”, vagy „hibájja volt”.

A második időszakra csak 1982-es bejegyzés van, két esetben nőtlen férfi özvegyasszonyt vett el. Egyikük 29, a másikuk 25 éves volt. Sajnos, az utóbbi házasság három év után zátonyra futott (9. táblázat).

9. A házasságkötők családi állapota
Family status of persons marrying

Év	A házasságkötések száma	Nőtlen-hajadon	Ebből családi állapot szerint		
			özv.-özv.	özv.-haj.	nőtlen.-özv.
1900	72	63 (87,50%)	1	/	8
1901	53	46 (86,79%)	1	/	6
1902	59	51 (86,44%)	/	1	7
1903	78	69 (88,46%)	2	/	7
1904	71	66 (92,96%)	4	/	1
1980	55				
1981	36				
1982	36				2
1983	41				

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a 333 házasság közül mindössze öt volt sikertelen (10. táblázat), azaz a házasságkötések 1,50 százaléka. Még ezek is közel 13–13 (12,56) évet úgy, ahogy funkcionáltak. Balázs János és Kerepes Teréz 23 év után bontották fel a házasságot, de a legrövidebb házasság is több mint 3 év után bontatott fel.

A nyolcvanas évekre a házastársi kapcsolatok is liberalizálódtak. Ezt jól szemlélteti a 10. táblázat. Majdnem minden ötödik házasság futott vakvágányra (16,89%). Különösen katasztrofálisak az 1983-as házasságok, azok egynegyede volt sikertelen. Elgondolkodtató az a megállapítás is, hogy az ebben az időszakban elváltak 29,73%-a még az első házassági évfordulót sem ünnepelte meg! Négy házasság mindössze négy, kettő pedig hét hónapig tartott. Az elvált férfiak átlagéletkora 37,14 év, a legfiatalabb 22,20, a legidősebb pedig 76,04 éves. A nők átlagéletkora 33,43 év. A legfiatalabban 17,61 éves korában vált el, míg egy 77,32 évesen (ő a legidősebb elvált).

Az 1900–1904 közti időszakban a válásra átlagosan 11,1 együtt eltöltött év után került sor. Nyolcvan év alatt ez az idő a felére csökkent.

10. A válások gyakorisága
Frequency of divorces

Év	Válások száma	A felbontott házasságok gyakorisága (%)	A házasságok átlagos időtartama (év)
1900	1	1,39	13,5
1901	2	3,77	18,3
1902	1	1,69	9,3
1903	/	/	/
1904	1	1,41	3,4
Átlag	1	1,50	11,1
1980	9	16,36	8,0
1981	5	13,89	5,0
1982	7	19,44	6,9
1983	10	24,39	5,1
1984	6	11,76	3,7
Átlag	7,4	16,89	5,9

Inkább szociológiai, mint embertani jelentősége van az egyes párok közti fellelhető kapcsolatoknak.

Két férfitestvér két leánytestvért vett el:

1900. 02. 12.: Sinka Mihály és Kis Mária

Sinka János és Kis Jusztina

1903. 06. 24.: Hajdú József és Dudás Veronika

Hajdú István és Dudás Hermina

Testvérek esküdtek:

1902. 10. 28.: *Csáki* János és Faragó Mária

Csáki György és Szabó Erzsébet

1903. 02. 16.: *Tóth* András és Szőke Piroska

Tóth Péter és Szőke Rozália

1904. 08. 24.: Juhász János és *Szőke* Erzsébet

Dósa Péter és *Szőke* Viktória

1904. 10. 24.: Petrovác Ferencz és *Fratricsevits* Erzsébet

Fratricsevits József és Wéber Aranka

1904. 11. 16.: Süli István és *Kern* Etelka

Fülöp Ferencz és *Kern* Julianna

Egyazon nap van a születésnapjuk:

1900. 11. 28. Trácsi József (1857. 02. 27.) és Csőke Mária (1871. 02. 27.)

Család- és utónevek

A nevek nem tartoznak a házasságkötések demográfiai jellegei közé, de röviden kitérünk erre a témára is.

Először is említést kell tenni az azonos vezetéknevűekről. A vizsgált időszakban a következők azonos házasságról tudunk:

1900. 06. 11. Varga András (Bács Madaras) és Varga Ilona (Kishegyes)

1901. 05. 8. Tóth János és Tóth Rozália

1903. 02. 23. Kiss Antal és Kiss Terézia

1903. 05. 25. Toth János és Toth Erzsébet

1982. 12. 18. Jovanović Sándor és Jovanović Ljubica

1984. 11. 24. Kiss Róbert és Kiss Ilona

Lepage (1979) szerint az azonos vezetéknevűek esetében nagyobb a valószínűsége a rokoni kapcsolatoknak (vérrokonságnak), mint a különböző vezetéknevűek esetén. El kell ismerni, de csak a *valószínűség* szintjén, nem pedig tényként kell elfogadni. Az említett szerző képletet állított fel, amely segítségével, matematikai úton meghatározható egy-egy közösség vérrokonsági foka. Ez a módszer már kezdetől fogva erős kritika tárgya volt, ma már a legtöbb antropológus elveti.

Az izonímia egyébként aránylag ritka a magyarlakta településeken (is). Az észak-bácskai magyarlakta települések anyakönyveit tanulmányozva, a 3116 házasulandó pár közül mindössze 20 volt azonos vezetéknevű; Csantavéren az 1980–1984-es időszakban 7 ilyen eset volt.

Családnevek

Az 1900–1904 között nősülőknek 244 családnevük volt. A leggyakoribb nevek a Tóth, 21 (6,31%), Dudás, 13 (3,90%). 6-6 fiatalember viselte a Csóke, Kiss, Papp, és a Szabó családnevet, 5-5 a Balázs, Kovács, Molnár, és Süli nevet, 4-4 pedig a Csáki, Gálik, Kocsis, Mészáros, Németh, és Varga névre hallgatott.

231 különböző vezetéknevű menyasszony esküdött meg. 15 Dudás (4,50%), 14–14 Szóke és Tóth (4,20–4,20%), 8-8 Kormos és Sípos, 7-7 Fodor és Szabó, 6 Kovács, 5-5 Horváth, Kiss és Varga, 4-4 Czékus, Csáki, Csóke, Kocsis, Molnár, és Nagy családnevet jegyeztünk fel.

Ezek alapján megállapítható, hogy a házasulandók leggyakoribb családneve a Tóth, 35-ször fordult elő a tanulmányozott öt év alatt (10,51%), Dudás (28; 8,41%) és Szabó (13; 3,90%).

A másik elemzett öt évben a 219 pár esetében 162 féle családnevet azonosítottunk a házasulandó férfiak adataiból. A Tóth név nyolcszor (3,65%), a Kovács és a Sípos hétszer, a Dudás, és Szabó név pedig ötször ismétlődik. A vezetéknevek viszonylag változatosabbak ebben az időszakban.

174 különböző nevű ara járult az anyakönyvvezető elé. Gyakoribb családnevek a Tóth (6; 2,74%), a Szabó (5), Bacsó, Csernik, Dudás, Kiss (4). A férfiakkal hasonlóan, a nők vezetékneve is változatosabb ebben az időintervallumban.

Utónevek

48 féle férfi keresztnévet regisztráltunk a század eleji anyakönyvekből. A leggyakoribb férfinév az István volt (43 esetben, azaz a nősülők 12,92%-a). Őket követik a Jánosok (41), Józsefek (40), Péterek (24), Andrások (22). Évente még legalább öt Mihály is megházasodott. Gézának, Lászlónak viszont egy vőlegényt sem neveztek. A ma gyakoribb nevek közül a Dezső, Ernő csak egyszer, a Sándor kétszer, de a Pál is mindössze tizenegyszer szerepelt.

A női nevek sem igen változatosak, mindössze 43 félért találtunk. Tíz százalék felett van az Erzsébetek (39; 11,71%), Máriák (37; 11,11%) és a Juliannák (36; 10,81%) gyakorisága. Gyakori név volt még a Teréz, Terez, Terézia (32), Rozália (29), Anna (25) és az Etelka (17). Viszont nincs közöttük Magdolna (Magdaléna), Rita és Valéria.

Az idő múlásával a szokások is változtak. Mind kevésbé ragaszkodtak a szülők a megszokott utónevekhez, így a nyolcvanas évek elején házasságot kötött férfiak 55 névre hallgattak, a nők pedig 72-re! A leggyakoribb a József (25; 11,42%), István (egy Pista nevű vőlegény is volt) – 18; 8,22%, Ferenc és Sándor (15; 6,85%). Többször ismétlődött a László és Mihály (13), és az András, Antal, Lajos és Tibor (8) keresztnév is. A magyar nyelvben nem/ritkán fordulnak elő az Allen, Dragan, Hans, Joseph, Manfred, Marin, Matija, Savo, Stevan, Tomislav, Vlado és Zvonko nevek. Érdemes megjegyezni, hogy a 219 vőlegény között egy Pál sem volt.

A menyasszonyok utóneve rendkívül változatos, habár továbbra is népszerű az Erzsébet (24; 10,96%), Mária (22; 10,50%), valamint az Ilona (13; 5,94%). Ritka, illetve nem magyar név az Anasztázia, Andjelka, Anja, Blanka, Desanka, Flóra, Genovéva, Gyöngyvér, Helga, Jasmina, Jeka, Jelena, Ljubica, Marcella, Seherezádé, Senada, és a Sofija. A falu védőszentje szent Anna. 1980 és 1984 között mindössze 6 Anna (a menyasszonyok 2,70%-a) járult az anyakönyvvezető elé.

Írástudatlanság

A korábbi anyakönyvekben gyakran találkozni aláírást helyettesítő keresztekkel is. Így van ez Kishegyes esetében is. 45 vőlegény és 57 menyasszony nem tudta aláírásával hitelesíteni házasságkötését. Ez azt jelenti, hogy a férfiak 13,51, a nők 17,12%-a analfabéta. 19 (5,70%) olyan házasság kötött, amelyben mindkét tag írástudatlan. Legtöbbjük napszámos, illetve háztartásbeli.

Összefoglalás

Munkánkban azokról az adatokról számoltunk be, amelyekhez a kishegyesi házasságkötési anyakönyvek tanulmányozásával jutottunk. Összehasonlítottuk a század eleji (1900–1904) és a nyolcvanas évek (1980–1984) házasságkötésének demográfiai adatait, de kihasználtuk a korszerű technika adta lehetőségeket is, ezért cikkünk nemcsak embertani vonatkozású információkat tartalmaz.

Megállapíthatjuk azt, hogy az első időszakban a téli hónapok voltak a lakodalmas hónapok, a század végére augusztus és szeptember a házasságkötések hónapja.

Valamikor a vallási szokások befolyásolták az esküvő dátumát: nagyjából és adventben kevés esküvő volt.

Mind a vőlegények, mind a menyasszonyok átlagéletkora a nyolcvanas években magasabb. Ez az érték valamivel magasabb, mint az észak-bácskai településeken tapasztalható.

Az első időszakra nem volt jellemző az exogámia; a másodikban mindössze 24%-uk endogám.

Legtöbbjük közeli településről talált párt magának.

A második időszakban igen magas a válások száma. Nemcsak ez aggasztó, hanem az is, hogy az együtt eltöltött idő rendkívül lerövidült.

Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk Kishegyes lakosságáról, hosszabb időszakot kell felölelni. A házassági anyakönyvek mellett a születési- és az elhalálozási anyakönyveket is részletesen tanulmányozni kell.

IRODALOM

- A Magyar Korona országainak helységnévtára.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1892.
- Biacsi Antal (1994): *Kis délvidéki monográfia.* Életjel könyvek 57. Szabadka.
- Cekuš, G. (1993)a: *Novija proučavanja izonimije u populacijama Severne Bačke.* Glasnik ADJ, 29. 55–59., Beograd.
- Cekuš, G., Čakanj K. (1993)b: *Neke antropološke karakteristike brakova u Severnoj Bačkoj.* Glasnik ADJ, 29. 45–54., Beograd.
- Czékus Géza (1991): *Isonymy at marriage in Hungarian ethnic group of North Vojvodina.* Papers of scientific session in Szeged 11–18. Szeged-Ulm.
- Czékus Géza (1995): *Horgos népessége a házassági anyakönyvek tükrében.* In: Beszélő múltunk – Horgos monográfiája, p. 251–252. Újvidék.

- Czékus Géza* (1997): *Szabadka XIX. század végi népesedési jellemzői*. Bácsország, 8. p. 6.
- Gyetzai P.* (1978): *Kishegyes újratelepítése Békésszentandrásról 1769-ben*. Békési Élet, XII. évf. 2. sz., 224–234., Békéscsaba.
- Gyetzai P.* (1984): *Kishegyes lakóinak származási helye az anyakönyvi adatok alapján*. Hungarológiai Közlemények, XVI. évf. 60. sz., 939–1040., Újvidék.
- Farkas Pál* (1907): *Nógrád megye népe*. Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- Lepage, Y.* (1979): *Mobilité pré-nuptiale et homogamie*. Bull. Soc. Roy. Belge, Anthropol. Prehist. 90, 135–139, Bruxelles.
- Maronka J., Virág G.* (1994): *Kishegyes 225 éves*. Szemelvények a falu történetéből. Üzenet, XXIV. évf. 5–6. sz.

Tárgyszavak:

Házasság
Házasságszociológia

**DEMOGRAPHIC FEATURES OF MARRIAGES IN KISHEGYES
(MALI IDOŠ, SERBIA)**

FIGYELŐ

NEGYVEN ÉVES A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

A magyar demográfiai kutatások intézményrendszere az 1950-es évek végétől kezdve folyamatosan épült ki arra a színvonalra, amely az utóbbi két évtizedben jellemzi a kutatásokat, biztosítja azok koordinációját és publikációját.

Bár demográfiai kutatások sok helyen folynak Magyarországon (egyetemen, a demográfiai határos tudományterületek kutatóintézeteiben, társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó vállalkozásokban és alapítványokban), a népeségtudomány legfontosabb központja mind a mai napig a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), illetve az annak felügyelete alatt működő Népeségtudományi Kutató Intézet (NKI).

Az NKI jogelődjét, a Népeségtudományi Kutató Csoportot a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Demográfiai Elnökségi Bizottságának kezdeményezésére a KSH elnöke (akkor *Péter György*) alapította. A kutatócsoport 1963-ban kezdte meg működését; innen számítjuk az NKI életkorát. A csoport 1967-ben kapott intézeti rangot, neve 1968. január 1-jétől KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Az NKI létrehozását a népeségtudomány iránt egyre növekvő társadalmi igények tették szükségessé. A demográfiai problémák Magyarországon már a 20. század elején a közéleti viták középpontjába kerültek. Az egyke, a paraszti társadalmon belül tapasztalható születéskorlátozás ténye a két világháború között élenként foglalkoztatta a közszereplőket. Az 1960-as években bekövetkezett – akkor világviszonylatban egyedülálló – termékenységszűkülés, a „kicsi vagy kocsi” problémája újra nagy vitákat váltott ki. Ezen és más demográfiai folyamatok korai jelentkezése, nyilvánosságon belüli érzékelése kedvező körülményeket teremtett az intézményesüléshez.

Az intézet feladatköre a népeségtudomány elméleti és gyakorlati művelése, ennek keretében alap- és alkalmazott kutatások végzése, a népesség és a népesedési folyamatok kutatása, a társadalmi-gazdasági fejlődés és a népesedés közötti kölcsönhatások, összefüggések tudományos feltárása és előrejelzése, a népesedéspolitika tudományos megalapozása, a demográfiai kutatás módszereinek fejlesztése. Az intézet tehát amellett, hogy államigazgatási intézmény felügyelete alatt áll, „akadémiai kutató intézeti” jelleggel is bír. Az MTA az intézetet hosszú időszakon keresztül folyamatosan jelentős anyagi támogatásban részesítette, az MTA Demográfiai Bizottsága pedig megkülönböztetett figyelemmel kíséri az NKI szakmai tevékenységét.

Az NKI az elmúlt negyven évben változó létszámú és összetételű kutatógárdával, időről időre megújított tevékenységével hazai és nemzetközi szinten egyaránt ismert és elismert kutatási központtá vált. A közepes nagyságrendű kutató intézetek közé tartozik. Jelenleg a teljes munkaidőben foglalkoztatott kutatók létszáma 15 fő, két kutató részmunkaidős; a könyvtárosi, titkárnői, ügyintézői munkakörökben összesen nyolcan dolgoznak; további három kutató pedig az MTA által támogatott kutatócsoport tagjaként tartozik az Intézethez. A kutatók több mint fele minősített, 50 százalékuk 40 év alatti.

Mint az ilyen méretű intézeteknél általában, az NKI kutatási profilját, prioritásait, kapcsolatrendszerét is jelentős mértékben befolyásolták az igazgatók törekvései és lehetőségei. Az NKI első igazgatója *Szabady Egon* (1962–1977) volt, őt *Tekse Kálmán* (1977–78), majd *Molnár László* (1978–1981) követte. *Monigl István* 1981 és 1990 között vezette az NKI-t. A

rendszerváltozás utáni igazgatók sorrendben *Miltényi Károly* (1990–1996), *Csernák Józsefné* (1996–1997), *Faragó Tamás* (1997–1999) voltak. *Spéder Zsolt* 1999 óta áll az NKI élén.

Az NKI-ban számos neves kutató, oktató, államigazgatási szakember, közéleti személyiség kezdte pályafutását, illetve folytatott kutatásokat a népességtudomány területén. Közülük *Vukovich György* és *Katona Tamás* egy-egy cikluson keresztül a KSH elnöke, *Szabady Egon* és *Vukovich Gabriella* a KSH elnökhelyettese. Jelentős kutatásokon dolgoztak az intézetben a tudomány olyan, nemzetközileg is elismert tekintélyei, mint *Andorka Rudolf*, *Cseh-Szombathy László*, *Dányi Dezső*, *Nemeskéri János*, *Valkovics Emil*.

Az NKI kutatói mellett a KSH társadalmi statisztikai főosztályain is többen foglalkoztak demográfiai vizsgálatokkal, kiemelkedő hazai és nemzetközi elismertséget érve el. Ez jelentősen növelte a magyar demográfiai tudomány kapacitását, viszont az ezzel járó koncentráció néhány területen hátráltatta a kutatómunka fejlődését.

Bár a kutatómunka anyagi és személyi feltételei az 1980-as évek végétől romlottak – egyes időszakokban az intézet működését lényegében a kutatók által elnyert pályázatok, elsősorban az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) biztosították, és csökkent az intézet kutatói állománya is –, az 1990-es évek végétől jelentős, pozitív változások történtek. Az intézet elhelyezése hosszabb időre megoldódott, kiépült a korszerű számítástechnikai háttér, új lendületet kapott a kutatómunka. A KSH növekvő támogatása, a Statisztika Nemzeti Programból finanszírozott adatfelvételek, az elnyert Nemzeti Kutatás-Fejlesztési Programok (NKFP), a még jelentősebbé váló OTKA-támogatás új hátteret adtak a kutatásoknak és a kutatásszervezésnek.

Az NKI jelenleg folyó kutatásaiban meghatározó szerepet játszanak a hagyományos demográfiai problémafelvetések. Kutatásokat folytatunk az alapvető népesedési folyamatokról (termékenység, házassági mozgalom, válások, halandóság, vándormozgalom). Vizsgáljuk a népesség strukturális jellemzőit, az ezekben megnyilvánuló összefüggéseket (öregedés, család- és háztartásszerkezet alakulása, területi elhelyezkedés, iskolázottság, gazdasági aktivitás, speciális népességcsoportok). Végül pedig előrejelzéseket készítünk a népesedési helyzet alakulásáról. E kutatások döntően a népmozgalmi adatok, illetve népszámlálások adatainak feldolgozásával folynak.

Az intézetben nagy hagyományai vannak a survey alapú kutatásoknak, amelyeknek a második demográfiai átmenet, a családi életmód gyors differenciálódása újabb lökést adott. Az elmúlt évtizedben célzott vizsgálatok folytak a serdülőkorú anyák helyzetéről, a házasságon kívül szülő nők társadalmi összetételéről. Folyamatosan vizsgáltuk a lakosság véleményét egyes demográfiai eseményekről (terhesség-megszakítások, család- és népesedéspolitikai intézkedések).

Jelentős múlttal rendelkeznek, és lényeges részét képezik a kutatási struktúrának Intézetünkben a történeti-demográfiai és a biodemográfiai kutatások is.

Az NKI az elmúlt években több nagyszabású adatfelvételt valósított meg. 2000-ben bekapcsolódtunk egy kiterjedt európai összehasonlító vizsgálatba (Population Policy Acceptance). Ennek keretében elemezzük a népesség demográfiai magatartását, a nemi szerepeket, a vonatkozó értékeket, a generációk közötti kapcsolatokat, a házasság és az együttélés minőségét, végül pedig az alternatív népesedés- és családpolitikai intézkedések elfogadottságát.

Az NKI jelentős vállalkozása a 2001-ben indított „Életünk fordulópontjai” elnevezésű demográfiai panelfelvétel. A KSH támogatásával 2001–2002-ben zajlott le a panelfelvétel első hulláma, több mint 16 ezer fő megkérdezésével. A sokrétű, objektív és szubjektív információkat, széles tematikát tartalmazó felmérés kapcsolódik a Gender & Generation elnevezésű, új, átfogó európai összehasonlító vizsgálat-sorozathoz. Az adatfelvétel második hullámára várhatóan 2004-ben kerül sor.

NKFP-támogatással a válásokról, a külföldiek magyarországi fogadtatásáról, a bevándorlók beilleszkedéséről valósultak meg adatfelvételek. Az utóbbiról szóló kutatási beszámoló díjat nyert az Európai Népeségtudományi Egyesület (EAPS) 2003. évi varsói konferenciáján¹.

Az intézeti kutatások eredményeit sokfajta formában juttatjuk el az érdeklődőkhöz. A kutatások első, részletesebb eredményei a *Kutatási Jelentések* sorozatban jelennek meg. A tágabb szakmai kutatói kört célozza meg a *Demográfia* című negyedéves folyóirat. Döntően politikai döntéshozók, újságírók és érdeklődő értelmiségiek számára közvetítjük az alapvető demográfiai összefüggéseket és ismereteket az évente négy alkalommal megjelenő hírlevelünk, a *KorFa* segítségével. A *Working Papers* sorozatban angol nyelven közöljük a tanulmányokat. Az intézeti kutatások eredményei más, nem az intézet által szervezett publikációs formákban, nemzetközi és hazai folyóiratokban, könyvekben is megjelennek.

Az NKI székhelye Budapesten, a XIV. kerület Angol utca 77. sz. alatt található. Honlapunk www.ksh.hu/nki címen olvasható, 2003 végétől angol nyelven is.

Hablicsek László

SZAKMAI RENDEZVÉNYEK AZ NKI 40 ÉVES FENNÁLLÁSÁNAK ALKALMÁBÓL

Az NKI a kerek évfordulás fennállása alkalmából egyhetes szakmai rendezvénysorozatot szervez 2003. október 14. és 18. között a KSH főépületében (Budapest II., Keleti Károly u. 5–7.). A rendezvény-sorozatban ünnepi megnyitó, kerekasztal-beszélgetések, műhelyviták, bemutatók szerepelnek. A rendezvény-sorozat zárásaként kétnapos nemzetközi konferenciára kerül sor. A program:

2003. október 14.

14.00 Ünnepi megnyitó (KSH Nagyterem)

Vizi E. Szilveszter (az MTA elnöke), Mellár Tamás (a KSH elnöke), Spéder Zsolt (az NKI igazgatója)

14.30 Kerekasztal

Gyermekvállalás (KSH Nagyterem)

Vitaindító: Kamarás Ferenc (KSH Népesedés-, Egészségügyi és Szociális Statisztikai Főosztály)

Résztvevők: Kopp Mária (SE Magatartástudományi Kutatóintézet), Lakatos Judit (KSH Életszínvonal- és Emberierőforrás-statisztikai Főosztály), H. Sas Judit (MTA Szociológiai Kutatóintézet), Spéder Zsolt (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet), Tóth István György (TÁRKI), Vaskovics László (Universitát Bamberg)

Vitavezető: Pongrácz Tiborné (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

2003. október 15.

10.00 Műhelybeszélgetés

A biodemográfiai, humánbiológiai kutatások jelentősége (KSH Konferenciaterem)

Vitaindító: Joubert Kálmán (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

Vitavezető: Gyenis Gyula (ELTE Embertani Tanszék)

¹ Az Egyesületről és a konferenciáról a *KorFa* 2003/1–2. száma tájékoztat (10. és 12. oldal).

10.00 *Műhelybeszélgetés*

Migráció (KSH Nagyterem)

Tóth Pál Péter (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **Bevándorlók Magyarországra – kik jönnek?**

Gödri Irén (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **A bevándorlás mozgatórugói és a bevándorlók beilleszkedése**

Sárosi Annamária (KSH): **Bevándorlás és statisztikai adatszolgáltatás**

Dövényi Zoltán (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet): **A bevándorlók magyarországi elhelyezkedésének súlypontjai**

14.00 *Kerekasztal*

Migráció és politika (KSH Nagyterem)

Vitaindító: Tóth Judit (Szegei Tudományegyetem)

Résztevők: Dövényi Zoltán (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet), Hoóz István (Pécsi Tudományegyetem), Lukács Éva (Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium), Melegh Attila (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet), Örkény Antal (ELTE Szociológiai Intézet), Szalma József (Újvidéki Egyetem), Végh Zsuzsanna (BM Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal)

Vitavezető: Tóth Pál Péter (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

2003. október 16.

10.00 *Műhelybeszélgetés*

Történeti demográfia: Hogyan rekonstruáljuk a Kárpát-medence hosszú távú népeségtörténetét? (KSH Konferenciaterem)

Sohajda Ferenc (MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport): **A népeségtörténeti kutatás francia modellje**

Buskó Tibor (MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport): **A népeségtörténeti kutatás angol modellje**

Őri Péter (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **A lélekösszeírások mint a demográfiai viselkedés 18. századi változatainak rekonstrukciós lehetőségei**

Faragó Tamás (BKE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék–KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): **A józsefi népszámlálás mint kutatási csomópont a 18–19. század népesedéstörténetében**

10.00 *Bemutató: Magyarország népessége 2020/2050-ig. Mit mutatnak az előreszámítások?* (KSH Nagyterem)

A bemutatót tartja: Hablicsek László (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

14.00 *Kerekasztal*

Az öregedés társadalmi kihívásai (KSH Nagyterem)

Vitaindító: Klinger András (KSH)

Résztevők: Augusztinovics Mária (MTA Közgazdasági Kutatóközpont), Iván László (SE Gerontológiai Központ), Losonczy Ágnes (MTA Szociológiai Kutatóintézet), S. Molnár Edit (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

Vitavezető: Daróczi Etelka (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

POPULATION AND FAMILY AT THE TURN OF THE CENTURY
40 Year Anniversary Conference of the Demographic Research Institute
17–18 October 2003

17 October 2003 (Friday)

09:00–09:20 *Opening*

Imre Szekeres (State Secretary of the Prime Minister's Office, Secretary of the Governmental Committee on Population Issues, Budapest):

Governmental Intentions in Population Related Policy

09:20–09:30 Discussion

Population Development and Social Change

Chairman: Gabriella Vukovich (Hungarian Central Statistical Office, Budapest)

09:30–10:00

Paul Demény (Population Council, New York):

Global Population Change: Challenges for Public Policy

10:00–10:30

Ron Lesthaeghe (Vrije Universiteit, Brussel):

The Second Demographic Transition in 2003

10:30–11:00 Discussion

11:00–11:30

Nico Van Nimwegen (Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, The Hague):

Future Demographic Developments in Europe

11:30–12:00

Éva Gárdos–Ferenc Kamarás (Hungarian Central Statistical Office, Budapest):

The Hungarian Demographic Situation in the Central European Setting

12:00–12:20 Discussion

12:20–14:30 Lunch

Family Formation: Fertility and Partnership

Chairman: András Klínger (Hungarian Central Statistical Office, Budapest)

14:30–15:00

Arland Thornton (University of Michigan, USA):

Long Trend Changes in Family Related Values

15:00–15:30

François Héran (Institut National d'Études Démographiques, Paris):

Components of the French Baby Boom around the Millennium

15:30–16:00

Jan Hoem (Max Planck Institute für demographische Forschung, Rostock):

Sweden: is the Roller-Coaster in Motion (yet)?

16:00–16:20 Discussion, coffee

16:20–16:50

Francesco Billari (University of Bocconi, Milan):

Lowest Low Fertility: What We do Know and What We don't Know

16:50–17:20

Zsolt Spéder (Demographic Research Institute, Budapest):

Recent Developments in Family Formation in Hungary

17:20–17:40 Discussion

18:00– Reception, Folk-Ensemble Pentaton

18 October 2003 (Saturday)

Chairman: Pál Péter Tóth (HCSO Demographic Research Institute, Budapest)

Ageing and Health

09:00–09:30

Guillaume Wunsch (Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve):

From Cause to Death. How we ‘Choose’ to Die in Europe?

09:30–10:00

Vasile Ghetau (Population Research Centre, Bucharest):

Age Structure and Ethnicity in Romania

10:00–10:30 Discussion, coffee

Migration

10:30–11:00

John Salt (University College, London):

Migration in Europe – Patterns and Developments

11:00–11:30

Ismo Söderling (Population Research Institute, Helsinki):

Migration and Integration in Finland and Scandinavia – the Time before and after 1990

11:30–12:00

Kalev Katus (Estonian Interuniversity Population Research Centre, Tallin):

Migration and Ethnicity in the Baltic States

12:00–12:20 Discussion, coffee

12:20–13:50

*Podium-discussion***Boundaries and Opportunities of Family Friendly Policies**

Keynote speaker: Charlotte Höhn (Bundesinstitute für Bevölkerungsforschung, Wiesbaden)

Discussants: Paul Demény (Population Council, New York), Janina Józwiak (Institute of Statistics and Demography, Warsaw), Miroslav Macura (UN Economic Commission for Europe/Population Activities Unit, Geneva), Marietta Pongrácz (Demographic Research Institute, Budapest)

Moderator: Gabriella Vukovich (Hungarian Central Statistical Office, Budapest)

A NÉPESEDÉSI KORMÁNYBIZOTTSÁGRÓL

2001-ben a Magyar Köztársaság Kormánya a demográfiai helyzet bemutatására, értékelésére, a kedvezőtlen születési, halálozási folyamatok befolyásolására alkalmas eszközök feltárására ad-hoc bizottságot kért fel. A tudományos értékelés *Cseh-Szombathy László* akadémikus irányításával készült el, megvitatását követően a Kormány döntést hozott a Nemzeti Népesedési Program kidolgozásáról és a Népesedési Kormánybizottság létrehozásáról 1069/2001. (VII. 10.) Korm. határozatával.

A programalkotási folyamat során igen értékes kutatási, elemzési projektek indultak el, szakértői tanulmányok készültek. A kormány 2002. szeptember 14-én áttekintette a Népesedési Kormánybizottság tevékenységét, meghatározta a további feladatokat. A Nemzeti Népesedési Program kidolgozásának határidejét 2003. december 31-ében határozta meg. A Bizottság feladata továbbá

- a népesedési folyamatok pozitív befolyásolását segítő cselekvési program kialakítása, a megvalósítás eszköztárára kiterjedően,
- javaslattétel a népesedéspolitikát érintő döntések meghozatalára, családbarát foglalkoztatási és vállalkozási formák kidolgozására, a népesedés- és családpolitikai intézkedések, valamint az adó-, járulék-, jövedelemelosztási és támogatási rendszer összehangolására,
- a népesedés- és családpolitikai intézkedések rövid és hosszú távú hatásainak figyelemmel kísérése és elemzése,
- véleménynyilvánítás, állásfoglalás a népesedési helyzetet érintő kérdésekben.

A Bizottság elnöke a miniszterelnök, titkára a Miniszterelnöki Hivatal általános jogkörű politikai államtitkára, tagjai a belügyminiszter, az egészségügyi, szociális és családügyi miniszter, a foglalkoztatáspolitikai és munkaügyi miniszter, a gazdasági és közlekedési miniszter, a gyermek-, ifjúsági és sportminiszter, a környezetvédelmi és vízügyi miniszter, a Miniszterelnöki Hivatalt vezető miniszter, a nemzeti kulturális örökség minisztere, az oktatási miniszter, a pénzügyminiszter, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, továbbá a tudomány területéről 7 jeles személyiség, akiket a miniszterelnök kér fel a Bizottság tagjának.

2002-től a Bizottság tudós tagjai: *Vizy E. Szilveszter*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, *Ferge Zsuzsa* akadémikus, *Besenyi Lajos*, a Miskolci Egyetem rektora, *Hegedűs Zsuzsa* szociológus, *Józan Péter* orvos, demográfus, *Katona Tamás* statisztikus, demográfus, *Cseh-Szombathy László* akadémikus.

A Bizottság a Kormány tanácsadó, döntés-előkészítő, javaslattevő szerve.

A Kormánybizottság évente legalább négy alkalommal ül össze. A Kormánybizottság üléseinek napirendjére a Bizottság titkára és titkársága állít össze javaslatokat, amely alapján, előre rögzített napirend szerint a Bizottság elnöke, a Kormányfő hívja össze a Bizottságot.

Az ülés napirendjéhez igazodóan a Bizottság tagjai írásbeli előterjesztést, összefoglalót, valamint a témához csatlakozó szakértői háttéranyagokat, tanulmányokat kapnak meg. Az írásban megkapott anyagokhoz az adott téma bizottsági szakértő tagjai és a téma feldolgozásában részt vett – az adott alkalomra meghívott – kutatók, szakértők, kormányhivatali felelős vezetők rövid szóbeli kiegészítéseket tesznek. Az írásbeli és szóbeli tájékoztatás alapján a Bizottság megvitatja a napirendi témát, kérdéseket vet fel a jelenlevő szakértőknek, és javaslatokat fogalmaz meg az elemző és javaslattételi munkák további folytatására.

A Bizottság 2002–2003. évi ülésein többek között megvitatta Magyarország demográfiai helyzetét, a népesedési folyamatok főbb jellemzőit; tájékozódott a női foglalkoztatás hazai és nemzetközi jellemzőiről; tájékozódott a megbetegedés, halálozás hazai folyamatairól, a

Johan Béla Nemzeti Egészség-megőrzési Programról; megvitatta a külső-belső migrációról készült kutatások eredményeit; nemzetközi konferenciát szervezett „Válaszúton: a népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején” címmel. Emellett több kerekasztal-vitát rendezett, kutatásokat indított, tanulmányokat készített és adott közre.

Varga Ágnes
a Bizottság titkárságának vezetője

VÁLASZÚTON A népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején

„Válaszúton” címmel, „A népesedéspolitika helyzete a XXI. század elején” alcímmel rendezett a Népesedési Kormánybizottság és a Magyar Tudományos Akadémia 2003. szeptember 25–26-án Budapesten, a MTA Székházában. A konferencia célja, hogy a demográfia hazai, jelenkori problémáiból kiindulva fórumot biztosítson a hazai egyetemi és intézeti műhelyek, valamint véleményformáló, jelentős külföldi szerzők álláspontjának, eredményeinek bemutatásához, vitáikhoz.

Célja az is, hogy demonstrálja: a kormányzat el van szánva a népesedési program ki-munkálására, és jelentős programok megvalósítására. Ennek megalapozása érdekében kutatások, elemzések sora készül. A főbb megállapítások, javaslatok megfogalmazásához, igényli a tudományos közélet véleményét, vitáinak megismerését.

A konferencia lehetőség arra, hogy a tudomány, a közigazgatás szakértő képviselői, valamint a politikusok a népesedési problémákról új diskurzusokat, értelmező beszélgetéseket folytassanak.

Célja továbbá, hogy az ENSZ által tízévenként, legközelebb 2004-ben megrendezett Népesedési Világkonferencia magyar delegátusai számára ajánlásokat fogalmazzon meg.

Program

Szeptember 25.

8.00 – 9.00 Regisztráció

9.00 – 11.00 Plenáris ülés

Medgyessy Péter Miniszterelnök „Kormányzati elkötelezettség a népesedés politika fontossága mellett”

Prof. Vízny E. Szilveszter Magyar Tudományos Akadémia Elnöke köszönti a konferencia résztvevőit

Kökény Mihály egészségügyi szociális és családügyi miniszter „Demográfia főbb problémái, kérdései, jelen fórum katalizáló szerepe, a hazai népesedéspolitika főbb problémái – *Johan Béla* Népegészségügyi Program”

Mizsei Kálmán ENSZ UNDP főtájtár helyettes (USA, New York)

Miroslav Macura ENSZ Népesedési Alap igazgatója (Genf)

11.00 – 11.40 Szünet, Sajtótájékoztató

11.40 – 12.40 Plenáris ülés

Prof. Guillaume J. Wunsch demográfus, (Belgium) a Belga Tudományos Akadémia elnöke

Prof. Paul Demeny demográfus az MTA külső tagja (USA, New York) „Öregedő európai és magyar társadalom”

12.40 – 14.00 Ebéd**14.00 – 18.00** Szakmai szemináriumok**1. „A születés, a gyermekvállalás népesedés politikai kérdései”**

Szeminárium vezető: *Dr. Göncz Kinga* Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium politikai államtitkára

Vezető előadás:

Spéder Zsolt szociológus KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója,

Antal Z. László szociológus az MTA Szociológia Intézete „Intézmények adta lehetőségek szerepe a születésszámok növelésében”

Neményi Mária szociológus az MTA Szociológia Intézete „A magyar társadalom és az intézmények viszonya a gyermeket vállalókhoz”

Korreferátumok

Korintusz Mihályné pszichológus Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet kutatási igazgatója „A kisgyermekgondozást és -nevelést segítő intézmények szerepe és megítélése”

Csordás Ágnes szociológus a Magyar Védőnők Egyesülete elnöke „A 30–40 éves terhes nők és a gondozásukkal kapcsolatos védőnői kihívások”

2. „A népesedés vándorlási, gazdaságpolitikai összefüggései”

Szeminárium vezető: *Prof. Besenyei Lajos* közgazdász, jövőkutató, Miskolci Egyetem rektora

Vezető előadás:

Prof. Augusztinovics Mária közgazdász MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont „A legnagyobb kihívás a munkaerőpiac”

Prof. Rechnitzer Gyula főigazgató egyetemi tanár Széchenyi István Egyetem „A tudás és a képzettség regionális sajátosságai, s a területi politika válaszai”

Prof. Horváth Gyula főigazgató MTA Regionális Kutatások Központja „A gazdasági aktivitás regionális különbségei és mérséklése”

Prof. Hoóz István statisztikus Pécsi Tudomány Egyetem Statisztika, demográfia tanszék

Dr. Illés Sándor demográfus KSH Népeségtudományi Kutató Intézet „A belföldi vándorlás irányai és távolságai”

Korreferátumok:

Prof. Tóth Judit jogász Szegedi Tudomány Egyetem Jogtudományi kar, Alkotmányjogi tanszék/ „A munkaügyi szabályozás hatása a migrációs folyamatokra”

Dr. Furmanné Pankucsi Márta szociológus Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi kar Szociológia Tanszék tanszékvezető egyetemi adjunktus „Életesélyek, életminőség, társadalmi körülmények”

Dr. Varga Beatrix közgazdász Miskolci Egyetem Statisztika és előrejelzés tanszék
„Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdasági helyzetének és demográfiai folyamatainak összefüggései”

3. „Morbiditás mortalitás, népegészségügy”

Seminárium vezető: *Prof. Józán Péter* KSH

Vezető előadás:

Prof. Jitka Rychtariková demográfus Prága Károly egyetem természettudomány kar

Prof. Ewa Fracztak demográfus Közgazdasági Egyetem Varsó

Prof. Kasler Miklós Országos Onkológiai Intézet igazgató

Prof. Ádány Róza DE OEC Népegészségügyi Iskola

Prof. Farsang Csaba SE I. Belgyógyászati Klinika igazgató

Hablicsek László KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgató helyettes

Korreferátumok:

Dr. Balogh Sándor Országos Alapellátási Intézet igazgató

Prof. Morava Endre egyetemi tanár a Semmelweis Egyetem Közegészségtani Intézet igazgatója

Dr. Vokó Zoltán epidemiológus Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium

Szeptember 26.

9.30 – 12.00 Szakmai szeminárium

4. „Kirekesztődés, leszakadás problémái”

Seminárium vezető: *Prof. Ferge Zsuzsa* szociológus

Szakmai előadás:

Burány Sándor foglalkoztatási és munkaügyi miniszter előadás „A kormány kapcsolódó programjainak bemutatása”

Tausz Katalin szociológus ELTE Szoc. Pol. tsz. Tanszékvezető egyetemi tanár „A gyerekek életkörülményei, kirekesztődés, esélyek”

Fritz von Norheim az Európai Bizottság foglalkoztatási és szociális igazgatóságának munkatársa „A csatlakozás szociális és demográfiai körülményeinek elemzése, az EU politikái a kirekesztődések, leszakadás megelőzésére, kezelésére, nemek egyenlőségét szolgáló politikái”

Hegedűs Zsuzsa szociológus, Centre d’Analyse et d’Intervention Sociologiques (CADIS) „A leszakadás megelőző, esélyt teremtő, gyerekközpontú politika esélyeiről”

12.00 – 13.00 Ebéd

13.00 – 14.30 Plenáris ülés

szemináriumokon elfogadott konszenzus dokumentumok prezentációja.

1. *Göncz Kinga* államtitkár

2. *Prof. Józán Péter* demográfus

3. *Prof. Besenyei Lajos* egyetemi rektor

4. *Prof. Ferge Zsuzsa* szociológus

14.30 – 16.00 Záró beszédek

Szakmai és politikai tennivalók, főbb üzenetek, az ENSZ 2004. évi Népesedési konferencia magyar delegátusának ajánlások megfogalmazása:

- szakmai program összefoglalása: *Prof. Katona Tamás* demográfus
- politikai tanulságok összefoglalása: a politika tervei, főbb üzenetek:
Dr. Szekeres Imre a Népesedési Kormánybizottság titkára államtitkár

KÖNYVISMERTETÉS

KÁPOLNAI IVÁN: Ausztria népességi viszonyai a 19. században. (Population conditions of Austria in the 19th century.) Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2002.

A KSH Levéltár kiadásában megjelent több mint másfélszáz oldalas, borítólapján Ausztria és Magyarország címerét viselő kiadvány a Habsburg Birodalom osztrák fele, az 1918 előtti Ausztria népességének néhány jelentősebbnek tartott szempont szerinti vázlatos áttekintését kísérli meg a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó „hosszú” 19. században. Forrásul túlnyomórészt a hivatalos statisztikai, elsősorban népszámlálási adatok szolgáltak.

Előljáróban bemutatja az államterület történeti kialakulását és földrajzi tagolódását 4 országrészre, azon belül 17 koronatarományra és további területi egységekre.

A népességszám vizsgálata a II. József alatt, az 1780-as években végrehajtott katonai célú népszámlálás eredményeiből indul ki, az 1829-ben felállított osztrák statisztikai szolgálat kiadványainak („Tafeln”) és az 1850-es évtized népszámlálásainak adataival folytatódik, és a több mint 8 évtizedes első időszak az 1869. évi népszámlálás eredményeivel zárul. A továbbiakban a magyarországgal azonos eszmei időpontokban évtizedenként végrehajtott népszámlálások tájékoztatnak a népesség növekedésének dinamikájáról.

A növekedés tényezői közül megismerhetjük a természetes népmozgalom (az élveszületések és halálozások különbözete) mellett – legalábbis az utolsó évtizedekben – a vándormozgás egyenlegét is. A tartományonkénti vizsgálat kimutatja az északkeleti országrész (Galícia és Bukovina) lényegesen gyorsabb népességnövekedését a német-ausztriai (alpesi) tartományokkal szemben, melyek nagyjából a mai Ausztria területét fedik le. Különös figyelmet érdemel a népmozgalom fontosabb arányszámainak összehasonlítása 1867–1913 között Ausztria 1918 előtti és jelenlegi területén: a születések gyakoriságában mutatkozó különbségek jelentősebbek, a halálozási, csecsemőhalandósági arányszámok viszont elég közel állnak egymáshoz, és a tartósan 25–30% közötti csecsemőhalandóság csak az időszak vége felé került 20% alá.

A terület és népesség viszonyát kifejező km²-enkénti népsűrűségi mutatók ugyan csak jelentős eltérést jeleznek: az iparilag különösen fejlett északnyugati cseh-morvasziléziai tartományok 100 fő jóval meghaladó népsűrűségével szemben a magas hegyekkel borított egyes alpesi tartományokban csak 30–40 fő, a déli országrészekhez tartozó Krajnában és Dalmáciában pedig 50 fő körül volt az átlagos népsűrűség. A

községeknek csaknem fele, a települési egységeknek, a helységeknél is több mint harmada a szudéta országgrészre esik, amely az ország összterületének csak egynegyedét foglalta el. Az alpesi tartományokkal együtt ebben a két (nyugati és északnyugati) országgrészben található a községek és helységek kétharmada-háromnegyede, az összterületben és népességben elfoglalt arányuk pedig csak 60% körüli. Még szembetűnőbb a városiasodás fokában elfoglalt kiemelkedő szerepük: az önálló státútummal rendelkező városok közel 85%-a található a német-ausztriai és szudéta országgrészben.

A népesség településnagyság-csoportonkénti megoszlásából kitűnik, hogy ebben a két országgrészben a 20 ezer főnél nagyobb településeken élt a lakosság több mint egyötöde, sőt Német-Ausztriában – a kiemelkedően magas lélekszámú Bécsnek köszönhetően – a harmada, a kárpáti és déli országgrészben pedig csak kb. egytizede. Ezzel összefüggésben érdekes lenne az iparos adottsági fok vizsgálata. Kár, hogy a foglalkoztatási megoszlásra nincs adat a kiadványban. Annál részletesebb a népesség nyelvi és vallási tagolódásának ismertetése.

Ausztria éppúgy soknemzetiségű ország volt, mint Magyarország. A 19. század derekán a lakosságnak csak 36–37%-a használta a németet társalgási nyelvként („Umgangssprache”), 1910-ben pedig valamivel még ennél is kisebb hányada. A magyar királyságban pedig a magyar anyanyelvű népességnek az ausztriaihoz hasonló aránya az első világháborúig megközelítette – Horvátország nélkül meghaladta – az 50%-ot. A német nyelv csak az alpesi tartományokban volt – némelyikben 99%-ot is meghaladó – többségben. A cseh-morva-sziléziai országgrész lakossága 1/3–2/3 arányban oszlott meg a német és szláv nyelvek között. Galiciában és Bukovinában a lengyeleken és ruszinokon kívül jelentős számban éltek románok is. A déli országgrészben Krajna 95–96%-ban homogén szlovén és Dalmácia ugyancsak 96%-ban szerb-horvát lakosságán kívül a partvidéki részekben az olaszul beszélők voltak relatív többségben.

A vallásilag homogénebb népesség mintegy 90%-ban a katolikus – ezen belül több mint 10%-a görög szertartású katolikus – valláshoz tartozott. A maradék alig 9% fele izraelita volt, a többi pedig számos kis felekezet híve, vagy éppenséggel felekezeten kívüli. Magyarországon 60% körüli mozgott a katolikusok aránya. A római katolikusokon kívül (jelentős bevándorlás révén) csak az izraeliták részaránya növekedett, a többi vallásé csökkent.

Az általános műveltségi színvonalat jellemző írástudatlanság a 10 éven felüli népesség körében országos átlagban az 1890. évi közel 30%-ról 16–17%-ra csökkent. Ezen belül azonban az alpesi tartományok többségében és a szudéta országgrészekben is az analfabétizmus csak 2–4% (sőt Vorarlbergben 1%-nál is kisebb) volt, Bukovinában és Dalmáciában viszont a 10 évesnél idősebb lakosságnak több mint fele nem tudott írni-olvasni 1910-ben sem. A magyar királyság területén a 6 éven felüli népesség átlagosan 1/3-a nem tudott írni-olvasni 1910-ben, de Erdélyben és Horvátországban több mint fele, sőt egyes vármegyékben 70% körüli része. Bosznia-Hercegovinában pedig a 7 évesnél idősebb népesség több mint 90%-a volt írástudatlan.

Az Ausztria 19. századi népességi viszonyait bemutató történeti demográfiai kiadvány terjedelmének közel harmadát foglalják el a szövegek között kisebb táblákon kívül az egész oldalas táblázatok és a színes szemléltető ábrák (vonal-, oszlop- és kördiagramok). Az egész Osztrák-Magyar Monarchia térképén kívül a 17 ausztriai örökös tartomány színes címereinek bemutatásával zárul a reprezentatív kiállítású kiadvány, amely külföldi, angolul olvasó érdeklődők számára is tájékoztatóul szolgál.

A dualista államjogi szerkezetű birodalom területén jelenleg tucatnyi állam foglal helyet. Érdekes és tanulságos vállalkozás lenne megvizsgálni a Monarchia felbomlása után, majd az 1990-es években létrejött államalakulatok népességének alakulását a 20. században. Ezekből a hosszabb távú, közel évszázados összehasonlító vizsgálódásokból kirajzolódhatnának a főbb demográfiai és gazdasági-társadalmi tendenciák, amelyek jelentős mértékben megváltoztatták Közép-Kelet-Európa etnikai arculatát, és amelyek némi jelzéssel is szolgálhatnak, milyen irányú és mértékű arányeltolódások várhatók a következő évtizedekben a gyorsabban-lassabban fogyatkozó európai népességnek ebben a régiójában.

Heinz Ervin

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

CASSELL, G.: *Teaching demography: a number of priorities from the IUSSP Working Group.* (A demográfia oktatása: néhány prioritás az IUSSP [International Union for the Scientific Study of Population] munkacsoportja szerint.) *Genus*, 2002/3–4. 11–17. p.

A munkacsoport felmérését összegező anyag célja a demográfia oktatása számára új irányelvek kidolgozása, tekintettel a demográfusokkal szemben megnyilvánuló új igényekre. A részeredményeket két alkalommal nemzetközi szinten is megtárgyalták: 2001 májusában Marokkóban, augusztusban pedig Braziliában. Ezt követően a munkacsoport két témában ülésezett: „A demográfia oktatása: múlt és jelen”, valamint „A demográfusokkal szemben a jövőben támasztható igények”. Az előbbi ülés régióként vizsgálta az oktatási programokat, míg az utóbbi arra kereste a választ, hogy ki szabja meg az igényeket, és milyen irányba induljanak el a változások. Ezt követően foglalkoztak az egyes oktatási irányok (pl. szakemberek, kutatók képzése) kérdéseivel, illetve a célcsoportokra (demográfiát tanulók, más tárgyakat tanulók, népesedési kérdésekkel foglalkozó nem demográfusok) irányuló oktatási programokkal. A programok között vannak egy- és többévesek, valamint különböző témákat (család, termékenység, egészség, halandóság, vándorlás, urbanizáció, globalizáció, öregedés, nemek) tárgyaló kurzusok.

A 21. század igényeinek megfelelő demográfiai képzés a tudományág újraértékelését teszi szükségessé. A demográfusok két lehetőség közül választhatnak: 1. Megelégednek a demográfiai események számbavételével, vagy 2. Továbbfejlesztik a tudományterületet, hogy az alkalmas legyen a mindenkori népességváltozások elemzésére. Az utóbbi érdekében nagyobb súlyt kell helyezni az elméleti kérdésekre. A demográfia módszereinek oktatásánál az elméleti kérdésekből kiindulva kell eljutni a vizsgálatokra alkalmas módszerekhez – és nem fordítva. Általános elvként ajánlható, hogy először az általános törvényeket, elméleti modelleket együk elő, majd ezt követően foglalkozunk a való világra történő alkalmazásukkal. A halandósági táblához eljutva tudatosuljon, hogy ez milyen, a népességet érintő folyamatokra vonatkozó ismereteket összegez. A demográfiai átmenet modelljét nem úgy kell szemlélni, hogy az általában érvényes-e, hanem arra kell figyelni, hogy a való világ mely részében illeszkedik elég jól ahhoz, hogy magyarázatul, előrejelzésre vagy befolyásoláshoz használható.

A demográfia oktatása során figyelemmel kell lenni más kapcsolódó tudományterület újabb felismeréseire. (A szerző a közgazdaságtanban használatos túlcsordulás kifejezést használja ezzel kapcsolatban.) Az interdiszciplináris megközelítés nyomatékosan ajánlott az oktatásban. A halandóság vizsgálata kapcsolódjon össze a betegségek és általában az egészség vizsgálatával. A várható élettartam kitolódását vagy a halálkori halandóság szerkezeti változásait végső soron az egészségügyi helyzet alakulása szabja meg. De még az egészségorientált életmód, életvitel és a preventív egészségügyi ellátás

szerepét sem szabad szem elől téveszteni. Mindez a biodemográfia tantervébe való beemelését indokolja.

A szerző említi még a vándorlás és a globalizáció, az öregedés és a szociálpolitika, a nemek és a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség szerteágazó kapcsolatait.

Sz. K.

TEIBENBACHER, P. – HAAS, J.: *Das Modell vom Demographischen Übergang – selbst im Übergang? Das Beispiel der Steiermark zwischen 1870 und 1914.* (A demográfiai átmenet modellje – maga is átmeneti állapotban? Stájerország példája 1870 és 1914 között.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/2. 247–264. p.

Az első demográfiai átmenet Európában 1850 és 1930 között a mai napig hevesen vitatott koncepció (annak ellenére, hogy utóbb a fő figyelem már a fejlődő országokra koncentrálódott). Alapjában véve arról van szó, hogy ebben az időszakban a halálozási számok csökkenését a születésszámok csökkenése követte. A modellt azóta számtalan empirikus vizsgálatnak vetették alá, különböző regionális szempontok szerint tesztelték s az eredmények szerint gyakran ellentmondásokat tapasztaltak az ideálisnak tartott modellhez képest.

A tanulmány a steiermarki, történelmi-demográfiai „törésvonal” eredményeit tanulmányozza. Figyelembe veszi az iparosodás hatását és az agrárkörnyezet jellegzetességeit. 14 politikai körzet vizsgálatán alapul és egyértelműen megkülönböztethetőnek mutatja az ipari és mezőgazdasági övezeteket, illetve azokon belül is például az állattenyésztéssel és a földműveléssel foglalkozó területeket.

Az akkori elnevezés szerinti Alsó-, Felső- és Középső-Steiermark eltért a mai Steiermark földrajzi fekvésétől. A feldolgozás az 1869 és 1914 közötti születési és halálozási gyakoriságokra épül. Nem veszi figyelembe a foglalkozási, családi állapotbeli különbségeket. A házassági adatokat körzetenként veszi számba.

A jellegzetes folyamatok kimutathatók:

- mind az ipari körzetekben, mind pedig a szántóföldi gazdálkodók körében tartósan csökkentek a születési és halálozási számok, az állattenyésztők körében azonban 1900-ig még emelkednek a születési számok, a halálozásiak pedig tartósan süllyednek
- a születési számok mind az ipari, mind a mezőgazdasági területen meghaladják a halálozási számokat
- az agrárkörzetek mindegyike kezdetben alacsonyabb számokat mutat az ipari körzetekéinél
- a halálozások az ipari körzetekben lényegesen jobban csökkentek, mint az agrárkörzetekben.

A felmerülő különböző hibák és zavaró befolyásoló tényezők kiszűrésére a következő klasztereket alkották:

- Felső-Stájer ipari övezetek
- Felső-Stájer agrárövezetek
- Dél-Stájer agrárövezetek
- Graz városa.

A klaszteranalízisek megerősítették a vélekedést, miszerint az iparosodás, illetve a mezőgazdasági jellegű gazdálkodás meghatározó volt a demográfiai átmenetre ható tényezők között. A vizsgálatok az újabb kultúrtörténeti kifogások ellenére társadalmi-ökológiai szempontból megállják helyüket, négy megjegyzést azonban le kell szögezni:

- látni kell az átmenet különböző variánsait, kiindulva a folyamat visszafordulásának kezdetéből, tartósságából és erősségéből, illetve a születési és halálozási arányszámok egymáshoz való viszonyából
- a halálozások számának tartós csökkenése előtti időt nem szabad egyöntetűen magas születési és halálozási számok idejének tekinteni, ekkor is voltak nemcsak regionális, hanem időben is jellegzetesen különböző fázisok
- a mai harmadik világ fejlődési folyamatai nem mérhetők közvetlenül a tizenkilencedik századi nyugat-európai történésekhez
- meg kell különböztetni, hogy a termékenység tisztán statisztikailag abból adódik, vagyis hogy mind kevesebb nő több gyermeket hoz a világra, vagy abból, hogy egyre több nő kevesebb gyermeket szül, illetve egyet sem. Csak ezt figyelembe véve beszélhetünk az átmenet fázisairól.

Az első demográfiai átmenet koncepcióját mindenképpen regionális változatokkal kell bővíteni.

Sz. G. S.

PENEV, G.: Population by sex and age. (A népesség nem és kor szerint.) Yugoslav Survey, 2002/2. 3–16. p.

2002. március 31-ei eszmei időponttal hajtották végre a Szerb Köztársaság legutóbbi népszámlálását. Az összeírás kiterjedt Szerbiára, a Vajdasági autonóm területre, de nem volt népszámlálás Koszovó és Metohija autonóm területen. (Így a továbbiakban a Szerb Köztársaság adatainak tárgyalásánál a számok mindig csak Szerbiára és a Vajdaságra vonatkoznak.)

A népszámlálási népesség-fogalom tartalma némileg eltér a korábbi népszámlálásoknál alkalmazott fogalmaktól, de megfelel a nemzetközi ajánlásoknak. A közölt népességi adatok tartalmazzák az ország területén élő személyeket, valamint a külföldön dolgozó vagy tanulók számát, amennyiben a külföldi tartózkodás tartama nem haladja meg az egy esztendőt. Az összeírás kiterjedt a menekültekre is, azonban a népesség számának megállapításánál csak azokat a menekülteket vették tekintetbe, akik korábbi jugoszláv tagköztársaságból menekültek a Szerb Köztársaságba. De azok nem kerültek be a Szerb Köztársaság népességszámába, akik Koszovóból és Metohijából menekültek Szerbiába vagy a Vajdaságba.

A népesség számának megállapításánál alkalmazott elvek eltérnek a korábbi népszámlálások gyakorlatától. Az 1971 és 1991 között végrehajtott népszámlálások nem tartalmazták a külföldön dolgozó személyeket még akkor sem, ha a külföldi tartózkodás tartama nem érte el az egy esztendőt. Az időbeni összehasonlításánál így figyelembe kell venni, hogy a népesség 5 százalékát teszik ki az egy évnél kevesebb időt külföldön tartózkodó személyek.

A Szerb Köztársaság nemi arányára a második világháborút követően a nők jelentős túlsúlya volt a jellemző. Ezt követően egészen 1981-ig a nemi arány a nők további

túlsúlya mellett a férfiak arányának fokozatos emelkedését mutatta, majd ezt követően – különösen az 1991–2001 közötti időszakban – ismét a nők arányának növekedését láthatjuk. A világháborút követő női túlsúly a nemileg szelektív háborús embervesztésekkel magyarázható, amit a háború után született, nemileg kiegyenlített generációk fokozatosan kezdtek enyhíteni. Az 1981. évi népszámlálást követően viszont a nemi arányt a születések csökkenése – a nemileg kiegyenlített generációk számának csökkenése – és a népesség öregedése – a nők magasabb várható élettartama miatt a nők arányának növekedése – valamint a vándorlás alakította. A lakosság nemi arányában mért különbségek igen jelentősek: van, ahol az 1000 nőre jutó férfiak száma nem éri el a 800-at. Míg a másik véglet, amikor 1000 nőre 1084 férfi jut. A nemi arány területi különbségeit az általános tendenciák mellett alapvetően a belföldi vándorlás alakította.

A népesség korösszetételét is a történelmileg kialakult korfa mellett a korábban említett három tényező – termékenység, halandóság és vándorlás – határozta meg. A szerbiai korfán jól láthatók az első, majd a második világháború népességi következményei, a második világháborút követően a születésszám emelkedése, majd az azt követő gyorsabb termékenységsökkenés. A vándorlás főleg az utóbbi népszámlálási ciklusban volt nagy hatással a korösszetételre, amikor is több mint félmillióan érkeztek Szerbiába és a Vajdaságba főleg Horvátországból, Boszniából és Hercegovinából, valamint települtek át Koszovóból.

A Szerb Köztársaság népessége öregedő népesség, a 60 évesek és idősebbek aránya 22,5 százalék. Némi különbség tapasztalható Szerbia és Vajdaság népességének öregedésében: míg Szerbiában az öregedési index értéke 1,01, addig ez az érték a Vajdaságban 0,95. A népesség öregedése területileg is jelentős különbségeket mutat, van olyan térség, ahol az öregedési index értéke 3,5.

M. Á.

GOODE, W.J.: *Family changes over the long term: A sociological commentary.* (A család hosszú távú változásai: Szociológiai megjegyzések.) *Journal of Family History*, 2003/1. 15–30. p.

A legtöbb nyugati országban a család hasonló módon változott az utóbbi két évszázad során, ami lehetővé teszi általános elvek megfogalmazását. Tendenciaként a családnak a családtagok felett gyakorolt ellenőrző szerepének gyengülésére lehet rámutatni. Más megfogalmazásban arról van szó, hogy a családfő, illetve a család idősebb tagjai egyre kevésbé tudják befolyásolni a fiatalok viselkedését. A szerző az ilyen tendencia jövőbeni folytatódását tartja valószínűnek. Ugyanakkor maguk az emberek, a társadalom és a kormányok tehetnek olyan lépéseket, amelyek lassítják a nemkívánatos folyamatot. A folyamat azért kedvezőtlen, mert gátolja a társadalmi intézmények hagyományos működését. Mivel a családon belüli viselkedés nem genetikailag kódolt folyamat, így az másfajta szabályozásra szorul. Erre alapvetően a családjog jöhet szóba, ami a társadalom morális megítélését hivatott érvényre juttatni ebben a kérdésben.

Az ipari forradalom három vonatkozásban volt hatással a családra és eredményezte annak megváltozását. 1. Az emberek megélhetése növekvő arányban valamilyen állástól és nem a földtől vált függővé. 2. Az emberek szakmai hozzáértésük alapján találtak állást és kaptak fizetést. 3. A béreket egyének és nem a családok kapták. Mindez végső

oron nem humánusabb viszonyok kialakulását, hanem a meritokrácia térhódítását jelenti. A vesztesek általában a nők és a gyerekek, és ezzel máris a családra gyakorolt hatásnál vagyunk. Az ipari forradalommal ily módon együtt járt, hogy minél sikeresebb lett annak révén a társadalom, annál jobban gyengült a családnak a társadalmi életben játszott szerepe. Azt lehet mondani, hogy egy tudatosan alakított folyamat (mármint az ipari forradalom) előre nem látott és semmiképp sem tervezett mellékhatásával szembe-sülünk.

A család szerepe gyengülésének megítélésénél nyugaton a családkutatásban jelentős szerepe van egyfajta nosztalgiának, és a kutatók hajlamosak a korábbi harmonikus családmódel szerepének és elterjedtségének túlértékelésére. A szekularizáció a család szentségét, amit nyugaton az egyház addig hirdetett, immár nem tekintette kizárólagos és kívánatos felfogásnak. A válás és az abortusz elfogadásával kötetlenebb családmódel terjedt el. Azt, hogy ezzel valójában egy már korábban is meglevő gyakorlat kapott társadalmi megerősítést, irodalmi művek sora látszik megerősíteni. Az egyház és általában a jogi szabályozás korábban sem volt teljes mértékben eredményes. A szerző a termodinamika második törvényének egyfajta társadalmi megnyilvánulását látja ebben: a siker valószínűsége sokkal kisebb, mint a szétesésé. Az, hogy a vagyoni kérdések és a válással kapcsolatos költségek a házasság fenntartását támogathatják, a család tényleges megtartó erejét kevésbé érinti. A család szétesését elfogadni látszik az a felfogás, miszerint az élettársi kapcsolatban élő párok is el tudják látni a hagyományos családi szerepeket. A jogi szabályozás újabban a párkapcsolat jogi keretek közé helyezését tükrözi. A család szerepének jogi szabályozása más kérdésekkel is összekapcsolódik (lásd nemek egyenlősége, gyermekvédelem, társadalmi jólét), ami szélesebb távlatokba helyezi a család változásának kérdését.

Sz. K.

SCHULZ, W.: Auswirkungen des demographischen Wandels auf die Familienstandstruktur. Entwicklung 1991 bis 1999 und Vorausschätzungen bis 2005. (A demográfiai változások hatása a népesség családi állapot szerinti összetételére. Az 1991–1999 közötti fejlődés és becslések 2005-re.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/2. 213–245. p.

A lakosság szám alakulása a társadalmi élet csaknem minden területén nagy jelentőségű. Bizonyos szempontokból azonban kiemelt szerepe van a családi állapotnak. Németországban különbözőképpen fizetnek adót a házasságban élők és az egyedülállók. Fontos kérdés tehát a befolyó adók mértéke vagy az ápolásra szoruló házi vagy intézményi gondozása. (Az ápolásra szoruló egyharmada házastárs.) Nem közömbös, hogy például a várható adó hogyan becsülhető meg, vagy hogy a megözvegyülő nők nyugdíj-igénye mennyi lesz.

A tanulmány a huszadik század utolsó évtizedének németországi népesség alakulását vizsgálja családi állapot szerint, módszert alkot a családi állapot előrebecslésére, és az ebből adódó eredményeket közelíti meg több szempontból.

1991 és 1999 között a házasságban élők számának visszaesése és az egyedülállók számának jelentékeny növekedése regisztrálható. Még inkább jellemző ez a tendencia a keletnémet területekre. Az ebben az évtizedben végbement változás oka három összetete-

vőre bontható: a korszerkezet-hatásra, a magatartáshatásra és a létszámhatásra. Egyértelmű, hogy a három közül ebben az időszakban a magatartáshatás a legmértvadóbb. Különösen Kelet-Németországban ment végbe robbanásszerű változás a házasságkötések és a válások terén.

Az előrebecsült népesség, házasságkötések, válások és a családi állapot szerinti halálozási számok alapján előrevetítették a népesség 2005-re várható családi állapot szerinti szerkezetét. A számítások szerint alig változó lakosságszámra vetítve tovább nő a különbség a házasságban élők és az egyedülállók száma között. Az egyedülállók száma enyhén emelkedni fog, Kelet-Németországban erősebben, a házások arányában azonban csökkenés várható. Csökkenést prognosztizálnak a 20 és 60 közöttiek, az aktív népesség számában. Ennek a korosztálynak az arányaiban növekvő egyedülálló rétege különösen fontos az adózás szempontjából. Növekedni fog ugyanis az aktív egyedülálló nők aránya.

Az ápolásra szorulóknak száma többnyire a 75 éven felüliek körében növekszik. Tekintettel arra, hogy ebben a korosztályban a házások magasabb száma várható, valószínű, hogy emelkedik az esély arra, hogy többen számíthatnak majd partnerük gondoskodására.

A 2005-re regisztrált modell változatlan házasságkötési, válási és halálozási adatok felhasználásával készült és jól illeszkedik az 1991-gyel kezdődő idősorba. Hosszabb távú előrejelzésekhez a számok dinamizálására lenne szükség. Szükséges lehetne a német és nem német lakosság tagolásával is elvégezni a vizsgálatot, kérdéses azonban, hogy a megfelelően részletezett adatok rendelkezésre állnak-e.

Sz. G. S.

NAZIO, T. – BLOSSFELD, H-P.: *The diffusion of cohabitation among young women in West Germany, East Germany and Italy.* (Az együttélés terjedése a fiatal nők körében Nyugat- és Kelet-Németországban, valamint Olaszországban.) *European Journal of Population*, 2003/1. 47–82. p.

Az 1960-as évek elején a házasság volt az előfeltétele az együttélésnek, a gyermekek vállalásának Európában. A házasságon kívüli együttélés igen ritka volt, még az e téren hagyományokkal rendelkező Svédországban is. Ezekben az években a házasságon kívüli együttélés az idősök körében fordult inkább elő, akik a válás vagy özvegyülés után főként gazdasági okokból nem léptek hivatalos kapcsolatra.

Napjainkra az együttélés társadalmi tartalma alapvetően megváltozott, széles körben elfogadott Európa legtöbb országában, különösen a fiatalok körében. Mégis, jelentős különbségek vannak az egyes európai országok gyakorlatában: Dél-Európában például az együttélés ritka, jól körülhatárolható csoportokban fordul elő, elsősorban nagyvárosi környezetben figyelhető meg. Több nyugat-európai országban – például Nyugat-Németországban és Hollandiában – az együttélés a házasság előtti lét elfogadott formája, ami házasságba fordul az első gyermek megszületésekor. Más országokban – Kelet-Németország, Ausztria, Franciaország, Anglia, Norvégia – az együttélés a házasság alternatívája lett a házasságon kívüli születések magas aránya mellett, míg Dániában és Svédországban a házasság és együttélés felfogásbeli és jogi megítélése azonos, s a párok választása csak felfogásuktól függ még a gyermek megszületése esetén is.

A szerzők azt kívánták tanulmányozni, hogy Európa különböző országaiban az egymást követő generációk között miként terjedt az együttélés megítélése és gyakorlata. A vizsgálat céljára három országot választottak ki, a konzervatív jóléti-kapitalista Nyugat-Németországot, a korábban szocialista utat járó Kelet-Németországot és a családcentrikus Olaszországot. Arra keresték a választ, hogy mi segíti az együttélés gyakorlatának terjedését a fiatalok körében, illetve mik azok a tényezők, amelyek a folyamatok konvergenciájához vagy divergenciájához vezetnek. A feltevés szerint az együttélés elfogadása vagy elutasítása egy tanulási folyamat eredménye. A tapasztalatok jöhetnek az előző generációktól, illetve a saját kortárs csoportokból.

A fenti tanulási folyamat generációk közötti és kortárs csoportokon belüli érvényesülése látható a két Németország példáján. Azt látjuk, hogy az egymást követő kohorszok egyre nagyobb hányada fogadja el és teszi gyakorlattá az együttélést, a családépítés folyamatának mintegy elfogadott állomását. A legfiatalabb nyugat-német kohorszok 50 százaléka, a kelet-német kohorszok 40 százaléka élt már együtt a házasságkötés előtt, míg ez az arány Olaszországban csak 10 százalék volt.

Az esettörténeti elemzés során kitűnt, hogy a házasságon kívüli együttélés terjedése nem csupán a tapasztalatok átadása és tanulási folyamat eredménye. Nyugat-Németországban és Olaszországban az iskolázottság emelkedésével kitolódik a házasságkötési kor, a vallásosság csökkenése és az urbanizáció terjedése a házasság intézményének, mint társadalmi normának a fontosságát csökkenti. Fenti tényezők mellett a munkaerő-piaci bizonytalanság is a házasság elhalasztására ösztönöz. Fenti tényezők figyelembevételével a fiatal felnőttek együttélése a formális házassági kötelék helyett választ jelent az említett kihívásokra.

A későbbi házasságkötés és a házasságra érettség közötti időszak kitöltésének nem csupán egyetlen alternatívája van: a fiatalok élhetnek továbbra is a szülői házban, élhetnek egyszemélyes háztartásban és választhatják az együttélést. A lehetséges megoldások között a választás kulturálisan, strukturálisan és politikailag meghatározott.

Olaszországban például a lakásbérleti szabályozás és az illegális lakásbérleti piac magas áraival arra a választásra kényszeríti a fiatalokat, hogy vagy a szülői házban maradnak, vagy önálló lakást vásárolnak. Az önálló lakás vásárlása nem csak pénzügyi terhet jelent, hanem hosszú távú hatásokkal járó döntést is, hasonlóan egy házassági döntéshez. A növekvő munkaerő-piaci bizonytalanság sem ösztönöz a szülői ház elhagyására, amikor a mediterrán családfelfogás szerint a szociális biztonság színtere is.

Kelet-Németországban az 1970-es évek második felében és az 1980-as években terjedt jelentősen a házasságon kívüli együttélés, gyakran már az iskolába járók körében is. Az 1989. évi fordulat után a növekvő gazdasági bizonytalanság és növekvő munkanélküliség mind a nupcialitásra, mind a termékenységre csökkentően hatott. Így tovább emelkedett az együttélés és a házasságon kívüli születések aránya.

Nyugat-Németországban a lakásbérlet-piac már évtizedek óta ki tudja elégíteni a fiatalok igényeit. A lakásbérlet elfogadható áron, széles körben elérhető. Ha egy fiatal nem dolgozik, az állam és a szülők támogatják. Így a növekvő munkanélküliség és a foglalkoztatási bizonytalanság mellett is megvan a választási lehetőség a szülői ház, az együttélés és az egyszemélyes háztartás fenntartása között.

AMATO, P.R. – JOHNSON, D.R. – BOOTH, A. – ROGERS, S.J.: *Continuity and change in marital quality between 1980 and 2000*. (Folyamatosság és változás a házasságok minőségében 1980 és 2000 között.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/1. 1-22. p.

A szerzők az 1980-ban és 2000-ben végrehajtott adathelyzések eredményei alapján vizsgálták, miként változott a házasság népszerűsége az Egyesült Államokban az elmúlt húsz esztendőben. Jelentős változásokat tapasztaltak, melyek szerint 2000-ben a házasságok későbbi életkorban kötöttek, gyakrabban jelentettek újraházasodást, magasabb volt a hiszán vagy más nem fehér házasságra lépők aránya, nagyobbá vált a heterogén házasságok részesedése, a párok iskolázottabbak voltak és anyagilag kedvezőbb háttérrel rendelkeztek, s a házasságkötés előtt jóval gyakrabban éltek együtt, mint húsz évvel korábban. Újabban a feleségek nagyobb valószínűséggel rendelkeztek keresettel, jelentősebb volt anyagi hozzájárulásuk a családi jövedelemhez, a férfiek jobban részt vállaltak a családi munkamegosztásban és a családi döntéshozatalban egyenlő arányban vettek részt. A nemi szerepek megítélésében kevésbé követik a hagyományokat, az élet-hosszig tartó házasság intézményének elfogadása és a vallásosság erősebb volt körükben, mint húsz évvel korábban.

Kérdés volt, hogy a házasság minőségének központi mutatói: a boldogság, a házassági interakció és a válási hajlandóság változott-e a vizsgált húsz esztendő alatt. A családi boldogság és a válási hajlandóság közel azonos szintű volt mindkét időszakban, míg a házassági interakció jelentősen csökkent. A szerzők értetlenül álltak a jelenség előtt, amikor a házasságok demográfiai, gazdasági, szociális jellemzőinek és attitűdjeinek jelentős változását látták a házasság boldogságának változatlansága mellett. Ennek kiderítésére az egyes változók hatásait külön-külön vizsgálták a házasság boldogságára gyakorolt hatása szerint. Kitűnt, hogy a leírt jelentős változások ellentmondásosan hatnak a családi élet minőségére: a heterogén házasságok gyakoribbá válása, a feleség munkavállalása csökkentik a házasság pozitív vonásait, míg számos más tényező: a családi jövedelmek emelkedése, az egyenlő részvétel a döntéshozatalban, az élet-hosszig tartó házasság elfogadása és a válás elutasítása, a vallásosság emelkedése mind növelte a családi boldogság jellemzőit. Az újraházasodások arányának emelkedése, a házasság előtti együttélés és a feleség munkavállalása növeli a válás elfogadását, míg a késői házasságkötés, a család pénzügyi stabilitása, a döntéshozatali egyenlőség és az élet-hosszig tartó házasság eszméjének elfogadása csökkenti a válás intézményének elfogadását.

A házassági interakció általános csökkenése mutatható ki az eltelt húsz esztendő alatt. Annak mérséklődése nagyobb, ha nem történt pozitív változás a férj háztartási munkavégzésében, nem alakult ki az egyenlő részvétel a döntéshozatalban, a nemi szerepek egyenlőségének gyakorlata. Mindezeketől függetlenül a feleségek és férfiek egymástól függetlenedő életmódja alakult ki, ahol bizonyos tevékenységek közös végzése egyre ritkább: ritkábban étkeznek együtt, mennek vásárolni vagy vendégségbe, töltik együtt szabadidejüket. Ezt segíti elő a házaspár eseteként eltérő munkaidő-beosztása, a szolgáltató szektor fejlődése következtében egymástól függetlenedő életmód kialakulása.

A vizsgálat során azt is kutatták a szerzők, hogy fenti változások eltérően alakulnak-e a feleségek és a férfiek esetében. Kimutatták, hogy számos változó fenti szempontú vizsgálata során csak kettő mutatott egyértelműen nemek szerinti különbséget. A döntéshozatali egyenlőség elsősorban a nők körében növelte a házassági elégedettséget. Ez

nem jelenti azt, hogy a férfiek körében csökkent volna az elégedettség szintje, inkább a feleségek körében emelkedett jóval nagyobb mértékben, mint a férjeknél. A férfiek fokozott részvétele a házimunkában természetesen emelte a feleségek házassági elégedettségét, ezzel szemben a férfiek elégedettségét csökkentette. Ez a megállapítás egybehangzó a számos kutató által felfedezett jellegzetességgel, hogy a férfiak és nők közötti perlekedés fő forrása a házimunka.

M. Á.

BURCH, T.K.: Teaching the fundamentals of demography: a model-based approach to family and fertility. (A demográfia alapjainak oktatása: a család és a termékenység modellszerű megközelítése.) Genus, 2002/3–4. 73–90. p.

A szerző megállapításait negyven éves demográfiai oktatómunkájára, gyakorlati foglalkozásokon szerzett tapasztalataira és újabb tudományfilozófiai munkákra alapozza. A modellszerű megközelítés szerint minden modell vagy elmélet formális, ami nem hagyományos szemléletmód a demográfiában. Ilyen értelemben egy tudományág törvényei nem a valóságot tükrözik, hanem a végtelenül összetett való világ bizonyos jellemzőinek idealizált képét adják vissza. Ennek eszköze pedig nem a törvény, hanem a modell: absztrakt konstrukció, ami megpróbálja a való világ néhány jellemzőjét leképezni. A modell annyiban igaz, amennyiben a benne foglalt definíciók igazak. Vele kapcsolatban pusztán az a kérdés vehető fel, hogy néhány vonatkozásban, kielégítő pontossággal és bizonyos jól meghatározott célra megfelel-e a való világ egyes részeinek. Példaként a népességnövekedés előreszámítására alkalmazott exponenciális függvényt említi a szerző, ami egyes populációkra többé-kevésbé alkalmazható, míg másokra semmiképp sem. Másik példája a demográfiai átmenet elmélete, ami formálisan igaz, és sok esetben helyesen adja vissza a halandóság/termékenység csökkenés folyamatát – legalábbis kvalitatív értelemben.

A fentiek szellemében a demográfia oktatásához az alábbi irányelveket lehet megadni. 1. Először a demográfia alapelveit tanítsuk. 2. Az általános elvekre összpontosítsunk, amelyek többféle adatra és modellben alkalmazhatók. Tudatosítsuk, hogy a legtöbb összefoglaló demográfiai mutató súlyozott átlag. 3. Mutassunk rá, hogy a formális demográfia jórészt a népesség változásával foglalkozó fontos modelleket tartalmaz. Eszközei mérési eszközök, de egyben annál többet is jelentenek. 4. Tudatosítsuk, hogy sok viselkedési modell (mint amilyen a demográfiai átmenet elmélete is) megszerkeszthető úgy, hogy formálisan vagy a definíció értelmében igaz. Az empirikus kérdés ilyenkor nem az, vajon mindenkor igaz-e, hanem az, hogy elég jól alkalmazható-e néhány fontos esetre. 5. Becsüljük meg a régi, egyszerűbb modelleket, noha sokat közülük azért hagynak figyelmen kívül, mert nem illeszkednek minden adathoz. Példa erre a termékenység mikroökonómiai modelljei, különösképpen azok, amelyek tekintettel vannak a kultúrára és a társadalmi kölcsönhatásokra. 6. Használjuk gyakrabban a demográfiai gondolatokat közlő vizuális szemléltető eszközöket. 7. Az alapvető elemzési eszközök megtanítása után vessünk fel problémákat, adjunk gyakorlati feladatokat, amelyek megoldására azok alkalmazhatók. Más szóval, adjunk teret az aktív, kritikai gondolkodásnak a tanulók számára, ne csak passzív befogadók legyenek. 8. A felvetett problémák és feladatok szembesítsék a tanulókat a megtanult elemzési eszközök korlátaival. Vezet-

sünek elő olyan problémát, amely azt jelzi, hogy más változót kell beépíteni a modellbe, vagy a modellfeltételeken kell változtatni.

A szerző részletesen tárgyalja a termékenységi modellek néhány konkrét példáját, majd összetettebb modelleket ismertet a házasság termékenysége *Easterlin*-féle társadalmi-gazdasági modelljének újabb és újabb szempontokat figyelembe vevő kiterjesztésével.

Sz. K.

MURPHY, M. – KNUDSEN, L.B.: The intergenerational transmission of fertility in contemporary Denmark: the effects of number of siblings (full and half), birth order, and whether male or female. (A termékenység generációk közötti átadása a jelenkori Dániában: a testvér-szám, a születési sorrend és a nemek hatásai.) Population Studies, 2002/3. 235–248. p.

A szülők és gyermekeik termékenysége közötti különbség évszázadok óta a kutatók középpontjában van. A folyamatosságnak e formája hatással van a népesség számára és összetételére, míg maga a mechanizmus tanulmányozása a generációk közötti folyamatosság tanulmányozását teszi lehetővé.

Az egymást követő generációk termékenysége közötti összefüggés az idők folyamán egyre szorosabbá vált, azonban ennek tanulmányozására eddig csak a befejezett termékenységek összehasonlítása adott lehetőséget, s így esetünkben is csak az 1950 előtt született kohorszok vizsgálata lenne lehetséges.

A kutatás címében megfogalmazott kérdésekre már több kutatás adott rész-választ: például pozitív korrelációt találtak a szülők és gyermekeik termékenysége között. Ez a kapcsolat erősebb volt az anyák és gyermekeik között, mint az apák esetében. Igaz az is, csak kevés kutatás tudta a vizsgálatot kiterjeszteni az apákra is, mivel a férfiak termékenységeinek kutatása különböző okok miatt nem gyakori.

A születési sorrend hatása a termékenységre sokak által leírt jelenség. Kimutatták, hogy az elsőszülöttek kétszer olyan gyakran örökítik szüleik családnagyságát, mint a további szülöttek. Így az elsőszülöttek jelentősége a jövőben növekedni fog. A többszöri házasságkötések számának emelkedésével növekszik a féltestvérek száma is. A teljes, vér szerinti testvérekből álló családok gyermekkori tapasztalatai sokban különböznek a teljes és féltestvérekből álló családokétól. Ezen családok leszármazottainak termékenységi különbségei még nincsenek kellően kutatva, elsősorban a megfelelő alapadatok hiányában.

A szerzők a vizsgálathoz a Dán Termékenységi Adatbázis adatait használták fel. Az adatbázis adatainak használata számos előnnyel jár: adattartalma mintegy százszor nagyobb, mint a szokásos reprezentatív adatfelvételeké, nagyon alacsony a hiányzó adatok aránya, az információk rendelkezésre állása nem függ a válaszadó szándékától. Ezek mellett míg a reprezentatív vizsgálatoknál a válaszadók aránya 70 százalék körül van, a panel és longitudinális vizsgálatoknál még ennél is alacsonyabb. Az adatbázis lehetőségei megengedték azt is, hogy a nem együtt élő leszármazottak adatait is összekapcsolják, így a lehető legteljesebb képet kapják a családról és leszármazottaikról.

Az irodalomban található elméleti fejtegetések és empirikus adatok a születési sorrend szerepére a termékenység örökítésében, azonban jelen vizsgálat e feltevéseket nem igazolta. Igazolta viszont a családnagyság szerepét, de azt is csak bizonyos feltételekkel.

Ha egy családban van egy fiú és egy leánygyermek, minden további gyermek emelő hatása bizonyos minimum-termékenység elérése után már kimutatható a termékenység átörökítésében. Azonban hatása akkor nincs, ha a leszármazott családban nincs gyermek, vagy csak egy gyermek van.

Az irodalom nagy teret szentel a töredék-családban, vagy mostohaszülők által felnevelt gyermekek termékenység-örökítésének. A kutatás adatai azt mutatják, hogy ezen gyermekek gyakorlatilag ugyanúgy viselkednek majd felnőttként, mint a teljes családban felnevelkedettek, tehát a részcsaládban vagy mostohaszülő által nevelt gyermekek hátrányos élményeinek hatásai túl vannak hangsúlyozva.

A nagycsaládból származók hozzájárulása a következő generációk létszámához nem csak arányukat meghaladó, hanem a szélesebb rokonság aránya is számottevően nő. Az 1968–69-ben születettek között 8,8 százalék volt a 4 vagy több testvérrel bíró gyermekek aránya. 1994-ig ugyanezen gyermekek a kohorsz születéseinek már a 15,5 százalékát adták. Ehhez hasonlóan, a sokgyermekes családok gyermekeihez tartozik a nagynénik és nagybácsik jelentős része. Az öt- és többgyermekes családok adják a családok 8,8 százalékát, de az ezekben a családokban felnövekvő gyermekek felmenő rokonait képezi a nagybácsik és nagynénik 33 százaléka. Ennek fordítottja, hogy a kevés gyermekkel bíró családok felmenői is kevesen vannak.

Az 1968–69. évi születési kohorsz körében azonos arányban voltak a gyermektelen és egygyermekes és a két- vagy többgyermekes családból származók. 1994-ig ez utóbbi csoport termékenysége mégis 37 százalékkal meghaladta az előbbi termékenységét, tehát kimondható, hogy a termékenység generációk közötti átörökítése a mozgatórugó, ami fenntartja a termékenységnek azt a szintjét, ami ezen mechanizmus hiánya esetén nem állhatna elő.

M. Á.

POTTER, J.E. – SCHMERTMANN, C.P. – CAVENAGHI, S.M.: *Fertility and development: Evidence from Brazil*. (Termékenység és fejlődés: kutatási eredmények Braziliából.) *Demography*, 2002/4. 739–761. p.

A vizsgálat az 1960., 1970., 1980. és 1991. évi népszámlálás adataira épült, különös tekintettel a termékenység, az életkörülmények és az infrastruktúra fenti időszakban bekövetkezett számottevő változásaira. A szerzők közel 100 millió személy egyedi adatait használták fel. A vizsgálat független változói: gyermekhalandóság, villamosítás, nők gazdasági aktivitása és iskolázottsága, valamint a katolikus valláshoz tartozás. Mind keresztmetszeti, mind idősoros elemzésre sor került egy olyan időszakban, amikor demográfiai átmenet játszódott le az országban. A teljes termékenységi arány az 1960. évi 6,3-ról 1991-re 2,7-re csökkent. Az országban ekközben jelentős politikai változások mentek végbe: demokratikus, tekintélyuralmi, katonai majd újra demokratikus rendszer váltotta egymást. A gazdaság gyorsan növekedett (1968–1973), majd tartós növekedés (1974–1980), illetve stagnálás és ingadozás következett be (1981–1991). Az infláció magas volt (évi 16 és 90 százalék közötti) egészen 1980-ig, aztán az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején hiperinflációba csapott át (1000 százalék feletti éves értékben). Ami a termékenység kérdését illeti, Braziliában nem volt családtervezési

program: noha a fogamzásgátló tabletták szedése és a nők sterilizációja széles körben elterjedt, ezt nem támogatták kormányzati intézkedések.

A vizsgált időszakban a termékenység visszaesése mellett jelentősen csökkent a gyermekhalandóság, valamelyest csökkent a katolikusok aránya (ugyanakkor nőtt a protestáns evangéliumi keresztényeké), terjedt a villamosítás (összefüggésben a tartós fogyasztási eszközök használatával és a tömegkommunikáció elérhetőségével) és egyre több nő végzett valamilyen iskolát. Miközben a vidéki területeken magasabb volt a termékenység, mint a városi területeken, az interkvartilis tartomány vidéken nőtt, a városokban pedig csökkent. Utóbbi a demográfiai átmenet eltérő szakaszait jelzi a kétféle területen.

Szignifikáns és gyakorlati jelentőséggel bíró különbség mutatkozott a termékenység és a társadalmi-gazdasági mutatók között a vidéki és a városi területek vonatkozásában. A termékenység és a háztartások villamos energiával való ellátottsága, valamint a nők gazdasági aktivitása közti negatív korreláció a városi területeken kifejezettebb, mint vidéken. A termékenység és a katolikus vallás elterjedtsége közti pozitív korrelációról ugyanezt lehet elmondani. Ezzel szemben a termékenység és a nők iskolázottsága közti negatív korreláció a vidéki területeken kifejezettebb.

Kisebbségi területi egységeken belül összevetve az 1960. és 1970. évi népszámlálás adatait a gyermekhalandóság (jelentős) csökkenése és a termékenység (amúgy kismértékű) csökkenése között csak gyenge pozitív kapcsolat mutatkozott. Vidéki területeken a termékenység és a nők iskolázottsága, valamint gazdasági aktivitása közti negatív kapcsolat erősebbnek mutatkozott, mint az előbb ismertetett keresztmetszeti vizsgálatban. A kétféle megközelítés összevetése városi területeken azt mutatta, hogy adott területen belül vizsgálva termékenység és a nők iskolázottsága közti negatív kapcsolat valamelyest gyengül, a termékenység és a gyermekhalandóság, valamint a katolikusok aránya közti pozitív kapcsolat viszont kifejezettebb.

Sz. K.

GÄRTNER, K.: *Differentielle Sterblichkeit – Ergebnisse des Lebenswartungssurvey*. (Differenciális halandóság – a várható élettartam-felmérés eredményei.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/2. 185–211. p.

1998-ban a Népeségkutatási Szövetségi Intézet „Életstílusok és befolyásuk az egészségre és a várható élettartamra” projektje keretében előadást tartott „Élet + Egészség Németországban” címmel. E cím alatt jelent meg már 1984 és 1986 között az első Nemzeti Egészségfelmérés is, amely fontos alkotórésze volt a szív- és keringési betegségekkel foglalkozó prevenció tanulmányoknak. A későbbi években további felmérésekkel bővült a témakörgyűjtemény, amelybe először 1991–1992-ben az új szövetségi tartományok adatai is bekerültek. Valamennyi felmérés keresztmetszeti vizsgálat volt, melyek már egy új reprezentatív próbafelvételen alapultak, és amelyek során részben orvosi vizsgálatra is sor került.

A BiB (Népeségkutatási Szövetségi Intézet) munkaterülete azonban nem az orvostudomány, ezért az új vizsgálatoknak más súlypontot kellett találni. A korábbi tapasztalatokból kiindulva a halálozáskutatási és az egyre idősebbé váló népességet érintő kérdések fókuszában egyrészt a várható élettartamra általánosan ható tényezők, másrészt

speciálisan az egészségesen várható élettartam, tehát az úgynevezett „aktív várható élettartam” került. Ezáltal lehetővé vált a felkínálkozó lehetőség megragadása, a korábbi BiB-felmérésekben részt vett személyek ismételt megkérdezése. Nyugat-Németország szempontjából erre az 1984–1986-os év bázisa mutatkozott a legmegfelelőbbnek, részben az akkor megkérdezettek legnagyobb száma miatt, másrészt pedig az azóta eltelt viszonylag hosszú idő a már elhunytakról is elegendő adatot biztosít.

Kelet-Németország részére az 1991–1992-es év szolgált bázisként. A BiB vizsgálati súlypontjaira támaszkodva a kibocsátott kérdőívek némiképp módosultak: kimaradtak a tisztán orvosi részletek és kiegészültek az általános élethelyzettel és a családi körülményekkel kapcsolatos kérdésekkel. A megkérdezettek száma az 1952-es, illetve korábbi évjáratok hozzátartozóira korlátozódott.

A készülő anyag számára három csoport képződött: a második kérdéskor már nem élők, az ismételten megkérdezettek és azok, akik bármilyen okból kifolyólag a második felmérésben nem tudtak vagy nem akartak részt venni. Ezek a csoportok szociodemográfiai szempontú ismertetőjegyei alapján, egészségügyileg meghatározó magatartásmódjuk, valamint saját egészségük egyes adatai szempontjából összehasonlíthatóak. Megmutatkozott, hogy az időközben elhalálozottak az első felméréskor a vizsgált jegyek közül a legkedvezőtlenebb értékeket mutatták fel. Ez érvényes mind a szociális helyzetre (nagyobb arányú alacsony iskolai végzettség), a magatartásmódokra (a dohányosok magasabb aránya), valamint a legkedvezőtlenebb egészségi állapot érzetére is.

A legjobb értékeket az ismételten megkérdezett személyek érték el. Az egyszer kérdezettek középső értékeket mutattak fel, akiknél a lehetséges különbözőségek az elutasítás mikéntjétől függhettek. A fő figyelem a már elhunytak adataira irányult.

Sz. G. S.

VAN POPPEL, F. – SCHELLEKENS, J. – LIEFBROER, A.C.: *Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912.* (Vallási különbségek a csecsemő- és gyermekhaladóság terén Hollandiában, 1855–1912.) *Population Trends*, 2002/3. 277–289. p.

A vallási hovatartozás és a halandóság szintje közötti összefüggés a demográfia irodalmában ismert jelenség. A magyarázatok erre sokfélék, általában a társadalmi-gazdasági különbségekben és az életmód különbözőségében látták az okokat, azonban ezek igazolására csak kevés kutató vállalkozott. *Condran* és *Kamarov* kimutatták, hogy a zsidók és keresztények közötti csecsemőhalandósági különbségeket demográfiai és társadalmi-gazdasági okokkal nem lehet magyarázni. *Reid* hasonló következtetésekre jutott az angliai igen alacsony csecsemőhalandóság tanulmányozása során a zsidó közösség körében. *McQuillan* a katolikus és protestáns csecsemő- és gyermekhalandóságot vizsgálta az 1750–1870 évekre és ugyancsak nem talált demográfiai és társadalmi-gazdasági magyarázatot a különbségekre. Fenti kutatások egyeztek abban, hogy a társadalmi-gazdasági különbségek hatásainak kiküszöbölése esetén is a vallási csoportok közötti eltérések fennmaradnak. Így más okokat kellett keresni a különbségek magyarázatára, amit többen az életmódban megmutatkozó kulturális különbségekben véltek felfedezni.

A múltban a ma már fejlett országokban a legtöbb csecsemőhalálozás a fertőző és parazitás megbetegedésekből következett. E megbetegedések gyakorisága attól is függött, hogy a gyermekek milyen gyakran találkoztak egymással. Ha a gyermeki csoportokat vallási felekezetek szerint izoláljuk egymástól, akkor az egyes csoportokon belül a betegségek gyakorisága kisebb lesz. Így a kisebb vallási csoportok társadalmi izolációja gyermekek életét menthette meg.

Fenti kérdéskör tanulmányozására Hága városában 1857–1902 között házasságot kötött 3402 pár adatait, demográfiai, társadalmi-gazdasági információit gyűjtötték össze az 1850 óta működő népesség-nyilvántartás alapján. Ezt követően az alábbi három hipotézist állították fel a halandósági különbségek magyarázatára:

1. társadalmi különbségek,
2. életmódbeli különbségek,
3. a kisebb csoportok társadalmi izoláltságából következő különbségek.

A korábban idézett tanulmányokhoz hasonlóan, a demográfiai és társadalmi-gazdasági különbségek nem nyújtottak semmilyen értékelhető magyarázatot a vallási csoportok között fellelt csecsemő- és gyermekkori halandósági különbségekre.

Az életmód egy eleme magyarázatot jelenthet a csecsemőhalandóság különbségére: ez a szoptatási szokások különbözősége. Kimutatható volt a katolikusok és a reformátusok csecsemőhalandósági különbsége, amely a szoptatási időszak után a gyermekkorban viszont már nem volt érzékelhető.

A gyermekkori halandóság különbségeinél vizsgálták, hogy a zsidó közösség alacsonyabb halandósága visszavezethető-e a vallási előírásokban gyökeredző személyi higiéniai szabályok betartására. A halandóság szezonális betegség előfordulásának tanulmányozásánál kitént, hogy a személyes higiénának nincs különösebb jelentősége e mortalitási különbségek kialakulásában. Akkor viszont más, nem társadalmi helyzetbeni, nem higiéniai okokra kell visszavezetni a különbséget. Itt a szerzők már csak az életmódbeli egyéb okokra tudtak gondolni, feltéve, hogy az orvostudomány hatása ebben a korban a gyermekek továbbélésére a csecsemőkor után már nem volt nagy jelentőségű. Ha a zsidó közösség és ezen belül a csecsemők és gyermekek elkülönülése más vallási csoportoktól a magyarázata az alacsony halandóságnak, akkor az egyéb elkülönülő vallási csoportok is élvezik az ebből következő alacsonyabb halandóság előnyeit. Ezen egyéb vallási csoportok előfordulása a mintában olyan alacsony volt, hogy csak együttesen, mint „egyéb” csoport volt kimutatható. Ennek a csoportnak a halandósága is igen alacsony volt, hasonlóan a zsidó közösség mortalitásához.

M. Á.

GOLDMAN, N.: Incorporating health into demographic training. (Az egészség bevonása a demográfiai képzésbe.) Genus, 2002/3–4. 90–107. p.

A demográfia mint tudomány kialakulásának korai szakaszában a halandóság vizsgálata meghatározó szerepet töltött be. *John Graunt* 1662-ben közölte halotti bizonyítványokon alapuló részletes elemzését, és halandósági tábla összeállításáig is eljutott. Ugyanakkor a morbiditás vagy általában az egészségi állapot tanulmányozása mostanáig viszonylag kevés teret kapott a demográfiai munkákban. A demográfia és az epidemiológia közötti határvonal mindkét részből elfogadottnak látszik, bár ennek kedvezőt-

len, potenciálisan hasznos megközelítést mellőző hatására rámutattak (*Mosley és Chen* 1984). Olyan vezető demográfiai folyóiratokban, mint a *Demography* vagy a *Population Studies*, csak érintőlegesen szerepelnek az egészséggel kapcsolatos kérdések. Érdekes, hogy míg az élvészületés társadalmi, kulturális, sőt biológiai kérdéseit kiterjedten vizsgálják, az egészségtől a betegségen át a halálhoz vezető út „fekete doboz” maradt. Magyarozatkén szolgálhat a halandóságról történő rendszeres adatgyűjtés, és maguknak az adatoknak egyértelműsége (legalábbis ami a halál beálltát illeti, mert a halálok megállapítása már más kérdés), ami a betegségekről nem mondható el.

Több újabb demográfiai trend egyre inkább indokolja, hogy a demográfusok az egészség kérdésével is foglalkozzanak, amit az utóbbi évtizedben meg is kezdtek. Ilyen trend a népesség elöregedése az iparosodott országokban, ami fokozott terhet ró az egészségügyi ellátásra. A halálloki halandóság szerkezeti változását, a fertőző betegségekkel szemben a krónikus betegségek súlyának növekedését tekintve epidemiológiai átmenetről beszélhetünk. Érthetően előtérbe került az életvitel, az egészségcentrikus magatartás és a preventív egészségügyi ellátás kérdése. Mindezzel kapcsolatban felvetik a várható élettartam korlátait, a kitolódásával összefüggésben a morbiditást és a mozgáskorlátozottságot, mint következményt. Vajon a hosszabb élet a betegeskedés rövidülését vagy hosszabbodását jelenti-e?

Az AIDS terjedése több okból is megragadta a demográfusok érdeklődését. A HIV fertőzés ma halálhoz vezet, bár az egy évtized múlva is bekövetkezhet. A betegség alapvetően érinti a népesség várható élettartamát (ami egyes afrikai országokban 20 évvel csökkent!) és a népességnövekedést. Mivel szexuális úton terjed, érinti a nemi élettel, a termékenységgel és a családdal (lásd árvák) kapcsolatos kérdéseket. Végül nem elhanyagolható a belső és külső vándorlással való kapcsolat.

Végül is ezeknek a kérdéseknek a tanulmányozásával jött létre a biodemográfia. Térhódítását a *Population Association of America*, valamint az *IUSSP* 2001. évi konferenciájának munkájával és a *US National Academy of Sciences* publikációs tevékenységével illusztrálja a szerző.

Az elmondottakat figyelembe véve időszerű, hogy a demográfia oktatásánál a tantervek az egészséggel foglalkozó kurzusokat is tartalmazzanak. Erre a halandóság tárgyalása kínálhat leginkább alkalmat. A szerző felsorol néhány olyan kérdést, amely kapcsán indokolt kitérni az egészségre: halálozási ráta, halandósági tábla, halálloki halandóság, differenciális halandóság, várható élettartam, abortusz, a népesség elöregedése, népesség-előrejelzés.

Sz. K.

GOLINI, A.: Teaching demography of aging. (Az öregezés demográfiájának oktatása.) Genus, 2002/3–4. 135–163. p.

A népesség elöregedése előbb-utóbb minden országban éreztetni fogja kedvezőtlen hatását, ami önmagában is indokolja a kérdés tanulmányozását. A téma összetett, vannak demográfiai, gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális vonatkozásai. Az okok és a következmények közti kapcsolat megint csak bonyolult. Ennek elemzése és a szükséges intézkedések meghozatala hosszú távra történő gondolkodást kíván. Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy történelmileg új jelenség, nincsenek korábbi tapasztala-

taink a kezelésére. Nem véletlen, hogy az ENSZ az 1998-as évet az Idősek Éveként hirdette meg. Az öregedés érinti az egyéneket (egyre többeket közülük), a családokat (egyre inkább „vertikális”, mintsem „horizontális” családok jönnek létre, a gyerekszám csökkenése miatt is), a populációkat és egyes csoportjaikat (a 60 év feletti arányának növekedésével a munkaképes korúakat). A demográfia oktatásánál az öregedés alábbi kérdéseire kell kitérni.

A népesség előregedése az emberiség két nagy vívmányának a következménye: elkerülhetővé vált a nem kívánt terhesség, és megszűnt a korai halálozás. A problémát inkább a folyamatok sebessége és mértéke jelenti, ami deformálja a népesség korösszetételét. Ez ideig Nyugaton és Kínában szembeötlő a jelenség. A folyamat igen gyorsan lejátszódik kisebb és perifériális közösségekben, ahova nincs bevándorlás. Itt olyan ördögi kör indul be, ahonnan nincs kitörés – a populáció eltűnése szünteti meg magát a problémát.

A népesség öregedése stabil népességből kiindulva demográfiailag egyszerűen leírható a születések és halálozások számának, illetve a teljes termékenységi aránynak, és még inkább a korszpecifikus termékenységnek az alakulásával. Ideig-óráig ellensúlyozza a népesség öregedését a szülőképes korú nők átlagos kohorsz nagyságának esetenkénti növekedése. Mindezek bonyolult összjátéka adja az ún. népességmomentumot. A 20. század utolsó évtizedeiben felhalmozódott negatív momentum a 21. században több évtizeden keresztül érezteti majd a hatását. Európában a népesség előregedése ellen ható tényező a bevándorlás, de ennek aránya az összes népességhez képest elhanyagolható, és a magasabb termékenységű fiatal bevándorlók hajlamosak felvenni a „bennszülöttek” demográfiai viselkedési formáit. Az öregedés hatásos ellensúlyozásához különben olyan tömegű bevándorlásra lenne szükség, amit az egyes országok befogadóképessége, a lakosság erre való hajlandósága aligha tenne lehetővé.

A termékenység szerepének értékelésénél a szerző kitér az Európában növekvő arányú egygyermekes családokra. Noha az uralkodó családmodell a kétgyermekes család, a gyerektelen és az egygyermekes családokat nem ellensúlyozza a kettőnél több gyerekes családok megléte. Az okok között az egyszülős családok (döntően egyedül élő anyák) elterjedésére és az első gyerek megszületésének idősebb korra való kitolódására lehet rámutatni. Utóbbinak több oka is van/lehet: továbbtanulás, álláskeresés, karrierépítés, a függetlenség és a szabadidő kiélvezése. Ezzel viszont a leginkább termékeny évek (az ilyen korú nők évei) vesznek el.

Végül a szerző az öregedés következményeivel foglalkozik: a személyekre és közösségekre nehezedő pszichikai nyomás (lásd az értékrendek, attitűdök és a viselkedés megváltozását), az egészségi állapot szubjektív és objektív megítélése, halandóság, az egészségügyi ellátással szemben jelentkező igények, a család és a társadalom viszonyának ártérkelődése, az idősek életvitele, nyugdíjba vonulás, jóléti és nyugdíjrendszerek, az idősek anyagi helyzete.

Sz. K.

SIMMONS, A. – PICHÉ, V.: *Teaching migration and globalisation*. (A migráció és a globalizáció oktatása.) *Genus*, 2002/3–4. 109–133. p.

A demográfiát és népmozgalmat tanulók hasznára válik, ha a nemzetközi vándorlás és a globalizáció szociális, gazdasági és politikai kérdéseit tárgyaló speciálkollégiumot

hallgatnak. Ily módon könnyebben tudnak majd szót érteni a nemzetközi vándorlással és annak hatásaival foglalkozó más tudományágak szakembereivel és magukkal a politikusokkal is. A 21. században egyre fontosabb tényezője a népmozgalomnak a tömeges vándorlás, ami a célországokban sokszor heves vitát vált ki a befogadás és a letelepedés kérdéséről. A kibocsátó országokat érő hatás kettős: a hazautalt kereset hozzájárul az ország gazdasági növekedéséhez, aminek értékes munkaerő elvesztése az ára.

A nemzetközi vándorlást és a globalizációt tárgyaló demográfiai kurzusok tényszerű ismereteket, elemzési módszereket és elveket, valamint politikai kihatásokat kell, hogy tárgyaljanak. Tekintettel arra, hogy széles területet átfogó témáról van szó, helyes lehet, ha a tárgyalást egy adott országra és egy részkérdésre korlátozzuk egy kurzusban. Az oktatási program természetesen több különböző kurzust vehet figyelembe. A szerzők a nemzetközi vándorlás rendszerszerű szemléletét tartják indokoltnak, ami a gyakorlatban a regionális migráció vizsgálatát jelenti. Így foglalkoznak az Észak-Amerikában, Európában, az Arab-öböl menti államokban, Ázsia és a Csendes-óceán vidékén, Afrikában, valamint Latin-Amerikában és a Karib-tenger térségében az idők során kialakult vándorlási rendszerekkel.

A globalizáció és a vándorlás indokainak oktatásánál különböző tematikus és az erőviszonyokkal összefüggő kérdésekre kell kitérni. A tematikus megközelítés foglalkozzon a gazdasági globalizációval: a termelés, a fogyasztás, a munkaerőpiac, a tőkeáramlás világméretű összefonódásával. Más szempont a kulturális globalizáció, és ez gyakran amerikanizálódással fenyeget. A társadalmi globalizáció a személyek közti kapcsolatoknak az egész Földre való kiterjedését jelenti (lásd üzleti kapcsolat, társadalmi vagy vallási mozgalmak). Végül tematikus megközelítésben beszélünk politikai globalizációról, ami új regionális és globális politikai intézmények kialakulását jelenti. (A szerzők az Európai Unióra hivatkoznak.)

Az erőviszonyokat figyelembe vevő megközelítés kétféle globalizációt ismer: a felülről lefelé és az alulról fölfelé ható globalizációt. Az előbbi a hatalommal bíró nemzetek elképzeléseinek ráerőltetését jelenti más országokra (lásd a gazdasági szerkezet átalakítása, kereskedelmi megállapodások). Az alulról építkező globalizáció azoknak az országoknak az összefogását jelenti, akik elszenvedői a hatalommal bírók ellenőrzésre törekvő erőfeszítéseinek.

Az oktatásnak ki kell térni a migráció és a globalizáció politikai vonatkozásaira. Ilyen a bevándorlási politika, és ezzel összefüggésben a pluralizmus, a társadalmi integráció és a prioritások kijelölése. Ide tartozik a többoldalú egyezményekben történő szabályozás (pl. Schengen). A 2001. szeptember 11-ét követően világszerte bekövetkezett szigorúbb határellenőrzés ugyancsak ide sorolható. Rá kell mutatni a multikulturális nemzetmodellre és a társadalmi (általában etnikai) kohézióra épülő nemzetállam helyenként és koronként változó hangsúlyozására. A tanulókkal meg kell értetni, hogy igen összetett folyamatokról van szó, ahol a különböző gyakorlatok egyensúlya/aránya könnyen megváltozhat. Az utópia (az emberi jogok, igazságosság és a béke érvényre jutása) ezen a területen csak az egyik lehetséges elképzelés, a másik a nyertes és vesztes országok és régiók kialakulásának víziója.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2003. No. 1.*MÜLLER, J.*: Prága területi fejlődése 1784 óta.*PIKÁLKOVÁ, S.*: A nők reprodukciós magatartása és iskolai végzettségük.*LANGHAMROVÁ, J.–FIALA, T.*: Hány cigány él jelenleg a Cseh Köztársaságban?*MERRICK, T.W.*: Új nézetek egy régi polémiáról.*SRB, V.–HRUSKOVÁ, V.*: Milyen migrációs politikát kellene követni a Cseh Köztársaságban 2050-ig?*SRB, V.–RUZKOVÁ, J.*: Nemzetiség és anyanyelv a 2001-es népszámlálás szerint.**DEMOGRAPHY**

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2003. No. 1.*STEELE, F.–CURTIS, S.*: Egy megfelelő módszer a fogamzásgátlás választott módszérének és a fogamzásgátlás abbahagyásának vizsgálatára.*ZIMMER, Z.–KWONG, J.*: Családnagyság és az idősebb felnőttek támogatása a vidéki és városi Kínában: jelen hatások és jövőbeni kilátások.*PAMPEL, F.C.*: A tudódaganat okozta halandóság nemi különbségeinek mérséklődése a magas jövedelmű országokban.*JALOVAARA, M.*: A házasságok társadalmi-gazdasági pozícióinak közös hatása a válás kockázatára.*RAYMO, J.M.*: Az iskolai végzettség és az első házasságkötés kapcsolata a japán nők körében.*AASSVE, A.*: A gazdasági erőforrások és a házasságkötés előtti gyermekszülés és az azt követő házasság a fiatal amerikai nők körében.*OPPENHEIMER, V.K.*: Együttélés és házasság a fiatal férfiak karrier-építő folyamatában.*KU, I.–PLOTNICK, R.*: A gazdagabb családok gyermekei alacsonyabb iskolázottságúak lesznek?*CASE, A.C.–LIN, I-F.–McLANAHAN, S.S.*: A gyermektámogatás trendjeinek magyarázatai: gazdasági, demográfiai és politikai hatások.*HAN, W-J.–WALDFOGEL, J.*: Szülői gyermekgondozási szabadság: A törvénykezés hatása a gyermekgondozási szabadság igénybevételére.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2003. No. 1.

- ANSON, J.*: A halandóság nemek szerinti különbségei a települések szintjén: a belga települések elemzése.
- VAN GINNEKEN, J.–RAZZAQUE, A.*: Pozitív és negatív tényezők a termékenység csökkenésében Banglades Matlab államában, 1977–1999.
- NAZIO, T.–BLOSSFELD, H-P.*: A fiatal nők együttélési szokásainak különbözősége Nyugat- és Kelet-Németországban és Olaszországban.
- MAMELUND, S-E.*: Spanyolnátha okozta halandóság a norvégiai kisebbségek körében, 1918–1919.

2003. No. 2.

- VANWEY, L.K.*: A földtulajdon mint az ideiglenes vándorlás meghatározója Thaiföld Nang Rong területén.
- BAIZAN, P.–AASSVE, A.–BILLARI, F.C.*: Együttélés, házasság és az első gyermek: a családi események egymásra hatása Spanyolországban.
- JENNISSEN, R.*: A nemzetközi vándorlás egyenlegét befolyásoló gazdasági tényezők Nyugat-Európában.
- MOORS, G.*: A nemi szerepek és a családalapítás reciprok hatásának becslése: egy log-lineáris út-modell látens változókkal.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2003. No. 2.

- ONO, H.*: A nők gazdasági önállósága, a házasság időzítése és a nemi szerep.
- GSHUR, B.–OKUN, B.S.*: Generációs hatások a házassági szokásokban: zsidó bevándorlók és izraeli utódaik.
- RAYMO, J.M.*: A házasság előtti életkörülmények és átmenet az első házasságba Japánban.
- KWON, H-K.–RUETER, M.A.–LEE, M-S.–KOH, S.–OK, S.W.*: Családi kapcsolatok a koreai gazdasági válságot követően: a családi stressz modell alkalmazása.
- MARTIN, M.A.*: A családi jövedelem szerepe az AFDC juttatásban való részesülés nemzedékek között tapasztalható kapcsolatában.
- VOTRUBA-DRZAL, E.*: Jövedelmi változások és a fiatal gyermekek otthoni tanulási feltételeinek kognitív stimulációi.
- HOMAGUCHI, K.M.–MILKIE, M.A.*: A gyermekvállalás előnye és ára: a szülővé válás hatása a felnőttek életére.
- VANDELL, D.L.–McCARTNEY, K.–OWEN, M.T.–BOOTH, C.–CLARKE-STEWART, A.*: Variációk a nagyszülők gyermekgondozásában az első három év folyamán.
- KING, V.*: A vallásosság hatása az apa-gyermek kapcsolatra.

- LEE, W.–SPITZE, G.–LOGAN, J.R.*: A nevelőapák társadalmi támogatása: a nem és vérségi hierarchia egymásra hatása.
- MUELLER, M.M.–ELDER, G.H.*: Családi lehetőségek a generációk között: nagyszülő-unoka kapcsolat holisztikus megközelítésben.
- SHUEY, K.–HARDY, M.A.*: Az öregedő édes szülő és a nevelőszülő gondozása: befolyásolja a vérszerintiség a döntéseket?
- BINSTOCK, G.–THORTON, A.*: Különválás, kibékülés és különélés az együttélésben és a házasságban.
- TEACHMAN, J.*: Házasság előtti nemi élet, házasság előtti együttélés és a későbbi házasság felbomlásának kockázata a nők körében.
- KROSKA, A.*: A feladatvállalás nemi különbségeinek vizsgálata a házimunka és gyermeknevelés terén.
- RAFFAELLI, M.–GREEN, S.*: Szülő-serdülő kommunikáció a szexről: a Latino Collage diákjainak retrospektív beszámolója.
- ROGERS, S.J.–MAY, D.C.*: A házasság minősége és a munkával való elégedettség közötti hatások: hosszú távon érvényesülő minták és nemi különbségek.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2002. No. 6.

- AREL, D.*: Demográfia és politika a szovjet időszak utáni első népszámlálásokban: bizalmatlanság az állammal szemben, szóban forgó identitások.
- SIGNOLI, M.–SEGUY, I.–BIRABEN, J-N.–DUTOUR, O.*: A paleodemográfia és a történeti demográfia járványokkal kapcsolatosan: a pestis Provance-ban a XVIII. században.
- CHARBIT, Y.*: Egy gazdasági elmélet politikai bukása: a fiziokrácia.
- DELBÉS, C.–GAYMU, J.*: Az özvegyülés okozta sokk az öregkor küszöbén: férfiak és nők.

2003. No. 1.

- BONVALET, C.*: A család környezete.
- BARBI, E.–CASELLI, G.–VALLIN, J.*: A nemzedékek heterogenitása és a végső életkor.
- ENGELLEN, T.–KOK, J.*: Végleges nőtlenség/hajadonság és a késői házasságkötés Hollandiában, 1890–1960.
- ROSENTAL, P.A.*: Egy régi faj újdonsága: Louis Henry és a történeti demográfia megalapozása.
- HANK, K.–KOHLENER, H-P.*: A gyermekek nemére vonatkozó preferenciák: újabb német adatok.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2003. No. 1.

- DEMENY, P.*: Népesedéspolitikai dilemmák Európában a XXI. század kezdetén.
WOODS, R.: Város és falu közötti halandósági különbségek: egy véget nem érő vita.
HEUVELINE, P.–TOMBERLAKE, J.M.–FURSTENBERG, F.F.: A gyermeknevelés áttolódása az egyedülálló anyák felé: tizenhét nyugati ország eredményei.
RUGGLES, S.–BROWER, S.: A háztartás- és család-összetétel becslése az Egyesült Államokban, 1850–2000.
OBONO, O.: Kulturális sokszínűség és népesedéspolitikai Nigériában.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2002. No. 6.

- MASSEY, D.S.–MALONE, N.*: A legális bevándorlás utjai.
WILSON, S.E.–WASSOUPS, S.L.: A jó házasságok is elromlanak: egészségromlás, mint a későbbi házasság-felbomlás okozója.
STARK, L.–KOHLER, H-P.: Az alacsony termékenységről szóló vita a populáris sajtóban, nemzetközi összehasonlítás, 1998–1999.

2003. No. 1.

- SYKES, L.L.*: Magas jövedelem és alacsony értékű tulajdon: a rassz szerinti és etnikai különbségek tanulmányozása a baby boom nemzedék lakásainak értékéről.
REMERY, C.–HENKENS, K.–SCHIPPERS, J.–EKAMPER, P.: Az öregedő munkaerőtömeg és a feszített munkaerőpiac kezelése: a holland munkáltatók véleménye.
DOYLE, J.M.–ECHEVARRIA, S.–FRISBIE, W.P.: Rassz, etnikum, Apgar érték és csecsemőhalandóság.
MARTIN, J.L.–WILEY, J.–OSMOND, D.: Szociális háló és nem tapasztalt heterogenitás az AIDS kockázatában.
DE VOS, S.–ARIAS, E.: Megjegyzések az öregkorúak életkörülményeiről 1970–2000., különös tekintettel a hispán eredetűek csoportjában tapasztalt különbségekre.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2003. No. 1.

- RILEY, C.*: Előnyük van az anyáknak? A gyermekszülés és az anyai egészség tanulmányozása Anglia és Wales példáján, 1778–1929.
McNAY, K.–AROKIASAMY, P.–H. CASSEN, R.: Miért használnak az alacsony iskolai végzettségű nők fogamzásgátlást Indiában? Egy többszintű elemzés.

- GUILLOT, M.*: Az élethossz keresztmetszeti átlaga (CAL): a keresztmetszeti halandósági becslés, amely tükrözi a kohorszt érintő eseményeket.
- VAN BAVEL, J.*: Volt-e hatása a házasságtartamnak az átmenet előtti termékenységre születési sorrend szerint? Egy empirikus teszt a XIX. századi Leuven, Belgium példáján.
- REHER, D.S.–GONZALEZ-QUINONES, F.*: Számítanak a szülők? Gyermek egészség és fejlődés Spanyolországban a demográfiai átmenet időszakában.
- MARSTON, C.–CLELAND, J.*: A nem kívánt terhességek kihordása ellenkező hatással van a születendő gyermekekre és az anyára? Öt fejlődő ország tanulmányozása.
- LI, S.–FELDMAN, M.W.–JIN, X.*: Házassági forma és a családok csoportosítása három kínai faluban.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata

2002. No. 4.

- HORSFIELD, G.–WOOD, J.*: A diákok korcsoportjainak modellezése a területi népesség-előreszámításhoz Angliában: a lehetséges minőségjavítás vizsgálata.
- EVANDROU, M.–GLASER, K.*: Változó gazdasági és szociális szerepek: néhány középkorú kohorsz tapasztalatai Angliában, 1985–2000.
- PICKARD, L.*: Az öregkorúak generációk közötti intenzív gondozásának visszaszorulása Nagy-Britanniában, 1985–1995.

2003. No. 1.

- SHAW, C.*: A 2001. évi népszámlálás adatain alapuló népesség-előreszámítás az Egyesült Királyságban és az azt alkotó országokban.
- RENDALL, M.S.–SMALLWOOD, S.*: Magasabb képzettség, az első gyermek megszületésének időzítése és a további gyermekek Angliában és Walesben.
- RENDALL, M.S.*: Milyen jelentősége van a tizenéves anyaság generációk közötti örökítésének Angliában és Walesben? Összehasonlítás Franciaországgal.